Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

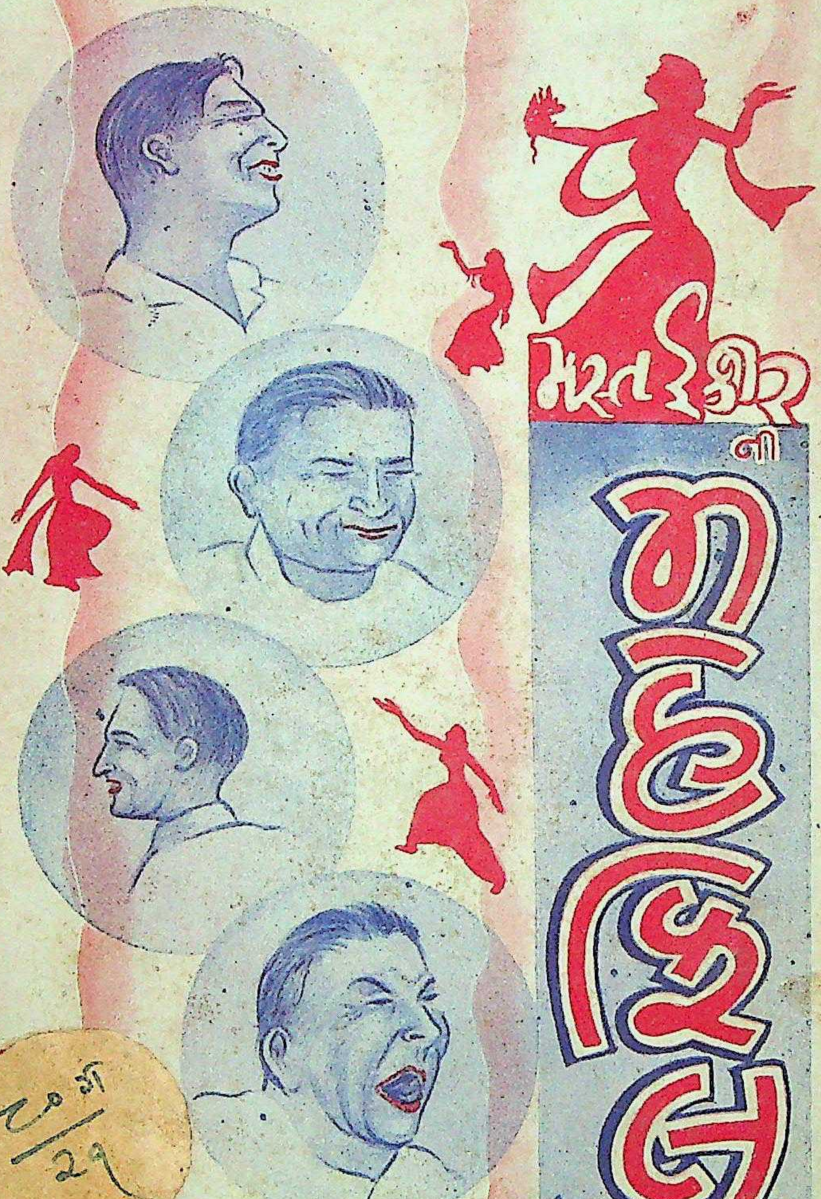

મસ્ત ફકીર
ની

[illegible]

૮૦ मं
२१

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्

पुस्तक संख्या 2095/29

पञ्जिका संख्या 26841

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

२८४५०

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मस्तफकीर नी महफिल

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી. મનોરંજન માલા પુસ્તક ૧૦ મું

મસ્તફકીરની મહેફીલ

[ઓગણત્રીસ નવી હાસ્યવાર્તાઓનો અણમૂલ સંગ્રહ]

લેખક :
મસ્તફકીર

દિબાચો :
શ્રી. અદી મર્ઝબાન (તંત્રી : 'જામેજમશેદ' 'ગપસપ')

પરિચય :
શ્રી. બદરી કાચવાલા (તંત્રી : 'વેણી')

CHECKED 1973
Initial

કિંમત
રૂ. ૩-૮

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની
બુકસેલર્સ : પબ્લિશર્સ,
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ, ૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશક :

નંદલાલ મો. ઠક્કર,
એન. એમ. ઠક્કરની કું.,
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨.

૧૯૫૧

મુદ્રક:

કનૈયાલાલ પી. શાહ,
ઓરિએન્ટ પ્રિન્ટીંગ હાઉસ,
નવીવાડી, મુંબઈ નં. ૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तक सं०..............
आगत सं०..............
तिथि..............

ગોસેવક, સાહિત્યપ્રેમી, હિંદુસંસ્કૃતિના પ્રતિકસમા સંસ્કારમૂર્તિ

શેઠ શ્રી. ચિરંજીલાલ રામચંદ્ર લોયલકાને

માનપૂર્વક

અર્પણ.

મસ્ત ફકીર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિબાચો

કોણ જાણે કાંય?

મને સમજ નથી પડ્યું કે મારા મીત્ર "મસ્તફકીર"ને એ શું ચૂર થઈ આવી?

એક દિવસે...હું ધારૂં છું ગુરૂવારનો દીન હતો. એ મારા વડીલ ભાઈ મારી ઓફીસમાં ચાલી આવ્યા, અને મારી ટેબલ ઉપર થોડાક છાપેલાં પાનાઓનો ઢગલો મુક્યો.

"આ લ્યો."

"હલો મસ્તફકીર, એ શું લઈ આવ્યા બાવા?"

"આ મારી નવી ચોપડી! થોડાક વખતમાં બહાર પડશે..."

"ગુડ! વેરી ગુડ! પણ..."

હું "પણ" બોલીને અટકી ગયો...એ મારા લેખક મીત્ર શા માટે આ પોતાની નવી ચોપડીના છાપેલાં પાનાઓ મારી આગલ લાવ્યા હતા તે મને સમજ નહી પડ્યું...એઓ ભાઈ મારી ગુંચવણ સમજી ગયા હશે તે મને જવાબ દીધો...

"અહી ભાઈ...આ મારી નવી ચોપડીનો દીબાચો તમને લખવાનો છે."

"મારે લખવાનો છે?"

"હા જી"

"તમે મારી પાસે આય તમારી નવી ચોપડીનો દીબાચો લખાવવા માંગો છો?"

"હા જી"

મેં મારૂં માથું ધ્રવડ્યું...એક ઉંડો દમ લીધો...મારો ચશ્મો કહાડીને બાજુએ મેલ્યો...ને પછી ફરી એક ઉંડો દમ લીધો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"જોવની બીરાદર" મેં કહ્યું "તમારે તો એ તમારી નવી ચોપડીનો દીબાચો કોઈ પ્રખ્યાત મહાન લેખક પાસે લખાવવો જોઇયે..."

હું સમજ્યો કે એઓ સાંઈ મને કહેશે કે "તમારાં કરતાં વધુ જાણીતા લેખક કોણ મને મળે?"

કોઈ ચીઝ નહી!

મસ્તફકીરે તો કંઈ ભલતો જ ઉત્તર દીધો.

"અદી ભાઈ...તમો કહો છો તે વાજબી છે...પણ મારે કોઈ પ્રખ્યાત યા મહાન લેખક પાસે દીબાચો નથી લખાવવો...મારે તો તમારી પાસે જ લખાવવો છે જી..."

મેં મારો ચશમો પાછો ઉંચકીને પહેરી લીધો. મસ્ત ફકીરે આગલ ચલાવ્યું.

"અદી ભાઈ હવે જાણીતા લેખકો રહ્યાબી કેટલા? અને તેઓને શોધવા ક્યાં જાઉં?'

"હમ...યેસ ..આઈ સી!..." મેં કાંસી કુસીને કહ્યું: "તો પછી કોઈ રાજદ્વારી નેતાને કાંય નહી પકડતા?...દાખલા તરીકે હમણાં જ આપણા બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે કેવી સરસ સુના જેવી આપણને શિખામણ આપી કે બૈરાંને માટીડાઓએ ઘણું એકમેક સાથે ભલવું નહી જોઇયે...હવે કોઈ એવા જબરદસ્ત ભેજું ધરાવતા માણસ પાસે..."

મસ્તફકીરે પોતાનું ડોકું ધુણાવ્યું.

"ના અદી ભાઈ મારે તો તમારી પાસે જ દીબાચો લખાવવો છે."

"...નહી તો કે આપણા બાબુ પુરસોત્તમદાસ ટનડને હમણા કેવી સરસ આપણને સલાહ આપી કે સંતતિ નિયમન તદ્દન ખરાબ ચીજ છે...એક દેશની વસ્તી ગમે તેટલીબી વધતી હોય તોબી સંતતિ નિયમન નહી જ જોઇયે...દેશની વસ્તી તો આપોઆપ દુકાળ, લડાઈ, અને કુદરતી આફતોને લીધે કમી થઈ જશે...હવે એવું કોઈ સારું સારું બોલે એવા દેશના નેતા પાસે..."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મસ્તફકીરે પાછું પોતાનું ડોકું ધુણાવવા માંડ્યું એટલે મેં જોયું કે બાજી હાથથી જશે એટલે એક વધુ કોશેશ મેં કીધી.

"નહી મસ્તફકીર, ભાઈ, બપાવા...તમે મારૂં બોલેલું પુરૂં કરવા દેવ...હું એમ કહેવા માગું છ કે તમારી ચોપડીનો દીબાચો તો એવા કોઈ માણસે લખવો જોઇયે કે જેણે કાંઈ દુનિયાની પ્રગતિમાં પોતાનો હીસ્સો આપ્યો હોય...તો પછી તમારી ચોપડીને બી સારૂં લાગે...તમુને બી સારૂં લાગે ને..."

પણ મસ્તફકીર મને આગળ બોલવા દે તો કેની! એઓ ભાઇએ તો ટુંકમાં જ મને અલટીમેટમ આપી દીધો.

"અદી ભાઈ એ લાંબી ચોડી છોડી દો...આ દીબાચો તમારે જ લખવો પડશે...તમે દુનિયાની પ્રગતિ કરવામાં તમારો હીસ્સો આપ્યો હોય કે નહી...તમે મરદ ઓરત વચ્ચેના સોશીયલ ઇનટરકોરસની સામે હો યા નહી, સંતતિ-નિયમમાં માનતા હોવ યા નહી...પણ મરઝબાન કુટુંબ સાથનો મારો સંબંધ એટલો પુરાણો છે અને લાંબા વખતનો છે કે મારે તો આ દીબાચો તમારી પાસે જ લખાવવો છે!"

પછી બોલવાનું બાકી શું રહ્યું?

તો લ્યો! આ મારો દીબાચો...નહીં પસંદ આવે તો મને બદનામ નહી કરતા...વાંક મસ્તફકીરનો છે!

* * *

મારો દીબાચો.

(સીન-સ્વર્ગ, વખત-કોઇબી!)

(ખોદાયજી આ દુનિયા પેદા કરતાં કરતાં અટકીને પોતાનો ચશ્મો કહાડી કપાલ લુછે છે.)

મોટો ફરેસ્તો—થાકી ગયા?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખોદાયજી—હા !

મોટો ફરેસ્તો—તો લેવ...

(એક બાટલી આપે છે.)

જરા નીરાંતે એક ગોટ પી લેવ, થાક ઉતરી જશે.

(ખોદાયજી પીયે છે અને પછી ચશ્મો પાછો પહેરી લે છે.)

ખોદાયજી—લે ચાલો આલસાઇ કરવામાં કંઈ સાર નથી ! હવે એક વખત કામ હાથમાં લીધું તે પુરૂં કરી જ નાંખીયે !

(ચોપડીમાંથી વાંચતાં) પહાડોના મથાળા પર બરફ મુકયું ?

મોટો ફરેસ્તો—(પોતાની ચોપડીમાં પેનસીલનો મારકો કરતાં) હા જી !

ખોદાયજી—દરયામાં પાણી ?

મોટો ફરેસ્તો—હા જી ! જાત જાતની મચ્છીઓ પણ મુકી દીધીછ !

ખોદાયજી—બધા દેશ દેશોના બરાબર ભાગલાઓ કીધા ?

મોટો ફરેસ્તો—હા જી !

ખોદાયજી—દરેક દેશમાં પુરતી સંખ્યામાં માણસો મુકયાં ?

મોટો ફરેસ્તો—મુકયાંજી ! ને પાછાં એ લોકો તો એકમેકને મદદ કરીને વસ્તીમાં વધતાં જ જશે એટલે કંઈ આપણને ફીકર કરવા જેવું નથી...

ખોદાયજી—ઠીક છે તો પછી આગળ ચાલો !...ઝાડ પાનનું શું ?

મોટો ફરેસ્તો—દરેક દેશમાં થોડી થોડી જાતના ઝાડપાન ઉગે એવો બંદોબસ્ત કરેલો છે.

ખોદાયજી—વારૂં હવે તમે લોકે બધાજ માણસોને એક સરખા બનાવ્યા છ. તે મને પસંદ નથી...જરા જરા વેરાયટી તો જોઇયે...દરેક દેશમાં જુદી જુદી ભાષાઓ બી ઓલાવી જોઇયે...જો આપણે એ લોકોને તદ્દન સરખા બનાવશું તો પછી કોઈ દહાડો એ બધાં સાથે મળી જશે તો આપણને બી બુમ પડાવસે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટો ફરેસ્તો—(ચોપડીમાં નોંધ લેતાં) એ તમે લાખ રૂપિયાના બોલ બોલ્યા !...આપણે દરેક માણસોની વચ્ચે થોડો થોડો ફેર રાખશું...

ખોદાયજી—ને બૈરાંઓનાં શરીર નરમ ને પોચ્ચાં રાખો ને તેને બદલે એ લોકોની-જીભલીઓ વધારે લાંબી કરો.

મોટો ફરેસ્તો—(નોંધી લેતાં) બહુ નેક વીચાર છે!

ખોદાયજી—હવે ત્યારે બીજું શું બાકી રહ્યું!...

(એક ખુણામાં ઢગલો કરીને મુકેલા ડબ્બાઓ ઉપર નજર પડે છે)

એ આય શું ?

મોટો ફરેસ્તો—એ બધા જાત જાતના ગુણો ને દુર્ગુણો છે જી.

(એક પછી એક બધા ડબ્બાઓ ઉંચકીને બતાવે છે) આય ડબ્બામાં છે અકકલ...હવે એ હું થોડી થોડી દુનિયાના માણસોમાં વહેંચી આપશ ને...

ખોદાયજી—સરખે હીસ્સે નહી! થોડાક માણસોને બીલકુલ જ ના આપતા. નહી તો પછી એ લોકો પોલીટીકલ લીડરજ નહી થઈ સકશે.

મોટો ફરેસ્તો—આય ડબ્બામાં ખુબસુરતી છે...

ખોદાયજી—તેબી થોડાંકને જ આપજો...જે લોકોને ખુબસુરતી નહીં આપો તે લોકને અદેખાઈ આપજો...ને જે લોકોને અકકલ નહી આપો તે લોકોને આય નાકેના ડબ્બામાં વાકચાતુરી ભરેલી છે તે આપજો.

મોટો ફરેસ્તો—વારૂ જી...

(નોંધ કરી લે છે એમ વખત વહેતો જાય છે અને ખોદાયજી એક પછી એક દરેક ચીજનો-નીકાલ કહાડતા જાય છે. આખરે બધા ડબ્બાઓ પુરા થઈ જતાં એઓની નજર એક કાગલમાં બાંધેલા પેકેટ ઉપર પડે છે)

ખોદાયજી—એ એ શું ?

મોટો ફરેસ્તો—એમાં કંઈ દમ નથી જી...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખોદાયજી—પણ એ છે શું ?

મોટા ફરેસ્તો—કોણ જાણેજી ...મને પોતાને બી સમજ નહી પડતું... (પેકેટ ઉચકીને ઉપર લખેલુ નામ વાંચતાં) કંઈ "સેન્સ ઓફ હયુમર" હાસ્યની વૃત્તિ કરીને લખેલું છે...

ખોદાયજી—(મુછમાં હસીને) પછી, તે કોઇને વહેંચવા નથી માંગતા ?

મોટા ફરેસ્તો—એ શું કોઇને બી કામ લાગવાનું છે ?

ખોદાયજી—એ મને કામ લાગશે...આય દુનિયા જે મેં પેદા કીધીછ તે આગલ ચાલતાં લડીવઢીને અરધી થઈ જશે. તે વખતે જો કંઇ બી ચીજ દુનિયાને બચાવી સકશે તો તે આય સેન્સ ઓફ હયુમર છે...

મોટા ફરેસ્તો—ઓહો એમ છે ?

ખોદાયજી—હા !

મોટા ફરેસ્તો—તો પછી આપણે એ સેન્સ ઓફ હયુમર કોઇને આપીયે...જે આસામીઓ દેશનેતાઓ થવાના હોય તે-લોકને આપીયે ?

ખોદાયજી—નહી...તે લોકોને તો તમે મોટાં મોટાં ભાષણો કરવાની શક્તિ આપીછ કેની ?

મોટા ફરેસ્તો—હાજી ! ઘણા મોટા જથ્થામાં આપીછ...

ખોદાયજી—બસ તહારે...તમે એ સેન્સ ઓફ હયુમર સંભાળી સંભાળી, માપી માપીને થોડાક જ તદ્દન સાધારણ માણસોને આપો...તે લોકો પોતે હસી સકશે ને બીજાઓને હસાવી સકશે...તે લોકો જ મારી દુનિયાને લડાઈ, પંચાતી અને તારી મારીમાંથી બચાવી સકશે...

મોટા ફરેસ્તો—વારૂંજી !

ખોદાયજી—કહાં છે ? એવા સાધારણ માણસોનું તમે એક જુદું લીસ્ટ કીધું છ કે ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટો ફરેસ્તો—આય રહ્યું. (લીસ્ટ આપે છે.)

ખોદાયજી—(લીસ્ટ વાંચી જોતાં) ઠીક છે...અરે આય શું...ભારત દેશમાં વીસમી સદીમાં જે માણસો જન્મવાના છે તે લોકોમાં સેન્સ ઓફ હ્યુમરવાલાઓ ઘણાજ થોડા છે.

મોટો ફરેસ્તો—જરા એમ છે ખરૂં...

ખોદાયજી—નહી નહી! હજુ બીજે કુથેથી-ઓછી, કરીને અહીં વધારો!...મારા હીસાબ પ્રમાણે ભારત દેશમાં ૧૯૪૭ પછી સેન્સ ઓફ હ્યુમરની ઘણી જ જરૂર પડશે...લેવ બે ચાર નામો પકડો જોઇયે....

મોટો ફરેસ્તો—પણ આટલા બધાં નામોમાંથી કોને આપીયે ને કોને નહી આપીયે...

(ખોદાયજી આંખ બંધ કરીને લીસ્ટની ઉપર પોતનું આંગલું મુકે છે)

ખોદાયજી—લેવ આપો એને થોડી સેન્સ ઓફ હ્યુમર...

મોટો ફરેસ્તો—(ખોદાયજીએ ચુંટેલું નામ વાંચતા) કોઈ મસ્તફકીર નામનો માણસ છે...

ખોદાયજી—આપો એને!...(પાછી આંખ બંધ કરીને આંગલું મુકે છે)...

મોટો ફરેસ્તો—(નામ વાંચતાં) કોઈ જ્યોતીનદ્ર દવે કરીને છે...

ખોદાયજી—આપો એને બી!

(અને એમ ખોદાયજી આંગલું મુકતા જાય છે અને સેન્સ ઓફ હ્યુમર વહેંચી આપતા જાય છે...

(પરદો ધીમેથી પડે છે.)

'જામે જમશેદ', બેલાર્ડ પીયર, કોટ, મુંબઈ.

અદી મરઝબાન
તા. ૧-૧-૫૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિચય

મારી ઓફીસનું બારણું ઉઘડે છે અને એક અપ-ટુ-ડેટ સુટ બુટમાં સજ્જ થએલો માણસ દાખલ થાય છે. હું તેમને બેસવાનું કહું છું અને એ ગૃહસ્થ બેસતાંની સાથે જ માથા પરથી હેટ ઉતારે છે, હું એ ગૃહસ્થનું બોડકું માથું જોઇને હસી પડું છું. અને એ ચીઢાઇને કહે છે કે મીસ્ટર હસો નહિ, સભ્ય બનો! અને હું ચૂપ રહું છું. વિનયથી પૂછું છું આપનું નામ, અને પ્રશ્ન સાંભળતાં જ તે હાથ પછાડીને કહે છે મને ઓળખતા નથી? ધિક્કાર છે તમારા સાહિત્ય શોખ પર, હું મહેતા બેરીસ્ટર! કાંઈ યાદ આવે છે? મેં કહ્યું ના, અને તે ગૃહસ્થ ચીઢાઇને ઉભા થઈ જાય છે અને પુછે છે એક કામ કરશો? મ્હેં કહ્યું બોલો! અને તેણે પૂછ્યું.

'મસ્તફકીર નામના ગૃહસ્થને ઓળખો છો?'

'હા'

'તો તેમનું સરનામું આપો!'

'શું કામ છે!'

'મારે એનું ખૂન કરવું છે!'

'શું તમારો ધંધો ખૂન કરવાનો છે?'

'હા, બોલો કાંઈ કામ છે?'

'તમો ખૂન કરવાનો ચાર્જ શું કરો છો?'

'સાતસો રૂપિયા.'

'કોઈ લેભાગુ ડોકટર કરતાં પણ વધારે?'

'હશે?'

'પણ આ મસ્તફકીરનું ખૂન કરવાનો હેતુ શું છે?'

'તમો નથી જાણતા એટલે શું કહું.'

'પરંતુ આપ બેસો તો ખરા. મને જરા સમજણ આપો એટલે સરનામું આપું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પહેલાં સરનામું આપો !'

'તેઓ વિલાપારલા રહે છે.'

'મને એની ખબર છે.'

'તો પછી મારૂં કપાલ શા માટે કુટી રહ્યા છો?'

'રાતના એ માણસ મને મળતો નથી !'

'તો સવારે તપાસ કરો !'

'ભૂત કોઈ દિવસ સવારે બહાર નથી નીકળતાં.'

'તો આપ મ્હેતા બેરિસ્ટરનું ભૂત છો?'

'હા'

'પરંતુ ફકીરને મારવાથી શું ફાયદો? એ બિચારા હમણાં જ ગંભીર માંદગીમાંથી ઉભા થયા છે, છેલ્લે છેલ્લે તો એ ગેસ ઉપર હતા !'

'મને એ વાતની ખબર છે!'

આવનાર ગૃહસ્થ મને ભૂત કરતાં ભૂતોના ઈન્સપેકટર જેવા લાગ્યા, એટલે ધીરેથી પૂછ્યું "જો આપ સાચી વાત કરશો તો હું જરૂર તમારા કાર્યમાં સહાય કરીશ."

'તમો નથી જાણતા મીસ્ટર ૧૯૧૮ માં આ તમારા મસ્તફકીરે મારૂં સર્જન કર્યું હતું. 'વીસમી સદી' માસિકમાં "બોડકું માથું" નામે હાસ્ય વાર્તા લખી હતી, અને એ વાર્તાનું હું મુખ્ય પાત્ર હતો. મારી મજાક એ શખ્સે ખુબ ઉડાવી હતી. અને પછી આજે ૩૨ વર્ષ થયા એ માણસ મને સદંતર ભૂલી ગયો છે, એના નામને બ્હાર લાવનાર હું મહેતા બેરીસ્ટર. આજે એની દુનિયામાંથી મરી ગયો છું. મને મારી નાખનાર એ મસ્તફકીર જ છે.'

ઉશ્કેરાયલા મહેતા બેરીસ્ટરને હું શાંત પાડું છું, અને સમજાવું છું કે મસ્તફકીર તમો કહો છો એવા માણસ નથી, તમારા જેવા અનેક પાત્રોનાં સર્જન એણે કર્યા છે પરંતુ ગુજરાતભરને હસાવવાના પુનિત કાર્યમાં આજે બત્રીસ વર્ષ થયાં એટલા બધા અટવાઈ ગયા છે કે તમારા જેવા ગૃહસ્થોને એ ભૂલી ગયા છે એ માટે તમારે ઉદાર હૃદયે માફ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવું જોઈએ. મહેતા બેરીસ્ટર મારી વાત સાંભળી ઠંડા પડે છે અને ફરી પાછી હેટ ઉતારે છે અને એમનો સાફ મુંડેલો ટકો જોઈને હું પાછો હસી પડું છું.

મ્હેં વિનયથી પૂછ્યું 'કાંઈ ઠંડુ પીણું લેશો?'

'ડયુકનો ગુલાબ મંગાવ!'

મ્હેં કહ્યું : 'મી૦ મહેતા જમાનો બદલાઈ ગયો છે. પારલાનું ગ્લુકો કોલા લો.'

'મને કોલા ગોલા નહિ જોઈએ.'

'પણ એક વખત ચાખી તો જુઓ!'

અને ગ્લુકો કોલાના ટેસ્ટથી તેઓ ખુશ થયા.

ત્યાં બહાર ઘોંઘાટ મચી ગયો. બહાર નીકળીને જોઉં છું તો એક પંદર વીસ બૈરાંઓની લાંબી કતાર ઉભી છે. આગળ એક કાપડનો પડદો છે એ પડદા પર લખ્યું છે **"ભાભી સુધારક મંડળ"** મ્હેં વિનયથી પૂછ્યું: 'બ્હેનો આપને શું કાંઈ ખાસ કામ છે?'

ટોળામાંથી એક બ્હેન આગળ આવીને પુછે છે.

'મસ્તફકીર અત્યારે કયાં મળશે?'

મ્હેં કહ્યું 'મુંબઈ સમાચારમાં તપાસ કરો.'

'ત્યાં નથી.'

'તો બેધડી મોજ કે ચિત્રપટમાં જુઓ.'

'ત્યાં પણ નથી.'

'ચર્ચગેટના સ્ટેશન પર જુઓ. બધી જુની ચોપડી વાળાને ત્યાં જાઓ.'

'ત્યાં સઘળે જોઈ આવ્યા!'

'કાયદાની ટોપી તપાસી?'

'એમાં પણ નથી!'

'તો ઉભા રહો!'

'અમો ઉભા જ છીએ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તો બેસો.'

'બેસવા નથી માગતા.'

'તો પછી તમોને શું કામ છે તે કહો?'

'અમે સુવર્ણચંદ્રક આપવા માગીએ છીએ'

'ગળિયારાએ એ કામ વર્ષો ઉપર કરી નાંખ્યું છે.'

'આ કામ અમારા મંડળનું છે?'

'મસ્તફકીર કરતાં હું શું ખોટો છું?'

'તમો સ્ત્રીઓની વિરૂધ્ધ લખો છો.'

'અને ફકીર?'

"ફકીર સાહેબે અમારી ભાભીઓની ખુબ તારીફ કરી છે, એમણે સ્ત્રીઓના હક્કો માટે કલમ ચલાવી છે, એમણે અમારા ભાયડાઓને હસાવ્યા છે, અને એમણે અમારા શરીરની રગોમાં દોડતા લોહીને હસાવી હસાવીને જવાન રાખ્યું છે."

હું આ સરઘસને મસ્તફકીરનું સરનામું આપું છું અને સરઘસ વિદાય થાય છે. અંદર આવીને જોઉં છું તો મહેતા બેરીસ્ટરનું ભૂત પણ હાજર ન હતું અને ભૂતની જગ્યાએ હાથમાં દંડો લઇને મસ્તફકીર બેઠા છે અને કહી રહ્યા છે કે "મારો પરિચય લેખ જલ્દી આપ, નંદલાલભાઇ મારી ઉપર પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં વિલંબ થાય છે માટે ચીઢાયા છે."

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્વ. રમણભાઈ નિલકંઠ પછી હાસ્ય સાહિત્યને ચિરંજીવ રાખનારા મસ્તફકીર મારી સામે બેઠા છે. હું એમની નજરમાં બાળક છું. એમની પ્રથમ હાસ્ય વાર્તા 'બોઢકું માથું' જે સમયે પ્રગટ થઈ હતી, તે સમયે હું ત્રણ વર્ષનો હોઇશ.

ગુજરાતી સાહિત્યના આવા મહાન હાસ્ય લેખકનો પરિચય આપવાનું મોટું કાર્ય મારી ઉપર લાદવામાં આવ્યું છે.

મસ્તફકીરનો પરિચય આપવો એ વાત જ મને ડંખી રહી છે. મસ્તફકીરનો પરિચય ન હોય. ગુજરાતી ભાષા બોલનારા ગમે તેવી જ્ઞાતિમાં ચાલ્યા જાઓ. મસ્તફકીરનું નામ ત્યાં અંજાણ નહિ હોય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દાઉદી વોહરાઓની સભા હોય કે ઘોઘા હાલાઈ મેમણ જમાત હોય. ઇશ્ના—અશરી યુવાનોની સભા હોય કે આગાખાન સાહેબના ઇસ્માઇલી ખોજા ભાઇઓના મેળાવડા હોય એ બધી જગ્યાએ મસ્તફકીર ઘુમી વળ્યા છે, એમની હાજરી વગરની સભા સાવ ફીકી ફીકી લાગે. એઓ બોલવા માંડે ત્યારે હાસ્યના ફુવારા છૂટે. મસ્તફકીર જેટલા પુરૂષોમાં પ્રિય છે તેટલા જ સ્ત્રીઓમાં પણ જાણીતા છે.

મારા પત્ર 'વેણી'ના ખાસ અંકોમાં જો એમની એકાદ કૃતિ ન હોય તો વાંચકોના ફર્યાદ કરતા પત્રો આવે. મસ્તફકીર જનતાના લેખક છે. જનતા માટે, ગુજરાતી ભાષા બોલનારી અને વાંચનારી જનતા માટે એમણે પોતાની જવાની વેડફી નાંખી છે. અને આજે વૃદ્ધ થવા આવ્યા છતાં હાસ્ય સાહીત્યની વાત આવે ત્યારે એવા જ જવાન બની જાય છે.

છેલ્લા બત્રીસ વર્ષ થયા તેઓ ગુજરાતી હાસ્ય સાહિત્યની સેવા કરી રહ્યા છે, અને સેવા પણ કેવી? એકધારી અને અતૂટ. અને એકલા હાસ્ય સાહિત્યની પણ નહિ 'મુંબઇ સમાચાર' જેવા ધરખમ પેપરના તંત્રી વિભાગમાં વર્ષો સુધી તેઓ પોતાની કલમ લઇને પત્રકારિત્વ અને હાસ્ય સાહિત્યની સાથે સેવા કરી રહ્યા છે.

મસ્તફકીર આજના નેહરૂ યુગના માનવી છે, કોમ કોમ કે સાહિત્યમાં જે વાડા છે તેને તેઓ માનતા નથી. નહીં તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક જમાનામાં નાગરોનું વર્ચસ્વ હતું અને આજે પણ છે. મસ્તફકીર જ્ઞાતીએ નાગર છે અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પુસ્તક દ્વારા મસ્તફકીર નવો ચીલો ચીંધી રહ્યા છે. તેમના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના મારા મિત્ર અને 'જામે જમશેદ'ના અધિપતી અદી મર્ઝબાને લખી છે. અને તેમનો પરિચય હું અહિં આપું છું. આ વાત જેટલી નવી તેટલી જ મહાન છે, એ મસ્તફકીરના વિશાળ હૃદયની પ્રતિતિ કરાવે છે.

આવા મસ્તફકીરની પીછાણ કરાવતાં મને આનંદ થાય છે.

વેણી કાર્યાલય,
૧૨ મી ખેતવાડી,
મુંબઈ ૪.

બદરી કાચવાલા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું જીવતો છું

મ્હારી છેલ્લી માંદગીમાં જ્યારે બધાએ મ્હારા જીવવાની આશા છોડી દીધી હતી ત્યારે વખતસર કામ લાગે તે માટે પત્રકાર મિત્રોએ મ્હારી (સ્વર્ગસ્થ મસ્તફકીરની) કારકિર્દીની નોંધ લખી તૈયાર રાખી હતી. તે દરમ્યાન મ્હારા પ્રકાશક મિત્ર ભાઈ નંદલાલ ઠક્કરે મ્હને કહેલું કે 'તમારે જીવવું જ પડશે અને "હું જીવી ગયો છું" એવી પ્રસ્તાવના સાથે તમારૂં પુસ્તક મ્હારે હજી પ્રગટ કરવું છે.'

મ્હારી સારવાર કરનાર ડોક્ટર મિત્રોની મ્હેનત, પ્રકાશકની શુભ લાગણી, 'મુંબઈ સમાચાર'ના માલીકો, તેમજ તેના તંત્રી અને મ્હારા મુરબ્બી શ્રી. સોરાબજી કાપડીયા અને અનેક સ્નેહી સંબંધીઓની શુભ લાગણી દ્વારા પરવરદીગાર-પરમાત્માની કૃપા થકી મ્હારી જીવનદોરી તૂટતી તૂટતી રહી ગઈ. અને આ મારૂં પુસ્તક "મસ્તફકીરની મહેફીલ" વાચકોના કરકમલમાં રજુ થઈ શક્યું એમાટે વાચકોએ મારા પ્રકાશક અને મિત્ર એન. એમ. ઠક્કરની કંપનીવાળા ભાઈ નંદલાલ મોહનલાલ ઠક્કરનો અહેસાન માનવો રહ્યો.

મારાં આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના મેં 'જામે જમશેદ'ના અને 'ગપસપ'ના તંત્રી જાણીતા પત્રકાર અને હાસ્ય લેખક શ્રી. અદી મર્ઝબાન પાસે લખાવી છે, અને પુસ્તકમાં મારો પરિચય 'વેણી'ના તંત્રી મારા જુના મિત્ર શ્રી. બદરી કાચવાળાએ લખ્યો છે. નહેરૂનાં હિંદમાં રાજકારણમાંથી આપણે કોમવાદને દેશવટો દીધો છે. તો સાહિત્યમાં હીંદુ સાહિત્ય, પારસી સાહિત્ય, અને મુસ્લીમ સાહિત્યનાં અલગ અલગ વાડાઓ ન જોઇએ એમ હું માનું છું. તેથી સાહિત્ય ક્ષેત્રના એ વાડા ભુંસી નાંખવા મેં આ પુસ્તકમાં નવો ચીલો પાડ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુસ્તક ભાઈ નંદલાલે અતિ ઝડપથી તૈયાર કર્યું છે. તેમાં ખૂબી આવી હોય તો તેમાં જશ તેમને છે. કારણકે લેખોની પસંદગી અને ગોઠવણી એમની છે. અને બાલવિનોદ કાર્યાલયવાળા શ્રી. નાગરદાસ પટેલ જેઓ મ્હારા દરેક પુસ્તક પ્રકાશનમાં પ્રથમથી જ રસ લે છે, તેમનો આભારી છું. બાકી પુસ્તક કેવું લખાયું છે અને તૈયાર થયું છે, તેના સાચા પરીક્ષક તો ગુજરાતી વાચક આલમ જ છે.

વીલેપાર્લા, બાર બંગલા,
તા. ૨૬-૧-૫૧.
આઝાદ દીન.

મસ્ત ફકીર.

રેલ્વે — વીમાન — સ્ટીમરની ટીકીટો
અમારે ત્યાં બુક કરાવો.

તુલસીદાસ ખીમજી

(૫૦ વરસની જુની સ્થપાએલ)

એજન્ટસ:

એટલાસ એસ્યોરન્સ કું. લી.

(ઇંગ્લાંડમાં સ્થપાએલ)

ક્લીઅરીંગ, ફોરવર્ડીંગ, શીપીંગ, ફ્રેટ, ઈન્સ્યુરન્સ, ટ્રાવેલ, અને ટુરીસ્ટ એજન્ટસ.

૪૬, ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૧.

ફોન : ૩૨૦૮૪-૫-૬ ગ્રામ : **Nachiketa**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમો કોઈ વાત

છુપાવી શકો ખરા?

"૧૮૯૫ની સાલમાં મુંબઈ શહેરના માત્ર થોડાક જ નાગરીકોને જણાયું કે કાનપુર મીલ્સ ડેપો એ—નામથી જાણીતા સ્ટોરમાંથી ખરીદતાં તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની સેવા મળી શકતી હતી. આવા પ્રકારની સેવા માટે તેમને કશું પણ વધારે આપવું પડતું ન હતું. તેઓ સ્વાભાવિક રીતે આ વાત છુપાવી શક્યા નહિ, જેથી કરીને આજે ડેપોને, હજારો સદ્ધર ગ્રાહકો છે, જેમણે કાપડ—સ્વેટર, મોજાં, ગંજી, પગરખાં, મુસાફરીનો સામાન, છાવણી માટેનો સરંજામ, ઉનનાં કપડાં વિગેરેનું ખરીદ કેન્દ્ર બનાવ્યું છે. તેઓ બધી ઉમદા ચીજો વ્યાજબી ભાવમાં મેળવે છે. અને અમારી ઉત્તમ સેવાનો લાભ ઉઠાવે છે. તો તમે પણ શા માટે લાભ નહિ ઉઠાવો?

કાનપુર મીલ્સ ડેપો

(હિન્દનો આગેવાન ડીપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર)

સરકારી અને રેલ્વેના કોન્ટ્રેકટરો.

ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ,
મુંબઇ, ૧.

સ્થાપના: ૧૮૯૫
શાખાઓ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેવકરણ નાનજી બેંકીંગ
કંપની., લીમીટેડ.

૫૩ શાખાઓ

મેનેજીંગ ડીરેકકર:
ટેલીગ્રામ્સ:'દેનાબેંક' પ્રવિણચંદ્ર વ. ગાંધી.

દેવકરણ નાનજી ઈન્સ્યુરન્સ
કંપની., લીમીટેડ.

જીંદગી * આગ * મોટર

મેનેજીંગ ડીરેકટર:
ટેલીગ્રામ્સ:'દેવઈન્સ્યોર' હિંમતલાલ વ. ગાંધી.

દેવકરણ નાનજી ઈન્વેસ્ટમેન્ટ
કંપની., લીમીટેડ.

મેનેજીંગ એજન્ટ્સ:
ટેલીગ્રામ્સ:'દેનાટ્રસ્ટ' દેના સન્સ લીમીટેડ.

દેવકરણ નાનજી પ્રીન્ટીંગ
એન્ડ પબ્લીશીંગ કું., લી૦

મેનેજીંગ ડીરેકટર:
ટેલીગ્રામ્સ:'દેનાન્યુઝ' લક્ષ્મીકાન્ત શા. દાભોળકર.

દેના સન્સ લીમીટેડ

મેનેજીંગ ડીરેકટર:
ટેલીગ્રામ્સ:'સીવરધી' લલિતચંદ્ર સી. ડી. નાનજી.

હેડ ઓફીસ:

દેવકરણ નાનજી બીલ્ડીંગ, એલ્ફીસ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧. સ્ટેડીઅમમાં ફઈબા

“મોટા” જડાવ ફઈબા બોલ્યાં. “આ બધા તાળીઓ વગાડે છે તો હવે ભવૈયાનો વેશ કયારે આવશે?”

“ફઈબા, આ તો રમનારા બહાર પડયા તેની તાળીઓ પડી છે.”

હકીકત એમ હતી કે દેશમાંથી તાજાજ આવેલા સાઠ વર્ષના મારા ફઈબાને બ્રેબોર્ન સ્ટેડીઅમમાં ક્રીકેટ મેચ જોવા લઈ ગયો હતો. હિંદુ જીમખાનાના સ્ટોલની બે ટીકીટો મેં એક મારા માટે અને એક ફઈબા માટે ખરીદી હતી. ફઈબાએ આખી જીંદગી કાઠીયાવાડમાં આવેલા એક મધ્ય પ્રદેશમાં જ કાઢી હતી. એમના અને મારા સદ્‌ભાગ્યે મારા ફુઆ હજી પંચોતેર વર્ષની ઉંમરે પણ બેઠા હતા. એટલે વર્ષ સાઠની ભરતીમાં આવ્યાં છતાં મારા જડાવ ફઈબા કપાળે મોટો લાલ કંકુનો ચાંદલો કરતાં અને ઘરડે ઘડપણે પણ સૌભાગ્યવતીના વસ્ત્રો પહેરતાં. જુવાનીના સમયની એમની સોનાની બંગડીઓ અને પગમાં ચાંદીના કલ્લાં હજી ચાલુ જ હતાં—જીંદગીમાં પોતાના ગામડામાંથી બહાર ગયાં નહોતાં. મારા પિતાશ્રીને એકના એક બ્હેન હતા. મારા પિતાશ્રીને બીજા કોઈ ભાઈ નહોતા. એટલે કાકા, ફઈબા કે જે કહું તે બધામાં જડાવ ફઈબા જ હતા, અને તેથી ઘણી વખત મારી બા તો મશ્કરીમાં કહેતાં પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરાં કે "એ ફઇને મૂછ હોત તો કાકો ન કહેત." મારી બાએ એ શબ્દો ફઇબાની પ્રસંશા માટે વાપરેલ હતા, કે પોતાની નણંદનો કટાક્ષ કરવા, એ રહસ્ય હું હજી સમજી શકયો નથી, ફઇબાને કૈં પણ સંતાન ન્હોતું. એમના પિયરના કુટુંબનો નજીકમાં નજીકનો ભત્રીજો હું જ હતો એટલે તે મારા ઉપર દિકરા જેટલું જ વહાલ રાખતાં. ફુઇ ફુઆ પાસે થોડી પુંજી હતી. ગામમાં ખેતરો, દુકાન અને બીજી મીલ્કત હતી. એટલે મને ફઇ અને ફુઆ વધારે ગમતા. હાઇસ્કુલમાં અભ્યાસ કરતાં; રજાઓ પડે ત્યારે અને કોલેજના અભ્યાસ દરમ્યાન રજાઓ પડે ત્યારે હું એમને ગામ રજાઓ ગાળવા જતો. આ વખતે નાશીકની જાત્રા કરી પાછાં ફરતાં ફઇબા મારે ત્યાં ઉતર્યાં હતા અને તે વખતે મેચ શરૂ થવાની હોવાથી હું ફઇબાને મેચ જોવા લઈ આવ્યો હતો.

* *

જે ડોશીએ ગામડામાં ભવૈયા કે રામલીલા કે સ્ત્રીઓના ગરબા અને પુરૂષોના દાંડીઆરાસ સિવાય બીજું કંઈ પણ જોયું ન હોય તેના પર મુંબઇની ક્રિકેટ મેચ જોવાથી કેવા પ્રત્યાઘાતો થાય છે એ જોવા મારી ટીખળી વૃત્તિ ઉશ્કેરાવાથી હું ફઇબાને મેચમાં ઘસડી લાવ્યો હતો. મેચ શું ? ક્રિકેટ શું ? એની કશી ગતાગમ ફઇબાને ન્હોતી એટલે જ મેચની રમત જોઈ, એ ચાલુ નુકતેચીની કર્યાં કરતાં તેથી એ જીમખાનાનાં સ્ટોલમાં ઘણા લોકોને બહુ જ મઝા પડતી અને ફઇબા આવ્યા ત્યારથી અમારા વિભાગમાં હાસ્યનું આછું વાતાવરણ જામી ગયું હતું.

* *

ફઇબાએ ભવાઈ કયારે આવશે એ ટીકા કર્યાં પછી બીજું કંઇક બોલવા જતાં હતાં એ પહેલાં જ મેં કહ્યું કે "ફઇબા, તમારાં ચશ્મા હું લાવ્યો છું."

"ચશ્માને શું કરવાં છે? મને નરી આંખે રૂડું દેખાય છે; એ ચશ્મા તો ભાગવત વાંચવાનાં છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફઇબાનો જવાબ સાંભળી હું જરા ભોંઠો તો પડી ગયો. પણ પછી મને યાદ આવ્યું કે ઘરમાં ચશ્માના ડાબલા આંખે ચડાવી ફઇબા ફરતાં હતાં તે તો માત્ર ભાગવત અને ગીતા વાંચવા માટે અથવા મારી સ્ત્રી રસીલાને ચોખા વીણી આપવા માટે એમના એ ચશ્મા ખોળતાં હતાં.

બીજી વાત મને યાદ આવતાં મેં હોંશથી કહ્યું કે "જડાવ ફઇબા, હું તમારી તપકીરની દાબડી પણ લાવ્યો છું."

"કેવો ડાહ્યો દીકરો!" જડાવ ફઇબા બોલ્યાં અને મેં આપેલી દાબડી તરત ઉઘાડી તેમાંથી તપકીરની મોટી એવી ચપટી નસકોરામાં ભરાવી. આખું મેદાન સાંભળે તેમ ફઇબાએ બે ત્રણ મોટી છીંકો ખાધી, અને આખા વિભાગમાં તપકીર વેરી દીધી અને ફઇબાની સાથે બીજી વ્યક્તિઓ પણ છીંકાછીંક કરવા લાગી.

રમનારાઓ તરફ જોઈ ફઇબા બોલ્યાં "મોટા, પેલા બે જણા હડીયાપટ્ટી શું કર્યા કરે છે?"

"ફઇબા એ તો 'રન' લે છે"

"તે સીધે સીધા ઉભા રહીને રમતા હોય તો શું ખોટું!"

"ફઇબા પેલો જે દડો આવે છે એને પેલા લાકડના ધકકાવતી ફટકો મારી એ દોડે છે અને બીજાઓ દડા પકડવા દોડાદોડી કરે છે."

"એ લાકડાનાં પાટીઆનું નામ શું? તારો બાબો સવારેજ રમતો હતો અને તેનો દડો તો સફેદ હતો."

"ફઇબા, એને બેટ કહે છે. એ બેટથી દડાને મારવામાં આવે અને અહીંયા જે રમવામાં આવે તે તો ચામડનો હોય અને બાબાને વાગે નહિ તેથી તેને મેં રબ્બરનો દડો અપાવ્યો છે."

એટલામાં એક રમનારાએ બાઉંડ્રી મારતાં મેદાનમાં તાળીઓનો જબરો ખળભળાટ થયો એટલે ફઇબા જરા ચીડાઇને બોલ્યાં કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એટલું બધું તે શું થયું? આેલા લાંબા રમનારે એવો તે કયો જંગ ખેલ્યો કે બધાં આટલા ખુશ થઈ ગયા?"

"ફઇબા એણે ઓવર બાઉંડરી મારી."

"મોટા, 'ઓવર બાઉંડ' એટલે શું?"

"જુઓને ફઇબા, પેલો બેટ વતી દડાને ફટકાવે અને દડો મેદાનની ફરતી પેલી બાજુ પહોંચી જાય. જુઓને પેલા વાવટાઓ ખોડયા છે ત્યાં એ 'બાઉંડરી' કહેવાય અને લુગડાના પડદાઓ ઉભા કર્યા છે તેની ઉપર થઇને દડો ઉડે તેને 'ઓવર બાઉંડરી' કહેવાય."

બાઉંડરી અને ઓવર બાઉંડરીની વ્યાખ્યા ફઇબા સમજ્યા હશે કે કેમ એ વિષે તો હું વિમાસણમાં પડી ગયો હતો પણ ફઇબા માથું હલાવ્યાં કરતાં હતાં અને થોડા વખતે આંખો મીચી બોલ્યાં કે, "લાકડાના ધોકાથી મારે તેમાં શું? દડાને આઘો ઠેલે તેમાં શું? લાવ મને એક પાણકો લાવી આપ તો હું અહિં બેઠી બેઠી ઘા કરૂં અને પેલા પડદાની ઉપર થઇને જાય."

ફઇબાના છેલ્લા શબ્દોથી મને ખાતરી થઈ કે ફઇબા બાઉંડરી અને ઓવર બાઉંડરી વચ્ચેનો તફાવત બરાબર સમજ્યા હતા.

થોડીવાર રમનારાઓ તરફ જોઈ રહી ફઇબાએ ટકોર કરી કે "પેલો દડો ફેંકનારો સીધો ઉભો ઉભો દડો નાંખે તો ન ચાલે?" મારો રોયો નખરાં કેટલાં કરે છે? ટોપસું જમીન ઉપર નાંખી દે છે. પાછે પગે વીસ કદમ જાય છે અને પછી ઠેકડો મારી દોડતો આવે છે અને પછી હાથ આખો ફેરવી દડો ફેંકે છે તેના કરતાં તે સીધો ઉભો ઉભો ફેંકતો હોય તો શું થાય?"

"ફઇબા, દડાને જોર અને વેગ આપવા માટે આ બધું કરવું પડે. આ દડો તો બહુ કળાથી નાંખવો પડે."

"પેલી ત્રણ લાકડીઓ શું કરવા ખોડી છે?" ફઇબાએ વિકેટો તરફ જોઈ પૂછ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ફઈબા એનું નામ વીકેટ કહેવાય અને દડો નાંખનારો એકાદી લાકડીને દડાથી ઉડાડી નાંખે તો તેની આગળ ઉભો રહી રમનારો હાર્યો કહેવાય."

"તે સોગઠાંબાજીની માફક દડાવાળો એ ત્રણ દાંડીઓ પાસે દોડી જઈ પોતાના હાથથી વીખી નાંખે તો શું વાંધો?"

"ફઈબા આ રમતમાં એમ ન ચાલે—આવતો દડો નાખવો જોઇએ અને પેલા લાકડાના ધોકાવાળાને ફટકો મારવાની તક આપવી જોઇએ અને બધું નિયમ અને ધારાધોરણ પ્રમાણે થાય."

"બળ્યા તારા ધારાધોરણ. મને તો આ બધું છોકરાની રમત જેવું લાગે છે. તું કરીકેટ-કરીકેટ કહેતો હતો અને બઉ વખાણ કરતો હતો પણ અહીં તો બધી હડીઆપટ્ટી–ટોકાળા અને તોબડા ફોડવાનીજ વાતો છે. કંઈ ગરબા બરબા હોય તો ઠીક. આ કરતાં તો હું દેવદર્શને ગઈ હોત તો સારૂં હતું.!"

ફઈબાની વાતો સાંભળી અમારા વિભાગમાં વારંવાર હાસ્યના મોજાં ઉભરાતાં હતાં. ફઈબાની નજર અમારા વિભાગમાં પેલી લાઇન ઉપર બોબ્ડ હેરવાળી એક યુવતી ઉપર પડી અને તેની તરફ થોડો વખત ટીકી રહી ફઈબા આખો વિભાગ સાંભળે તેવી રીતે બોલ્યાં કે "મોટા, પેલો છોકરો બૈરીનો વેશ પહેરી કેમ આવ્યો હશે?"

ફઈબાનો આ ધડાકો સાંભળી હું ચમકી તો ગયો અને એમને ઠંડા પાડવા મેં ધીમેથી કહ્યું કે "જડાવ ફઈ, એ છોકરો નથી બાયડી છે."

"રાંડે ચોટલો શું કામ કપાવી નાંખ્યો છે?"

આ શબ્દો પેલી બોબ્ડ હેરવાળીને કાને પડ્યા તેથી તે ચીડાઈ પોતાની જગ્યા આગળ ઉભી થઈ ગઈ, ફઈબા તરફ તિરસ્કારથી જોયું. અને એમનો જુનવાણી દેખાવ જોઈ એ ફેશનેબલ બાઇનો ગુસ્સો જરા ઓગળી ગયો અને તે મારા તરફ જોઈ બોલી કે "મીસ્ટર આ માજીને અહીં શા માટે ઉપાડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાવ્યા ? મંદિરમાં મૂકી આવવાં હતાં ને કે ત્યાં બેઠાં બેઠાં માળા ફેરવત. આવાં ઘરડાં ગમાર આવી જગ્યાએ ન શોભે."

આ મેણું સાંભળી જડાવ ફઇનો જુસ્સો ઉકળી આવ્યો. ગામડામાં જીવન ગાળેલું હોવાથી એ રાતીરાયણ જેવાં હતાં. એ તો ઉભા થઈ ઘાંટા પાડી બોલવા મંડયાં કે "વાલા મુઇની, ન ભાઇની, ગમાર તારી મા અને તારો બાપ—છતે ધણીએ ચોટલા કપાવે છે. અને વળી ડાહી થાય છે? એક તો માઇકાંગલી છે—મારા હાથની એક પડશે તો વાંકી થઈ જશે."

આ વખતે વિભાગના બીજા સજ્જનોએ ઉભા થઈ ફઇબાને ઠંડા પાડયા.

રમતમાં રસ ન પડવાથી ફઇબાએ બીજા એક બે પ્રશ્નો કર્યા. એ બોલ્યાં કે "મોટા, આપણે સ્ટેશન આગળથી આવતાં હતાં ત્યારે પેલા ઉંચા થાંભલા ઉપર પેલા કોક પારસીને શું કરવા ઉભો રાખ્યો હતો?"

"ફઇબા, એ તો સર દિનશાહ વાચ્છાનું પુતળું હતું."

"પણ કોઈ અડે નહિ એટલે ઉંચે કેમ રાખ્યો હતો? અને તે કાળો કાળો કેમ હતો?"

"ફઇબા, એ તો કાંસાનું પુતળું હતું એટલે કાળું જ હોય?"

"મોટા, મેદાનની કોર પર એક આંખે ચસ્માવાળો અક્કડ થઇને ખુરશી ઉપર કોણ બેઠો હતો?"

"ફઇબા, એ તો આગળનાં અંગ્રેજ–પ્રધાન મી. મોંટેગ્યુ હતા."

"તારા ફુઆ જુવાનીમાં મારી જોડે અકડતા ત્યારે ઢોલીઆની કોર પર એમજ અક્કડ થઇને કમ્મરે કોણી ટેકવી બેસતા."

"મારા ફુઆ હિંદી પ્રધાનથી ક્યાં ઉતરે તેવા છે?" આ સાંભળી વિભાગમાં ફરી હસાહસ થઈ રહી પણ ફઇબા કંઈ સમજ્યા નહી. હજી ફઇબાનો વધુ વાર્તાલાપ ચાલત પણ ત્યાં એક રમનારાએ બોલને એવો તો ફટકો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લગાવ્યો કે તે બોલ સીધ્ધો અમારા વિભાગમાં ફઇબા તરફ આવ્યો. ફઇબાએ ઉભાં થઈ પોતાના રાઠોડી હાથોએ બોલને ઝીલી લઈ પેલી બોબ્ડ હેરવાળીના બરડા ઉપર જોશથી ફેંક્યો અને કહ્યું કે "લે, રાંડ, લેતી જા!"

પેલી પોતાની છત્રી લઇને ફઇબા તરફ ધસી આવી પણ ફઇબા મુઠ્ઠીવાળીને સામનો કરવા તૈયારજ ઉભાં હતાં. આખરે હું અને બીજા બે ત્રણ જણાએ ફઇબાને સમજાવીને સ્ટેડીઅમની બહાર લઈ ગયા અને બાવડીવાળાનું મીઠું જળ પાઈ ટેક્સીમાં બેસાડી સીધો ઘેર લઈ આવ્યો અને સોગન લીધા કે જુનવાણી માજીઓને કોઈ પણ ક્રિકેટ મેચ બતાવવી નહિ.

★

૨. છનાકાકાની છત્રી

ઘણા કીસ્સામાં રોમાંચક પ્રસંગો ખાસ કલ્પવાની જરૂર નથી. જીવનનાં નિત્ય વ્યવહારમાં આંખ ઉઘાડી રાખીને ચાલીયે અને નિરક્ષણ શકિત સતેજ હોય તો ડગલે ને પગલે હળવી હવા ઉત્પન્ન કરે એવા પ્રસંગો જોવા મળે છે. વધુ ખુબીની વાત તો એ છે કે એ પ્રસંગો સાચા હોય છે—જીવનમાં બનેલા હોય છે, અને કોઈ કોઈ દાખલામાં તો જડ વસ્તુ પણ પોતાનો ઇતિહાસ રચી જાય છે.

અમારાં પારાંનો જ દાખલો લ્યો: અમારા ગામનાં છનાભાઈ મે મહીનો આવ્યો ત્યારે મારવાડમાં તેમનાં વતન ગયા, અને જુનની શરૂઆતમાં મુંબઈ પાછા આવ્યા. ચોમાસું આવી લાગશે એ ભયથી મારે પોતાને તો રૂા. ૧૯) ની નવી છત્રી વસાવવી પડી હતી. નવી છત્રી ખરીદવા મેં છનાભાઇને ઘણાયે સમજાવ્યા હતા, એ મારા પડોશી હતા પણ મને તો પૈસાની કીંમત નથી એમ કહી એ દેશમાંથી એમની જુનીજ છત્રી પાછી મુંબઈ લઈ આવ્યાં હતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છનાભાઇની આ છત્રી તેમણે ૧૯૩૩માં લીધી હતી. ત્રણ ચાર વર્ષ વાપરી હતી ને પછી મારવાડમાં એમના ગામ એમના ઘરમાં, પટારામાં એ મૂકી આવ્યા હતા. વચમાં કેટલાક વર્ષો સુધી એમને ત્યાં રહેતા બીજા સગાંઓ ને માણસોની છત્રી એ વાપરતા. આ વર્ષ એમાંના ઘણાંખરા માણસો વતનમાં જતા રહેવાથી તેમને ૧૧ વર્ષ પહેલાની પોતાની જુની છત્રીને બહાર કાઢવી પડી હતી.

એ છત્રી ૧૬ સળીયાંની મુંબઇનાં જાણીતા મેકરની અને મજબુત દાંડાવાળી હતી. એનું કાપડ પણ ઘણું જ મજબુત હતું. છત્રી છનાભાઇએ વતનના પટારામાં રાખી મુકેલી હોવાથી ઉંદરનો હાથ પડવા પામી હતી નહિં, એટલે એનું કાપડ એ ૧૧ વર્ષે જ્યારે મુંબાઈ આવી, ત્યારે પણ અણીશુદ્ધ રહ્યું હતું. પણ છનાભાઇએ ઉઘાડીને જોતાં, છત્રીનાં ક્ષેત્રફળમાં ટાંચણીનાં માથા જેવડાં ૧૧૦ કાણાં પડેલાં માલુમ પડયાં.

મેં ગણ્યા ન હતા પણ છનાભાઇએ ગણ્યા હતાં. છનાભાઈ વેપારી બુદ્ધિના માણસ છે, દરેક કામ ગણતરીથી કરે છે. કોઇને ત્યાં મળવા જાય તો દાદરનાં કેટલાં પગથીયાં ચઢવા પડયા તે વાત તેમને યાદ રહે તેમ પોતાને ત્યાં મહેમાન જમવા આવે ત્યારે તેમણે કેટલા ડઝન પુરી ખાધી હતી અને કેટલા માપનાં દાળ શાક આરોગ્ય હતા એ વાત પણ તેઓ ભુલતાં નહિં. આવા ગણતરીબાજ સ્વભાવના હોવાથી મુંબઈ આવ્યા પછી છનાભાઈ પોતાની છત્રીમાં પટારાની અંદરનાં જીવડાઓએ પાડેલાં બારીકમાં બારીક કાણાં પહેલે જ દિવસે ગણી કાઢયાં હતાં અને તે કાણાં ૧૧૦ થતાં હતાં. પણ છત્રીનાં ગુંબજમાં, આકાશના ગુંબજની અંદર, ટપટપતા તારાઓનાં ઝુમખાઓની માફક એ નાનાં બાકોરા વેરવિખેર પડેલાં હોવાથી, એ હાલતમાં પણ છત્રી છનાભાઇનું વરસાદથી રક્ષણ કરી શકે તેવી હાલતમાં હતી.

અમે પડોશી અને મિત્રોએ ૧૧ વર્ષની આ જુની છત્રીને પેન્શન આપી નવી છત્રી વસાવવા છનાભાઇને ખુબ ખુબ મેણાં ટોણા માર્યા ત્યારે તે જરાક પીગળ્યાં ને આખી છત્રી નવી નહીં પણ તેનું કાપડ નવું નખાવવા એમણે કબુલ કર્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક દીવસ હું અને છનાભાઈ અબ્દુલ રહેમાન સ્ટ્રીટમાં અને પાયધુનીની છત્રીઓની મોટી દુકાન આગળ એ ૧૬ સળીયાની છત્રી માટે નવા કાપડની પડપુછ કરવા દુકાને દુકાને ફર્યા પણ છનાભાઇના દીદાર અને છત્રીની હાલત નીહાળી દરેક દુકાનદારે "મહારાજ હમણાં ઘરાકી બહુ જ છે પછી આવજો" એમ કહી છનાભાઇને ટાળ્યાં.

નવી દુકાનોએ છત્રી માટે નવું કાપડ નહીં જ સાંપડે એમ પ્રતીતી થતાં છનાભાઇએ છત્રીનું કાપડ બનાવનારા મુંબાઇમાં જેટલા કાપડનાં કારખાના હોય ત્યાં આંટો મારી આવવાનો નીશ્ચય કર્યો. એક અમાસને દીવસે બજાર બંધ હતી ત્યારે હું અને છનાભાઈ ચની રોડ જંકશન આગળ રંગારી મોહલ્લામાં અને ક્રાફર્ડ મારકીટ પાસે આવેલી એક ગલીમાં જ્યાં પરદેશથી મંગાવેલા દાંડા અને સળીઓને ગોઠવી તેના ઉપર કાપડ ચઢાવી છત્રી બનાવવામાં આવતી એવાં ચાર પાંચ કારખાનાઓમાં ફર્યા. એક કારખાનામાં છનાભાઇની છત્રી ઉપર નવું કાપડ ચઢાવી આપવા માટે કારખાનાવાળાએ ૧૨ રૂપીઆ માગ્યા, બીજાએ વળી ૧૪ નો ભાવ કહ્યો, ત્રીજાએ નવનો કહ્યો ને ચોથાએ રૂા. ૮ નો ભાવ આપ્યો. અને આઠના ભાવ આપનારે બે ત્રણ જાતનાં કાળાં કાપડનાં નમુનાના કટકા પણ છનાકાકાને આપ્યાં.

છેલ્લા આઠ રૂપિયા કહેનાર કારખાનાવાળાને ત્યાં છનાકાકા નવું કાપડ ચઢાવવાં પોતાની છત્રી મુકી આવશે એવી મારી ધારણા હતી અને કાકાનો વિચાર ત્યાં છત્રી મુકવાનો જ હતો. પણ બીજા કારખાનાવાળાઓની સરખામણીમાં જરા ભોળા એવા એ કારખાનાવાળાએ માણસ ઓળખ્યા વગર છનાકાકાને નમુનાનાં કેટલાક કટકા આપ્યાં એટલે જ એ સોદો ત્યાં પાટે ચઢ્યો નહિ.

તે દિવસે સાંજે ઘરે પાછા ફરતાં છનાકાકાએ મારી આગળ પોતાની બીજી ગણતરીની વાત કરી. એ ગણતરી એ હતી કે બીજે દિવસે વહેલી બપોરે એ પાછા દરેક કારખાના આગળ જઈ નમુના માંગી આવે અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નમુનાના કટકાઓથી જ, જુની છત્રી ઉપર અમારાં પરાંના મેરાઈ આગળ જ થીગડાં મરાવી દેવા.

એમનાં કંજુસ સ્વાભાવથી કંટાળી મેં એમની સાથે જવાનું માંડી વાળ્યું હતું એટલે બીજે દિવસે છનાકાકા એકલા જઈ દોઢ ડઝન જેટલાં નમુનાના ટુકડાઓ માગી લાવ્યા હતાં. અને અમારા પરાના મેરાઈ આગળ છત્રીને ઠેકઠેકાણે થીંગડાં મરાવી દીધાં હતાં.

આ થીંગડાંથી ગમે તેવા મુશળધાર વરસાદથી છનાકાકાનું રક્ષણ થાય તેમ હતું પણ થીંગડાને લીધે છત્રી કોઈ ભીખારીની હોય એવું લાગતું હતું. તહેવારના દિવસે બાબુલનાથ આગળ અથવા તો ચોપાટી પર બાવા ને ફકીરો જે જાતની છત્રી જમીનમાં ખોસી અડ્ડો જમાવે છે એવી એ શોભતી હતી. એટલે અમે ફરી અમારી ટકોર શરૂ કરી એટલે અમારી સામેનાં બંગલામાં રહેતા—ગુલાબદાસ નામનાં એક સાધનસંપન્ન માણસે પોતાને ત્યાં છત્રીનાં બરનું કાળું કાપડ છે, અને એ છનાભાઇને મફત જ આપી દેશે એવું વચન આપતાં, છનાભાઇએ, ગુલાબદાસભાઇને ત્યાં ઉઘરાણીએ જવાની શરૂઆત કરી.

એક રવીવારે હું ને છનાભાઈ ગુલાબદાસને ઘરે ગયાં ત્યારે તે બપોરની ઉંઘમાંથી તાજા જ ઉઠયાં હતાં એટલે એમનો મીઝાજ બરાબર નહતો છતાં પણ એમણે હસીને છનાભાઇને કહ્યું કે કપડું કપડામાં બીજાં કપડાની સાથે મુકાઈ ગયું છે. તમો આવતા રવીવારે આવો.

એ પછીનાં રવીવારે અમે પાછા ફરી ગુલાબદાસના ઘેર ગયાં ત્યારે તેમને ત્યાં મહેમાનો આવ્યા હોવાથી જમણવાર ચાલતું હતું એટલે એમણે બહાર આવી છનાભાઇની ક્ષમા માગી બીજે શનીવારે આવવા કહ્યું.

બીજે શનીવારે વહેલી બપોરે અમો તેને ત્યાં જઈ પહોંચતાં ગુલાબદાસભાઈ સુવાની તૈયારી કરતાં હતાં એટલે એમણે ચીઢાઇને કહ્યું, "છનાભાઈ રાત્રે આવજો હમણાં હું સુઈ જાઉં છું." અમો વીલે મોઢે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાછા ફર્યા. એ દિવસે રાત્રે પાછા ગુલાબદાસભાઇને ત્યાં ગયાં અને છનાભાઈ પેલાં કાળાં લુગડાની વાત છેડી એટલે ગુલાબદાસ જરા ચીઢાઈ ગયાં ને બોલ્યા કે "ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે મેં તમને લુગડું આપવાનું વચન આપ્યું, મારે આપવું હશે તો જરૂર આપીશ પણ તમો આમ પાછળ ન લાગો, આ તો તમે મારા લહેણીયાત હો તેવું લાગે છે."

છનાભાઇએ પોતાના ધંધાના અંગે ઘણીએ ઉઘરાણી કરેલી, અનેક પ્રકારના માણસોનાં સંબંધમાં આવી ગયેલાં એટલે ગુલાબદાસનાં ગુસ્સાથી એમનાં શરીરનું રૂંવાડું સરખું પણ ફરક્યું નહીં, ઉલ્ટુ ઠંડા કલેજે એમણે ગુલાબદાસને કહ્યું કે, પંદર દહાડા પછી કાગળ લખી યાદ આપું કે રૂબરૂ આવું ?

છનાભાઇની આ નફટાઈ જોઈ ગુલાબદાસ ચીઢાઇને બોલ્યા કે "તમો તકલીફ ન લેતાં ને કાગળ ન લખતાં, પંદર દીવસમાં કપડું શોધી કાઢી મારા રામા જોડે હું જ તમને મોકલી દઇશ. તમારા જેવાં ચોટડું માણસથી તો ભાઈ તોબા."

"એ ગુંદુરીયાપણું ન કહેવાય પણ ખંત નામનો વખાણવા લાયક ગુણ કહેવાય" છનાભાઈ બોલ્યા. "મારા જેવા ખંતીલા માણસો જ ચીવટાઇથી સેવા કરે તો પ્રભુ પણ પસંદ થઈ દર્શન દે અને તમારા જેવા છત્રીનું લુગડું આપે. ભલે હું પંદર દિવસ રાહ જોઇશ."

પંદર દિવસ વીતી ગયાં. પણ ગુલાબદાસનો રામો કંઈ કપડું લાવ્યો નહિ એટલે દેશીરાજનાં શીરેસ્તેદારો તુમાર લખે તે ભાષામાં છનાભાઇએ ગુલાબદાસને પત્ર લખ્યો ને તેમને યાદ આપી કે તમે આપેલાં વચન પ્રમાણે મારી છત્રી માટેનું કાળું કપડું હજુ મને મળ્યું નથી. તમારા રામાને મારા અને તમારા મકાન વચ્ચે અઢાર વારનું છેટું ચાલવા તકલીફ પડતી હોય તો હું પોતે જ લેવા આવું.

પ્રત્યુત્તરમાં ગુલાબદાસે પોતાના રામા જોડે ચીઠ્ઠી મોકલી તેમાં લખ્યું હતું કે "છનાભાઈ તમને વચન આપી હું ગધેડો બન્યો. તમારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉઘરાણી પઠાણ કરતાં પણ વધી જાય એવી છે. કપડું તમને મોકલી શકું તેમ નથી કારણ કે ઉંદરોએ તે કરડી ખાધું છે.”

છનાભાઇએ પોતાના કંગાળ છોકરા સાથે સામે ચીઠ્ઠી મોકલી કે “કંઈ વાંધો નહીં જેવું હોય તેવું મોકલો. ઉંદરડાનાં કરડેલા ભાગ ઉપર રફુ કરાવી શકાશે. આ ચીઠ્ઠીનો ગુલાબદાસે જવાબ ન આપ્યો ત્યાં તો સપ્ટેમ્બર મહીનો આવી લાગ્યો. એકાદ મહીનામાં તો ચોમાસું ઉતરી પણ જશે એ જોઈ છનાભાઇએ ફરી વખત ગુલાબદાસને કાગળ લખ્યો કે “આ વર્ષે તમે જે કાપડ આપવાનાં હતાં તે ઉંદરે કરડી ખાધું તો ભલે, ઉંદરોએ જીવતાં રહે ને તમો પણ જીવતાં રહો. તમારી લાગણી ને ઉદારતા માટે આભાર, આવતા વર્ષ માટે મને આપવાનું કાપડ તૈયાર રાખજો.”

આમ અત્યારે તો અમારા પરાંમાં છનાભાઈ હજુ થીંગડાવાળી છત્રી લઇને ફરે છે ને ગામનું કોઈ પુછે તો ગુલાબદાસભાઈ કાપડ આપવાનાં છે એમ કહી પોતાની છત્રી સાથે ગુલાબદાસભાઇની પણ કીર્તિ ફેલાવ્યા કરે છે. છનાકાકાની છત્રી અમારા પરાંમાં ભારે રમુજ ને વાતનો વિષય થઈ પડી છે. એ જડ છત્રીએ, છનાભાઈ અને ગુલાબભાઈ વચ્ચે એક અવનવા પ્રકારનો ઇતિહાસ રચી પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. વધુ લક્ષ ખેંચનારી હકીકત તો એજ છે કે છત્રીનાં કાપડની મોંકાણે ગુલાબદાસ ને છનાભાઈ વચ્ચેનો વેપારી સંબંધ પણ તુટવા પામ્યો છે અને એમાં નુકશાન ગુલાબભાઇને થવા પામ્યું છે.

વાચકો, જાણીને અજબ થશે કે છનાભાઈ વ્યવસાયે વેપારી છે પણ જ્ઞાતે મારવાડી બ્રાહ્મણ છે. દોરો લોટી લઈ મુંબાઈ આવેલા. રૂના જથ્થામાં અને પાછળથી કાપડ બજાર આગળથી શેઠીઆઓને પાણી પાઈ ધીમે ધીમે છનાભાઈ કાપડની લાઇનમાં પડયાં. આજે કાપડ મારકીટમાં એમની એક દુકાન ચાલે છે. પરાંમાં એમની એક ચાલ ને એક શાનદાર બંગલો છે ને ગાંઠે બે લાખ રૂપીઆ નગદ છે. છનાભાઇને કંજુસ ન સમજતા. દર અમાસે એમને ત્યાં તેઓ સગાંને, મિત્રોને લાડુનું ભોજન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપે છે. આડે દિવસે એમને ત્યાં મળવા જનાર કોઈ પણ વ્યકતીને આ નાસ્તા ને પાન-સોપારીથી એ સ્વાગત કર્યા વગર છોડતાં નથી. છતાં એમની છત્રી જેમ ૧૧ વર્ષની જુની છે તેમજ જોડાંની ઉમર પણ આઠ વર્ષની થવા આવી છે. તેમના ઘરનું રાચરચીલું આમ અતી જીર્ણ પણ ટકાઉ છે. એમને ખંતીલા કહેવા કે ચક્રમ કહેવાં એનો નિર્ણય કરવા ચોમાસું ઉતર્યે, એમનાં મિત્રોએ એમનાં જ ઘરમાં એક સભા બોલાવી છે. અને હજુ છનાકાકાની છત્રી કેટલાં વર્ષ ચાલશે એ સંબંધમાં એમનાં કેટલાક સટોડીઆ મનોવૃત્તિવાળા મિત્રમંડળમાં અત્યારથી શરતો બકાવા લાગી છે.

૩. "ઘર તમારૂં જ છે"

અમારી નાતમાં ટીકાઓ થાય છે કે અમરતલાલ હમણાં હમણાં ઘણો જ અતડો અને અવીવેકી થઈ ગયો છે 'અતિથિ દેવ કહેવાય' એ જુનો આર્યધર્મ તે ભૂલી ગયો છે અને લોકો કહે છે કે હવે તેને ત્યાં કોઈ મહેમાન આવે તો તેને એક મીનીટ પણ ઘરમાં રહેવા દેતો નથી, સીધો મહેમાન અને તેના ગાંસડાં-પોટલાંને વીકટોરીઆમાં નાંખી કોઈ સારી લોજમાં મુકી આવે છે અને તેનું ત્રણ દિવસનું રહેવા ખાવાનું ખર્ચ આગળથી આપી લોજવાળાને કહી દે છે કે ત્રણ દિવસ પછીનું ખર્ચ; જો મહેમાન વધારે રહે તો મહેમાન પાસેથી વસુલ કરવું. મહેમાનને લોજમાં મુકી આવતી વખતે અમરતલાલ મહેમાનને એ કહેવત પણ સંભળાવે છે કે 'પહેલે દીવસે પરોણો, બીજે દીવસે સૈ, ત્રીજે દીવસ રહે તેની અક્કલ ગઈ—'

અમરતલાલને પરોણાઓ પ્રત્યે આવો તિરસ્કાર કેમ જાગ્યો, તે વાત તેના મિત્રોને નવાઈ પમાડે છે. આગળ એ જ અમરતલાલ એક હોંશીલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યજમાન તરીકે જાણીતો હતો. દર રવિવારે તેને ત્યાં મિત્રોની મહેફીલ જામતી અને ચહા-પાણી ઉડતાં. ગમે તે દિવસે કોઈ દોસ્ત તેને ત્યાં જાય તો જમ્યા વગર પાછો ફરતો નહિ. ભોજન સમય વીતી ગયો હોય તો આગ્રહ કરીને અમરતલાલ ચહા પાયા વગર છોડતો નહિ. આજે એ જ અમરતલાલ તેને ત્યાં, તેનો ગમે તેવો જૂનો દોસ્ત જાય તો તેને ઘરમાં પેસવા દે નહિ, સીધો ઉંબરમાં જ સામો વળી, દાદરો ઉતારી એની ગલીને નાકે આવેલી હોટલમાં બેસાડી જાણે કુતરાને રોટલી નાખતો હોય એવી ઢબે હોટલવાળાને એક આનો આપી 'આ ભાઇને એક કપ ચહા આપી દેજો—' એમ બોલી તુરત જ વિદાય થઈ જાય છે. અમરતલાલના ઘણાય મિત્રો તેના સ્વભાવમાં આવેલી આ કડવાશનો ભેદ સમજી શક્યા નથી. શા કારણથી તેના ઉદાર માનસમાં આ ઓચિંતો પલ્ટો આવ્યો તે જાણી શકતા નથી.

મહેમાનો અને પરોણાઓ તરફ નફરત થઈ જવા માટે અમરતલાલને મજબુત કારણ હોવું જોઇએ, એમ મને લાગવાથી મેં બે-ચાર વખત તેની મુલાકાત લીધી અને મહેમાનો તરફ ગુસ્સે થવાનું શું કારણ મળ્યું હતું, એ જાણવા માટે ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા પણ પહેલાં તો તેણે મને જવાબ આપવાના અખાડા કર્યા. 'વાત હું મનમાં રાખીશ, કોઇને નહિં કહું' એમ મેં તેને આશ્વાસન આપતાં તેણે એક દિવસ પોતાની આપવીતી મને નીચેના શબ્દોમાં કહી સંભળાવી.

* *

અમરતલાલે કહ્યું: 'મારા કયાં ભોગ લાગ્યા કે કાનજીભાઈ અને કમળાને એકવાર મેં મારે ઘેર બોલાવ્યા? હું મારી વહુ અને મારો રામો રહીએ છીએ અને રેશનના તેમજ મોંઘવારીના આ જમાનામાં માંડમાંડ ઘરનું ગાડું ચલાવીએ છીએ. અમારો સંસાર શાંત, કંઇ પણ અવનવા બનાવો વગરનો—કોઈ પહાડનું ઝરણું શાંત રીતે અસ્ખલિત વહ્યું જતું હોય—તેમ ચાલ્યો જતો હતો, ત્યાં અમારા કયાં ભોગ લાગ્યા કે મેં કાનજીભાઇ અને કમળાને અમારા ઘેર આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાનજીભાઈ મારા નજીકના સગા નહોતા. મારા કાકાના છોકરા નવીનના એ સાળા થતા હતા. શરીરમાં ચરબી બહુ વધી પડવાથી મુંબઈમાં બીજા કોઈ સગાને ત્યાં આવી ઉતર્યા હતા. મારી વહુ લક્ષ્મીએ કહ્યુ કે 'દેશમાંથી કાનજીભાઈ અને કમળા આવ્યા છે. તમારા કાકાના વેવાઈ છે. તો થોડા દિવસ આપણે ત્યાં રાખીએ તો સારૂં લાગે. કાનજીભાઈ શ્રીમંત ઘરના છોરૂ છે એટલે આપણે ત્યાં આવશે તો નહિ, પણ તમે જઈને વિવેક કરી આવો તો નાત–જાતમાં સારૂં દેખાય.'

મારી પત્ની લક્ષ્મીની આ સુચના પ્રમાણે કાનજીભાઈને હું વિવેક કરવા ગયો અને મારે બીજું કંઈ કામ હોવાથી હું એમની પાસેથી જલ્દી ઉઠી ગયો. મારી સોળેસોળ આના ખાત્રી હતી કે કાનજીભાઈ જેવા શ્રીમંત બાપના પુત્ર મારે ત્યાં નહિ આવે, પણ મારો વિવેક સાંભળી એમના ચહેરા પર જે સંતોષનું સ્મીત છવાયું એ જોઈ મને આનંદ થયો. મેં રાત્રે લક્ષ્મીને બધી વાત કરી અને એ બોલી કે 'આવે, ન આવે, એ એમની મરજી, પણ આપણે ફરજ બજાવવી.'

બીજી સવારે ચહા પીને બહાર જવાની હું તૈયારી કરૂં છું ત્યાં ટેક્સીમાં કાનજી, તેની વહુ કમળા તેના પુષ્કળ સામાન સાથે મારે ઘેર આવી પહોંચ્યા અને મને ફાળ પડી. લક્ષ્મી સાજી–માંદી રહેતી હોવાથી મેં તેની સામે જોયું, પણ આર્ય સ્ત્રીની હીંમતથી એ બોલી કે: 'તમે કંઈ બોલશો નહી. જરાય કટાણું મોઢું કરશો નહી. બે ચાર દિવસ એમને આપણે નીભાવી લેશું.'

કાનજીભાઈ અને તેમનો સામાન ઉપર આવ્યો. મેં મારા સુવાના ઓરડામાં કાનજીભાઈ અને તેમનાં પત્ની માટે ગોઠવણ કરી આપી અને રામાને મહેમાનો માટે ચહા કરવાની આજ્ઞા આપી, અને લક્ષ્મી રસોડામાં જઈને નવા આગંતુકો માટે ભોજનની તૈયારી કરવા લાગી. શાકભાજી બહુ મોંઘાં હોવાથી અમે એકાંતરે શાક મગાવતા, બાકી ખીચડી, દહીં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અથાણું, ચટણી એવી રીતે સાદા ખાદ્ય પદાર્થોથી ચલાવી લેતા, પણ ઘરે પરોણા આવ્યા છે એ જોઈ કાનજી અને કમળાએ ચહા પીધા પછી બજારમાં જઈ હું બે રૂપિયાનું શાક લઈ આવ્યો. કાનજીભાઈ અને કમળાને ઓછું ન આવે તે માટે મેં એમને કહ્યું કે 'ઘર તમારૂં જ સમજજો, કોઈ વાતે મુંઝાશો નહિ.' એ દિવસે મહેમાનોની સાથે જમી હું મારી ઓફીસે ગયો.

બીજે દિવસે સવારે યુદ્ધ સમાચારની પરિભાષામાં કહીએ તો ઘરના કારભારનો દોર કમળાબાઇએ પોતાના હાથમાં લઈ લીધેલો દેખાયો. મારી લક્ષ્મી કમળાબાઈ કરતાં ઉમરમાં નાની હતી. અને સ્વભાવે જરા રાંક હતી. એટલે શ્રીમતી કમળાએ તેના ઉપર પુરેપુરૂં આધિપત્ય જમાવી નાખ્યું હતું. કમળા મને મોટાભાઈ કહીને સંબોધતી હતી, જ્યારે લક્ષ્મીને 'વહુ' કહીને બોલાવતી હતી અને વહુ ગણતી પણ હતી. કાનજીભાઈ તો જાણે રાજેશ્રી હોય અને હું જાણે એમનો અનુચર હોઉં એ રીતેજ મારી સાથે વર્તતાં. સવારના પહોરમાં જ એમણે મને હુકમ કર્યો કે 'લાલભાઈ, મને દાતણ નહિ ચાલે! ટુથ બ્રસ અને પાવડર જોશે. પૈસા છે? નહિ તો હું આપું!'

મહેમાનની વાત કરવાની ઢબ મને ગમી નહિ. પણ 'પરોણાગત કરવી તો પૂરી કરવી' એ ન્યાયે બજારમાં જઈ અઢી રૂપિયા ખર્ચી ટુથ પેસ્ટની બાટલી અને બ્રસ લઈ આવ્યો.

દસ વાગે કાનજીભાઇની ચરબી ઓછી કરવા માટે એક ચંપીના નિષ્ણાત દાકતરને પણ બોલાવ્યા હતા. તેમણે કાનજીભાઇને નાનકડું પંચીઉં પહેરાવી સાદડી પર ઉઘાડા સુવડાવી એમના શબ્દોમાં કહીએ તો એમના સાયન્ટીફીક મસાજની ક્રિયા શરૂ કરી ને કમળાએ બૂમ મારી લક્ષ્મીને કહ્યું કે—દાકતર માટે એક કપ ચહા મુકાવજો! કમળાની આ આજ્ઞા થતાં લક્ષ્મીએ મને રસોડામાં બોલાવ્યો. એ તો આ નવા આવેલાઓનું રાજેશ્રીપણું જોઈ હેબતાઇજ ગઈ હતી. એ લોકો આવ્યા પહેલાં અમે ત્રણે જણા પાશેર દુધમાં ચહા પીતા હતા. પણ લક્ષ્મીએ મને ખબર આપી કે 'કમળાબહેને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દોઢ શેર દુધ લેવડાવ્યું હતું અને અર્ધોઅર્ધ દુધવાળો બે કપ ચહા પીતા હતાં. અને કાનજી શેઠને પણ ખાસ ચોક્કસ જાતનો ચહા કરી આપવામાં આવતો હતો.'

*   *

કાનજીભાઇનો દાકતર ગયા પછી કાનજીભાઇ મારા પલંગ પર અર્ધા ઉઘાડા લાંબા થઇને પડયા હતા અને દાકતરે ઉંડો શ્વાસ લેવાની ક્રિયા કરવાનું કહ્યું હતું તે પ્રમાણે કરી રહ્યા હતાં. નવ વાગે હું હમેશાં ઓફિસે જવાની તૈયારી કરતો, પણ તે દિવસે રજા હોવાથી આખો દિવસ ઘેર રોકાયો હતો. સાડા નવે કમળાબાઈ મારા બાથરૂમમાં ઘુસી ગયાં, તે અર્ધો કલાકે બહાર નીકળ્યાં—હું લક્ષ્મી અને રામો હંમેશાં બીજા રૂમમાં ઠંડે પાણીએ નાઈ લેતા હતાં, પણ કમળાબાઇએ પોતા માટે પ્રાઇમસ પર રામા પાસે ખાસ ગરમ પાણી મુકાવ્યું હતું, અને નાઇને બહાર આવ્યા પછી કાનજી શેઠ માટે ફરી ગરમ પાણી કરવું પડયું હતું. કાનજી શેઠ જમવા બેઠા ત્યારે એમના માટે ખાસ ફૂદીના અને લસણની ચટણી તૈયાર કરવાનો હુકમ કમળાબાઇએ રામાને આપી દીધો હતો અને એ બન્ને ધણી-ધણીઆણીએ બે ડઝન જેટલાં લુગડાં રામાને ધોવા આપી દીધાં હતાં. એ દિવસે ફરી શાક-ભાજી અને મશાલા માટે બે રૂપીયા રોકડા મારે રામાને આપવા પડયા હતા. જમતી વખતે પણ કાનજી શેઠ ભારે ચાગલાઇથી જમતા હતા. હું થાળીમાં જે આવે તે ખાઇને ઉભો થઈ ગયો હતો, પણ લક્ષ્મીને કમળાબાઇએ કહી દીધું હતું કે—'વહુ, શેઠને તો બહુ બારીક ફૂલકું જોઇએ અને બન્ને બાજુએ કડક શેકાવું જોઇએ, અને દાળ-ભાત, શાક પણ ચોક્કસ જાતના મશાલાથી બનવાં જોઇએ, શેઠ ઘર સિવાય બીજે કયાંય જમતા નથી, આ તો લાલભાઇનો આગ્રહ હતો તે આવ્યા છીએ.'

*   *

કાનજીશેઠ માટે દાળ-ભાત, રોટલી શાક ઉપરાંત ચટણી, આદુ, કાંદા અને ટમેટાની કચુંબરની જોગવાઈ લક્ષ્મીને કરવી પડી હતી. રામો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાર આને રતલના ટમેટાં બજારમાંથી લઈ આવ્યો હતો. જ્યારે એ લોકો મારે ત્યાં આવ્યાં ત્યારે મહિનાનું છેલ્લું અઠવાડીયું હતું. દરરોજ બે રૂપીઆનું શાક આવે, દોઢ શેર દુધ આવે. એ લોકોને નાવા માટે ગરમ પાણી કરવા પ્રાયમસમાં ઘાસલેટ અને સગડીના કોલસાનો ઘાણ નીકળે, આ ગાડું કેમ ચાલે, તેનો હું વિચાર કરતો હતો, ત્યાં બીજે દિવસે રામાએ મને કહ્યું કે—'કોલસાની ગુણ નવી લાવવી પડશે.'

* *

હું ને લક્ષ્મી મુંગે મોંએ આ મહેમાનોને અનુકુળ થતા હતા. પણ રાજેશ્રી ખાસીઅતના મહેમાનો તો મુંબઈની મોંઘવારી, અમારી ગુંજાશ કે કશાનો વિચાર કર્યા વગર ખુશી પડે તેવું ખર્ચ કરાવતા હતા. દરરોજ સાંજે લક્ષ્મી પાસેથી બે રૂપીયા લઈ કમળાબાઈ પોતેજ રામાને શાક લેવા મોકલતા અને તેમાં પરવળ, ટમેટાં, ફ્લેવર એવા મોંઘા શાકો મંગાવતા હતા. અને વોશીંગ કંપનીમાં દરરોજ અરધો ડઝન જેટલાં લુગડાં મોકલી પોતાની શ્રીમંતાઈ દેખાડતાં હતાં. વોશીંગ કંપનીનું ખર્ચ પણ મારે આપવું પડતું, અને જરાજરામાં 'પૈસા ન હોય તો આપીએ!' એમ બોલી મારા સ્વમાનને આંચકો મારી મારા વટના કાંટાને ચાવી આપી એ લોકો મારી પરોણાગત ચાખતા હતા.

* *

પેલો દાક્તર રોજ આવી ચરબીદાર કાનજી શેઠની ચંપી કરતો, ત્યારે તેના રમુજી દૃશ્યો જોવા મળતાં એમના લોટના પીંડા જેવા પેટ ઉપર દાક્તર ચંપી કરતો ત્યારે કાંડા સુધી તેનો હાથ ઊંડો ઉતરી જતો. એ લોકો ખૂશી પડે ત્યારે નાતા અને જ્યારે મરજી પડે ત્યારે ચા મૂકાવતા. વળી દર એકાંતરે નવી નવી વસ્તુ જેવી કે દાળ ઢોકળી, ખમણ ઢોકળાં, સંભારીઆં રવૈયાં, ભજીઆં અને મુઠીઆં બનાવી મારા તેલનો ઘાણ કાઢતા. આઠ દહાડામાં હું તો આ મહેમાનોથી તોબા પોકારી ગયો. રામો માંદો પડી ગયો, અને વધેલાં ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે મારે એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મિત્ર પાસેથી બસો રૂપીયા ઉછીના લેવા પડ્યા. કાનજીભાઈ અને કમળા આમ લાગલાગટ મારે ત્યાં બે મહિના રહ્યા. પંદર પંદર દીવસે મણ ઘી ખલાસ થતું અને શાક-ભાજી ચટણી કચુંબરનો હિસાબ મહિને સાઠ-એંસી સુધી ગયો. લક્ષ્મી પથારી-વશ થઈ તેની ગેરહાજરીમાં કમળાબહેને રસોડાને સંભાળી લીધું પણ સામાન્ય પ્રકારની રોટલી બનાવી જાણતાં નહોતાં એટલે ઘીમાં સીજવેલી બાટી અને ઢેબરાં એમના હાથે તૈયાર થતાં, રાત્રે ખીચડી બનાવતાં પોતાની અને કાનજીભાઇની થાળીમાં એક વાટકી ઘી ઠાલવી દેતાં—ઉપરાંત મારાંજ ઘરમાં મને પણ ખૂબ ઘી ખાવાનો આગ્રહ કરતાં પણ ઘીના આંકડાનો વિચાર કરતાં હું એક ચમચાથી વધુ ઘી ખાઈ શકું તેમ નહોતો.

આમ બે-અઢી મહિના મારે ત્યાં એ રાજેશ્રી મહેમાનોએ મને ખરચના ખાડામાં ઉતારી મૂક્યો હતો, પણ એમના પર મારો એહસાન ચડે નહિ માટે—રામા, કે લક્ષ્મીનો કંઇક કંઇક વાંક કાઢી કમળા એને ધમકાવ્યાજ કરતી અને છેલ્લે દહાડે કમળા જોડે કજીઓ કરી એને રડાવી કમળા અને કાનજીભાઇ જાણે એમની મહેમાનગીરી અમે કરીજ ન હોય, અમે વિવેકમાં ભૂલ્યાં હોઇએ, તેમ ગુસ્સો કરી એ રાજેશ્રી ખાસીઅતનું જોડું અમારે ત્યાંથી ઉપડી ગયું. મેં ટેકસીના પૈસા આપવા માંડ્યા, અગાઉ પાંચેક વખત મેં મારે ખરચે તેઓને ટેકસીમાં સીનેમા જોવા મોકલ્યા હતાં પણ આ વખતે પૈસા ફેંકી દઈ કમળાએ હાથ ઉપર રાખ્યો 'તમારૂં ઘર સમજજો' તે બરાબર યથાર્થ એ મોંઘેરા મહેમાનોએ અમલમાં મૂકી બતાવ્યું હતું. એ પરોણાગત મને એટલી બધી મોંઘી પડી ગઈ હતી કે હવે મહેમાનનું નામ સાંભળતાં હું ભડકું છું.

* *

અમૃતલાલની આપવીતી સાંભળ્યા પછી તેની પરોણાઓ પ્રત્યેની નફરત સકારણ હતી એ વાતની મને પ્રાતતી થઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. આદર્શ અને વ્યવહાર

[**સગપણની** પણ જે ના પાડતો હતો એ રસિકનું વેવીશાળ તો થઈ ગયું હતું, એટલું જ નહિ પણ લગ્નની તૈયારી પણ શરૂ થઈ હતી. રસિક આદર્શવાદી અને સિદ્ધાંતપ્રેમી યુવાન હતો. પણ પાંચ બ્હેનોમાં એકનો એક નાનો ભાઈ હોવાથી અને એની મા મણીબ્હેનનો ખૂબ લાડકો હોવાથી જરા માવડિયો બની ગયો હતો. અને તેના હાકેમ જેવા પિતા પરસોત્તમ શેઠ સામે પોતના સિદ્ધાંતને અમલમાં મૂકવા લડી શકતો નહિ. માત્ર નિઃસાસા નાંખી, ઉદ્‌ગારો કાઢી પરસોત્તમ શેઠની આંખ ફરતાં એ ઢીલો પડી જતો અને પિતાની સર્વ આજ્ઞા તેને માથે ચઢાવવી પડતી હતી. કોઈ વખત પિતા-પુત્ર વચ્ચે મતફેરી અને બોલાચાલી ઉગ્ર સ્વરૂપ લે તે પહેલાં મણીબ્હેન વચ્ચે પડી સમાધાન કરાવી નાંખતા હતા. જે દિવસની આપણે વાત કરીએ છીએ એ દિવસે બ્હેનો પીઠી ચોળવા રસિકને ખેંચી ગઈ હતી. રસિક મોઢું ચઢાવી ઘરની પરશાળમાં ઉભો હતો અને બ્હેનોના હાથમાંથી છટકવા પ્રયાસ કરતો હતો, ત્યાં પરસોત્તમ શેઠ આવી પહોંચ્યા અને પિતા-પુત્ર વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાર્તાલાપ થયો.]

પરસોત્તમ શેઠ—શું છે અલ્યા રસિક, બ્હેનો પાસે પીઠી ચોળાવ, એમને લ્હાવો લેવા દે! વરરાજા બનવાનો છે, તે પીઠી ચોળાવ્યા વિના ચાલશે કે? બ્હેનો બિચારી કેવી દૂર દૂરથી ભાઇના વિવાહ ઉજવવા હોંશભેર આવી છે.

રસિક—પિતાજી, મારે નથી પરણવું. સગપણ પણ મારે ન્હોતું કરવું, તે તમે પરાણે કર્યું. દેશમાં ભિષણ ભુખમરો ચાલી રહ્યો છે, અન્ન વિના બંગાળ અને બિહારની જનતા ટળવળે છે, ભિષણ હત્યાકાંડ પૃથ્વિના પટ પર મચી રહ્યો છે. ત્યાં હું શું મોંઢુ લઈ લગ્ન કરૂં?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરસોત્તમ શેઠ—હવે કાલો ન થા. બંગાળમાં ભુખમરો છે, તોયે દુનિયાનો વ્યવહાર તો એમનો એમ હાલ્યો જાય છે. તને બહુ લાગી આવતું હોય તો અગિયારસ કર......કોણ ના પાડે છે? એમ તો કોરીયામાં ખોખોથી હજારો માણસો મરે છે, તો શું એમની સાથે આપણે પણ ગુજરી જવું?

રસિક—ગાંધીજીના આજ્ઞાનો તો વિચાર કરો. મશરૂવાળાને કાગળ લખી હું પૂછાવી જોઉં, પછી પરણું.

પરસોત્તમ શેઠ—હવે વેવલો ન થા! તારા બાપુજીએ પુનામાં હરિજનો માટે એકવીસ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા, એ તપશ્ચર્યામાંથી બ્હાર નીકળી લેડી ઠાકરસીની પર્ણકુટીમાં એમના પુત્ર દેવદાસ અને રાજાજીની પુત્રીના લગન નીહાળવાનો લ્હાવો તો લીધો હતો, અને નવદંપતિને આશિર્વાદ તો આપ્યા હતા. આ તારા રાજદ્વારી નેતાઓ પારકાં છોકરાંઓને જતિ કરવા નીકળ્યા છે!.........

રસિક—પિતાજી! હું આપને કહી દઉં છું કે મહાત્માજી માટે એક પણ આડો શબ્દ બોલતા નહી. મને હૃદયમાં અત્યંત દુઃખ થાય છે.

પરસોત્તમ શેઠ—દુઃખ થતું હોય તો રેંટિયો કાંતજે અને બે રોટલી વધારે ખાજે!...બાકી તારે લગન તો કરવા જ પડશે.

રસિક—પિતાજી! લગન મારે કરવા છે કે તમારે? જે છોકરી સાથે મારે જીવનભર રહેવાનું છે, જેની સાથે મારે આખો ભવ કાઢવાનો છે, એવી મારી જીવન-સંગાથીની સાથે :પાણીગ્રહણ કરતી વખતે મારા મનમાં ઉમળકો ન હોય તો હું કેવી રીતે પરણી શકું?

પરસોત્તમ શેઠ—અમારે ખાતર પરણી શકે, એવા સુધારાવાળાના વિવાહ મારી આગળ નહિ હાલે. હું મોતને આરે બેઠો છું; તારી બા પણ ઘરડી થઈ છે, આંખે ઝાંખ આવે છે, નોકરોથી જ કામ લેવું પડે છે, તેને પડખે ઉભી રહેનારી કોક જોઈએ. તારી પાંચે બ્હેનો પરણી સાસરે ગઈ છે. આ સો વાતની એક વાત.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રસિક—પિતાજી, તમારી વાતમાં અત્યંત સંકુચિત મનોવૃત્તિના દર્શન થાય છે. તમે માત્ર સ્વાર્થ અને ઉપયોગિતાની નજરેજ વિચાર કરો છો; તમારી મનોવૃત્તિમાં ભાવના કે સંસ્કારનો જરાયે અંશ દેખાતો નથી, સિદ્ધાંત કે આદર્શ કયાંય દષ્ટિગોચર થતાં નથી.

પરસોત્તમ શેઠ—હવે વાઇડાઈ રહેવા દે: તારા આદર્શ કે ભાવનાના બટકાં ન ભરાઈ! દુનીયામાં રહેવું હોય તો વ્યવહારૂ થવું પડે. હું તારા જેવો વેવલો થયો હોત તો આ દુકાન પેઢી, જીન અને કારખાનાં ઉભાં ન થયાં હોત: ચાલ, સીધી રીતે બ્હેનો પાસે પીઠી ચોળાવ—નહિ તો લાફો પડશે લાફો. મારા કયાં ભોગ લાગ્યા કે તારા જેવા વેદીઆ મારે ત્યાં પાકયો, મેં ઉભું કરેલું આ વસ્તાર સાચવશે કોણ?

* *

આ વાર્તાલાપ ચાલતો હતો તેટલી વારમાં તો અંદરના ઓરડામાંથી મણીબ્હેન દોડી આવે છે: પરસોત્તમ શેઠ સામે ગુસ્સાથી જોઈ બોલે છે: "તમે શું સપરમે દહાડે એકના એક છોકરાને કચવાવો છો અને ન બોલવાના વેણ બોલો છો? તમને તે હૈયું છે કે પત્થર? હોય એ તો છોકરૂં છે." એમ બોલી "હાલ રસિક, બ્હેનોને લ્હાવો લેવા દે," એમ કહી મણીબ્હેન રસિકને અંદરના ઓરડામાં ખેંચી ગયાં અને રસિકે વાંદરા જેવું મોઢું રાખી બ્હેનોને પીઠી ચોળવા દીધી.

ગામદેવી પરના પરસોત્તમ શેઠના બંગલા આગળ ભવ્ય માંડવો બાંધવામાં આવ્યો હતો: બેંડ પણ રાખવામાં આવ્યું હતું: પરોણા પણ એક પછી એક આવતા હતા. અને કમ્પાઉંડમાં આગળ જ બેસાડેલા પરસોત્તમ શેઠના મ્હેતાજી આગળ ચાંદલો નોંધાવી મહેમાનો પરસોત્તમ શેઠને મળતા હતા અને પોતાની ખુશાલી જાહેર કરતા હતા. વરરાજાના પોષાકમાં ગંભીર થઈ એક કોચ પર બેઠેલા રસિકને આશિર્વાદ આપી થોડીવાર બેસી શરબત અને સોડા લેમનને ઇન્સાફ આપી, પાનનું બીડું લઈ વિદાય થતા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહેમાનોનું એક જુથ્થ આવી ગયા પછી પરસોત્તમ શેઠ રસિકની નજીક આવી તેને ખભે હાથ મુકી કહેવા લાગ્યા: "છોકરા! હસ્તમેળાપ તો થઈ ગયો! તારે માટે આ મોટો માંડવો બાંધ્યો, પરોણાઓ આવે છે. હવે તો જરા હસતું મ્હોં રાખ. સપરમે દહાડે આ સોંગીયું ડાચું હવે શોભતું નથી."

રસિક—પિતાજી આપનું આ અપ્રમાણિકપણું મને સાલી રહ્યું છે. પરોણાઓને જમાડવા વિના ચાંદલો લેવો. એ શું એક જાતનું અપ્રમાણીકપણું નથી?

પરસોત્તમ શેઠ—તારી મુંબઈ સરકાર આડી આવે, એમાં હું શું કરૂં? નહિતર તો આખા ગામને જમાડું એવી આ તારા બાપની ત્રેવડ છે!

રસિક—તો જ્યારે લગ્નમાં આવેલા પરોણાઓનું ભોજનથી સ્વાગત કરતા નહિ હોઇએ ત્યારે એમની પાસેથી ચાંદલો લેવો એ શું એક જાતની શોષણનીતિ નથી શું? એ એક જાતનું અપ્રમાણીકપણું શું નથી? મને તો બહુ જ ખેદ થાય છે.

પરસોત્તમ શેઠ—હવે ડાહ્યો થા મા, ડાહ્યો!...લગ્નમાં હાજરી આપી ચાંદલા કરવા એ તો વ્યવહાર છે. ચાંદલા આપનારા ખાવા માટે નથી આવતા, પણ મારી આંખને શરમે આવે છે! ગયે વર્ષે આપણી નાતમાં લગનગાળો હતો, ત્યારે મુંબઈ અને સુરતથી મને ૩૦૦ કંકોત્રીઓ મળી હતી અને મેં ૭૫૦ નો ચાંદલો મોકલ્યો હતો. આ તો વ્યવહારની વાત છે.

રસિક—ત્યારે પિતાજી લગ્ન શું એક જાતનો સોદો અને વેપાર જેવો જ વ્યવહાર છે!

પરસોત્તમ શેઠ—અરે, વેપાર પહેલાં નંબરનો! સોએ સો ટકા લગન તો સારૂં છે, કોન્ટ્રેક્ટ છે, વેપાર છે, ગણતરી છે, અને બીઝનેસ વધારવાનો કિમીયો પણ છે. આ તારી વહુ, એની વિધવા માની એકની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક પુત્રી છે, તારી સાસુ પાસે લાખો રૂપીયા છે. એની મિલ્કતની પણ મારે વ્યવસ્થા કરવી પડશે: તું તો ધંધાધાપામાં ધ્યાન આપતો નથી અને આદર્શમાં નાચ્યા કરે છે. અને હું તો તને મારા કરતાંયે સવાયો બનાવવા આ બધી બાજીઓ ખેલી રહ્યો છું: મારી તો કાલ સ્હવારે આંખ બંધ થશે, જ્યારે તું તો મારી તેમજ તારી સાસુની મિલ્કતનો માલિક થઇશ.

રસિક—પિતાજી, દ્રવ્યને હું હાથનો મેલ સમજું છું.

પરસોત્તમ શેઠ—તો પૈસાને ન અડકતો—હાથ ધોઈ નાંખજે: તારી વહુ તારા કરતાં વધારે ચબરાક છે એને હું બધો કારભાર સોંપી દઇશ.

રસિક—પિતાજી, આવા નિષ્ઠુર બનશો, તો હું બાવો બની જઇશ.

પરસોત્તમ શેઠ—કાલે બનતો હોય તો અત્યારે બન! આ વરરાજાનો પોષાક કાઢી નાંખી લંગોટી પહેરી હાલ્યો જા. હવે તો ઘરમાં વહુ આવી ગઈ છે.

* *

આજ વખતે ફરીથી મણીબ્હેને ઘરમાંથી બ્હાર દોડી આવી, બાપ-દીકરાને ઠંડા પાડ્યા અને મણીબ્હેને લગ્નના ચાંદલા એ કેવી જાતનો અરસપરસનો વ્યવહાર છે, એનું રહસ્ય રસિકને સમજાવ્યું: એક-બે પરોણાઓએ પણ રસિકે એમને ભોજન નહિ જમાડવા માટે ક્ષમા યાચી ત્યારે અરસપરસના વ્યવહાર અને સંબંધનો ઉલ્લેખ કરી એને ઠંડો પાડ્યો. આદર્શ અને વ્યવહારનો વિચાર કરતો એ નવો વરરાજા પચાસ કરતાં ઓછા સગાંઓની પંગત ઘરના અંદરના ખંડમાં બેઠી હતી, ત્યાં મોતૈયા લાડુ અને જલેબી પીરસવા પોતાની લાજ કાઢેલી વહુ લલિતા સાથે ચાલ્યો ગયો અને આદર્શ અને વ્યવહાર વચ્ચેના ઘર્ષણનું નાટક પુરૂં થયું અને ઘુમટામાં છુપાએલી નવોઢાનો મંજુલ સ્વર સાંભળવા, તેમની આસમાનના તારા જેવી ચમકતી આંખો અને આનંદી મસ્તીખોર ચ્હેરો નિરખવા રસિકનું દિલ અકથ્ય લાગણીવશ થઈ ધબકવા લાગ્યું.

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. ઉસ્તાદ ઉકાભાઈ

મ્હારી ચાલના દિવાનખાનામાં એ નવા ભાડુત રહેવા આવ્યા. એ નવા આગંતુકનું ભપકાબંધ ફરનીચર દીવાનખાનામાં અને એની બાજુની બે ઓરડીઓમાં ગોઠવાતું હતું ત્યારે મ્હારી ઓરડી તે દીવાનખાનેથી થોડે જ દુર હતી. ત્યાં ઉભો ઉભો હું સર્વ પરીસ્થીતિ નિહાળી રહ્યો હતો ત્યાં ઓળખીતા એક જમનાદાસભાઇએ મ્હને નવા ભાડુતની ઓળખાણ આપતાં કહ્યું કે, 'ત્હમારે' ત્યાં બહુ 'સારા ભાડૂત' આવ્યા છે.

"એમનું નામ શું?"

"ઉકાભાઇ."

"ઉકાભાઈ!"

"હા ઉકાભાઈ પાટીદાર છે." અને પછી મિત્રે ઉમેર્યું કે, "તું એમના પરીચયમાં જરૂર આવજે. તને ઘણું શીખવાનું મળશે. ઉકાભાઈ તો મ્હોટા ઉસ્તાદ છે."

*

આ 'ઉસ્તાદ' શબ્દે મારા મન ઉપર જાદુઈ અસર કરી. મ્હને સંગીતનો બહુ શોખ. એ વિદ્યામાં નિષ્ણાત હોવાનો દાવો તો હું નથી કરતો પણ તેનો શોખીન તો ખુબ જ છું. મુંબઇમાં સંગીતના એવા મેળાવડાઓ ભાગ્યે જ થતા હશે જેમાં મ્હારી હાજરી ન હોય. દેશપરદેશના સારા ગાનારાઓને સાંભળવા આકાશ-પાતાળ હું એક કરૂં. આવક સામાન્ય હોવા છતાં ય મ્હારી ખીસાની ગુંજાસની પરવા કર્યા વગર હું ગમે તેવા મોંઘા ભાવની ટીકીટ ખરીદ્યા વગર રહું જ નહિં. તેમજ સંગીતના જલસા, સંગીત પરીષદો અને સંગીત કોન્ફરન્સોમાં બાપજન્મે એક પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગીત ગાયા વગર હું સભ્ય બની આગળ હરોળમાં બીરાજું અને સંગીતના વિષયમાં ખુબ ખુબ રસ લઉં.

* *

મ્હેં એક સંગીતશાળામાં ગાવાની તાલીમ લેવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો; પણ મ્હારા આલાપથી ને રસ્તા પરના વિકટોરીયાના ઘોડા ભડકવાથી અને અને મ્હને ગાતો સાંભળવાને નિહાળવા જે મકાનમાં એ શાળા હતી ત્યાંના ભાડુતો અમારી શાળા આગળ ટોળે મળતાં અને હું કોઈ વિકટોરીયા ગાર્ડનનું નવું પ્રાણી હઉં એવી કુતુહલવૃત્તિથી માળાના લોકો મને નિહાળ્યા કરતા. એટલે મ્હેં પોતે નહિ પણ સંગીતનું શિક્ષણ આપનાર માસ્તરે જ મ્હારો અભ્યાસ બંધ કરાવ્યો; છતાં ય દીલસોજીથી હું હતાશ ન થઈ જાઉં માટે મ્હને માત્ર સંગીત શ્રવણ કરવાની શકિત વિકસાવવાની સલાહ આપી.

એટલે મ્હેં એ દીશામાં પ્રગતિ કરી હતી.

મ્હારી ચાલમાં ઘણાખરા ભાડુતો સુતર, કાપડ, ગોળ અને ખાંડબજારના વ્હેપારીઓ જ હતા. એટલે સંગીતમાં બહુ ઓછો રસ લેતા. એ માળામાં હું ભાડુત તરીકે રહેવા ગયો ત્યારથી માળાના લોકોને સંગીત પ્રિય બનાવવા મ્હેં ખુબ ખુબ મહેનત કરી હતી પણ કંઈ વળ્યું ન્હોતું. નવરાત્રિના દિવસોમાં અમારી ચાલીમાં નવરાત્રિના સમારંભો ગોઠવવાનું કાર્ય મ્હેં મ્હારા હાથમાં લીધું હતું અને એ બ્હાને ચાલમાં અમારા માળાની ઉપલી અગાશીમાં ને નવરાત્રોના મંડપમાં કોઈ કોઈ વખત સારા નામાંકિત ગવૈયાઓ અને કલાવંતિઓને ઉપાડી લાવતો. પણ માળાના પીઢ ભાડુતો હાજરી આપતા નહિ. ફાળો આપી છુટી જતા અને નામાંકિત ઉસ્તાદોને સાંભળવા માટે હું, મ્હારા અર્ધો ડઝન દોસ્તારો ને માળાના ઘાટીઓ, પોરીઆઓ, રડયાંખડયાં થોડાં બૈરાંઓ, નિચેનો પાનવાળો અને ગલીને નાકે આવેલો દુધવાળો માતાદીન એટલા જ પ્રેક્ષકો તરીકે જ રહેતા. આવી આવી નિષ્ફળતા મળ્યા છતાં ય હું હિંમત હાર્યો ન્હોતો. સંગીતના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જલસાઓ ગોઠવતી વખતે કોઈ કોઈ વખત હું ફંડ ઊભું કરી ન્હાનાસ્તાનો પ્રબંધ રાખતો—એ આશાએ કે પ્રલોભનથી સંગીતના જલસાઓમાં મેદની જામે. પણ તે વખતે મ્હારી ઉંમરના દુષ્ટ ભાહુતો સંગીતનો કાર્યક્રમ પુરો થયા પછી ન્હા વખતે ઓચિંતા ફુટી નિકળતા અને એ કાર્યક્રમ ખતમ થતાં પાછાં અલોપ થઈ જતા હતાં.

*　　　*

ચાલીની સંગીત વિષેની આવી ઉદાસીનતાના વાતારણમાં ઉકાભાઈ જેવા ઉસ્તાદના આગમનથી મ્હારૂં મન ઉત્સાહના આવેશમાં થનગન થનગન નાચવા માંડયું એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. હું અને ઉકાભાઈ પહેલે દિવસથી જ ગાઢ મિત્ર બની ગયા. અને એમના સંગીતથી આખી અમારી ચાલને સંગીતના રંગે રંગી નાખી, કોઈ સુરિલા વાજીંત્ર જેવી બનાવવાનો મ્હેં મનમાં પાકો નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો.

*　　　*

ઉકાભાઇને ત્યાં ફરનીચર બધું ગોઠવાઈ ગયું. એમના વહુ ગુલાબબ્હેન પણ દેશમાંથી આવી ગયા. મ્હારી માફક ઉકાભાઈ પણ છૈયાં છોકરાંની આળપંપાળ વગરનાં હતાં. એમના ઘરમાં સારંગી, દીલરૂબા, તબલાં, હારમોનિયમ, તંબુરા, વાંસળી, એવા સંગીતના અનેક પ્રકારના વાદ્યો પણ હતાં. અને મ્હારી જોડે એમણે સંગીતની અને સંગીતાચાર્યોની તેમજ જલસાઓની વાતો પહેલે જ દિવસથી કરવા માંડી હતી. કારણકે અમારા બન્નેના મિત્ર જમનાદાસભાઇએ જેમ એમની પીછાન મ્હને આપી હતી તેમ મ્હારી પીછાન એમની સાથે કરાવતાં જમનાદાસે કહ્યું હતું કે હું સંગીતરસનું કુંડું હતો.

*　　　*

એક બે મહીનાઓ વીતી ગયા. નવ વાગે ઉકાભાઈ ઘરેથી ચાલી જતા તે સાંજે છ વાગે આવતા. પણ દર શનિ-રવિવારે સંગીત, નાટક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે સીનેમામાં અમે હરહંમેશ સાથે જતાં. કોઈ કોઈ વખતે જાણીતી કલાવંતિઓને ત્યાં પણ રાતના બબ્બે વાગ્યા સુધી અમે બેસતા. મુમ્બાબાઇની ઘણી ખરી ગાનારીઓ કેસર, અંજલી· બરોડેકર, સરસ્વતિ, બાબી, ગુલાબ, પદ્માવતિ, સઘળાને મારી માફક ઉકાભાઈ ઓળખતા એટલું જ નહિ પણ દરેકની ગાયકીનો એમને અચ્છો પરિચય હતો. અને કોણ કોની શિષ્યા, અને કોણ કોનો સાગીર્દ એ બધી સંગીતના ક્ષેત્રની ઝીણી ઝીણી વિગતો ઉકાભાઇ જાણતા હતા. ઉપરાન્ત હિન્દુસ્તાનભરમાં જે નામાંકીત ગવૈયાઓ થઈ ગયા છે. એ બધાનાં જીવન અને કાર્યથી એ વાકેફગાર હતા. સ્વર્ગસ્થ ખાંસાહેબ અબ્દુલ કરિમખાંના ઉકાભાઈ મ્હોટા વખાણનાર હતા. પણ તે જ સાથે પંડીત ઓમકારનાથજી જોડે પણ એમને ઘરવટ જેવો સમ્બન્ધ હતો. પ્રખ્યાત સીતારા રહેમતખાંના પરિચયમાં એ આવ્યા હતા અને બનારસના અજબ શરણાઈ વગાડનાર બીસમિલ્લાના જલસામાં પણ એ મ્હને લઈ ગયા હતા. અને શરણાઇના એ મશહુર ઉસ્તાદે પોતાની અજબ ફુંકથી શરણાઇમાંથી જાત જાતની રાગરાગણીઓ છેડી હતી ત્યારે ઉકાભાઇએ જ મ્હને એ વિષેની તમામ માહીતી આપી હતી. આ ઉકાભાઈ સંગીતના અચ્છા જાણકાર હતા એ વાતની પ્રતિતિ મ્હને કરાવી દીધી હતી. પણ એમની ઉસ્તાદીનો લાભ એ ચાર મહીના થઈ જવા છતાં પણ હું મેળવી શકયો ન્હોતો.

* *

ઉકાભાઇને ઉસ્તાદ કલ્પતાં મ્હારે મ્હારી કલ્પનાશકિતને ખુબ ખુબ ખેંચવી પડતી હતી. પહેલાં તો એમનો દેખાવ એક અપ-ટુ-ડેટ બીઝનેસમેન જેવા હતો. કોઈ સંગીતના આચાર્ય જેવો નહિ. એમને કદી પણ સાફા, અચકન અને સેરવાનીમાં જોયાં ન્હોતા. એ હંમેશાં અપ-ટુ-ડેટ યુરોપીયન ડ્રેસમાં જ રહેતા હતા. તેમ એમને ત્યાં અનેક પ્રકારના વાજીંત્રો પડ્યા હોવા છતાંય, એ કદીય વગાડતા નહિ. તેમ મ્હેં એમને કદી ગાતાં સાંભળ્યા નથી. હું એમને ઘણીવાર એકાદી ચીજ સુણાવવા કહેતો પણ ત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હસીને એ મ્હારી વાત ટાળી દેતા અને વિનમ્રભાવે બોલતા કે "સંગીત વિદ્યા તો એક વિશાળ દરીઓ છે. કાંઠે ઉભેલા આપણા જેવાના હાથમાં એકાદુ છીપલું આપે તો અહોભાગ્ય?" ઉકાભાઇની એ નમ્રતા નિહાળી હું તાજુબ થતો.

*   *

ઉસ્તાદો કોઈ અડીઅલ કોઈ વિદ્યાના ઘમંડી તો કોઈ મનમોજી આવે છે, પરન્તુ ઉકાભાઇની નમ્રતા નિહાળી મને કોઈ કોઈ વખત એમ પણ લાગતું કે કદાચ એ છુપું રત્ન હોય અત્યંત નમ્ર હોય તેમ કદાચ અત્યંત પ્રતિભાવાન હોય એ સંભાવિત હતું. પણ મહીનાઓની મારી ઘણી ઘણી કાકલુદી છતાં એમણે કોઈ વખત પોતાની કળા મને બતાવી ન્હોતી.

એક ઉસ્તાદના નામને માટે ઉકાભાઈ નામ વ્યાજબી ન્હોતું એમ પણ મને લાગતું. ઉકાભાઇની પાછળ ઉકાખાં કે ઉકાણુવા એવું નામ હોવું જોઇએ એમ મને અહર્નીશ લાગ્યા કરતું. પણ જ્યાં એમની ફઇએ ભુલ કરી હોય ત્યાં આપણે શું કરી શકીએ એમ માનીને હું મન વાળતો.

*   *

એમના પાત્ન કહે તો એ મ્હારી આગળ ગાય એ આશાથી મ્હેં એક દિવસ ગુલાબબ્હેન આગળ જઈ ઉકાભાઇની સંગીતપ્રિતિ વિષેની વાત છેડી. પણ એમણે તો પોતાના પતિની એ દીશાની ભક્તિ માટે ગર્વ લેવાને બદલે સ્હામો મ્હને ઉધડો લીધો; અને મારા વ્યક્તિત્વ તરફ મ્હેણું ફેંક્યું કે, "આ માળામાં ત્હમે મળી ગયા એટલે પાછા એ હાથથી જવાના."

"મારા ભાઈ સંગીતમાં કેટલા ઉસ્તાદ છે; તેના માટે ત્હમારે મગરૂર થવું જોઇએ ભાભી?" મેં એમને ઠપકો આપતી ઢબે કહ્યું.

"અરે જોઈ એમની ઉસ્તાદી!" ગુલાબબ્હેન બબડયાં; "એ ઉસ્તાદીમાં એમણે બાપાની દોઢ લાખની મીલકત ફના કરી નાખી. દેશનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘર અને વાડી ગીરો મુકયા. અને આજે નોકરો કરવો પડે છે. મહેરબાની કરીને તમારા ભાઇની ઉસ્તાદીની વાતો મારી આગળ નહિં કરતા. મને એ બાબતની ખોતેર કોઠે ટાઢક છે.''

ઉસ્તાદો ને કલાકારોની પત્નીઓ આવીજ બેપરવા અને નિષ્ઠુર હોય છે એમ માની મ્હેં ગુલાબબ્હેનની વાતને મનમાં વધુ વજન ન આપ્યું, ને મ્હારા મિત્ર ઉકાભાઇની એટલી કમનશીબી એમ માની મન મનાવ્યું. અને એ દમ્પતિ વચ્ચે કલેશ ના થાય એ માટે ગુલાબબહેનના એમના વિષેના ઉદ્‌ગારની વાત પણ મેં ઉકાભાઇને ન્હોતી કરી.

અમારો સમ્બન્ધ બહુ ગાઢી મિત્રતામાં પારણમ્યો હતો. સંગીત વિષેનું બહુ છુટું છુટું જ્ઞાન ને તે પણ વિધવિધ પ્રકારનું મેં ઉકાભાઈ પાસેથી મેળવ્યું હતું. તેમ એમને મોઢેથી હિન્દના નામાંકિત ઉસ્તાદોને કલાવંતિઓ વિષેની અગંત માહિતીઓ પણ મેં એમની પાસેથી સંપાદિત કરી હતી.

* *

પણ એમને ગાવા સાંભળવાની મારી મુરાદ બર આવીજ ન્હોતી.

* *

એમને વતન સગામાં કોઇને ત્યાં લગ્નપ્રસંગ હોવાથી ઉકાભાઈ અને ગુલાબબ્હેન આઠેક દિવસ માટે દેશમાં ગયાં હતાં. એ દરમિયાન એક રવિવારે મ્હારા અને ઉકાભાઇના અંગત મિત્ર જમનાદાસભાઈ એમને મળવા આવ્યા પણ એમના દીવાનખાનાના બારણે તાળું જોઈ મ્હારી ઓરડીએ બેઠા. મ્હેં એમનું ચ્હાપાનથી સ્વાગત કર્યું ને વાતમાં વાતમાં ઉકાભાઈ જેવા સંગીતના ઉસ્તાદ બહુ શરમાળ છે, કોઈ દિવસ ગાતા નથી એવી મ્હેં ફરીયાદ કરી એટલે મ્હારી અજાયબી વચ્ચે જમનાદાસ ખુરશી ઉપરથી ઉભો થઈ ગયો. હસતો હસતો બેવડો વળી ગયો ને પછી ખુરશી પર બેસી જઈ હાંફતાં હાંફતાં બોલ્યો કે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"અલ્યા તું એને સંગીતનો ઉસ્તાદ સમજ્યો હતો ?"

"હા બીજું શું સમજું ?"

"એઇ ! એ તો દુનિયાનો ઉસ્તાદ છે. ચોપડા બાનવવાનો ઉસ્તાદ છે. ખોટા હિસાબો ઉભા કરનારો ઉસ્તાદ છે. એ તો દુનિયા ખાધેલ માણસ છે. જે કારખાનામાં એ કામ કરે છે ત્યાં માલેક માટે જુદા ચોપડા તૈયાર કરે છે. ટ્રસ્ટીઓ માટે જુદા બનાવે છે ને ઇન્કમટેક્ષવાળા માટે ત્રીજા જ પ્રકારના ચોપડાઓ તૈયાર રાખે છે ! એની એ ઉસ્તાદી માટે તો એને સાડા સાતસોનો પગાર મલે છે. ઉકાભાઇ એટલે શું ? એમને ઓળખતાં તમારે બીજો અવતાર લેવો પડશે."

"પણ એ સંગીતમાં બહુ સારૂં જાણે છે." મેં કહ્યું.

"અરે એના સંગીતના શોખે જ એણે બાપની દોઢ લાખની મિલકત ખતમ કરી નાખી. ને આજે નોકરી કરવી પડે છે. સંગીત તો માત્ર એમનો શોખ છે. એની ઉસ્તાદી તો દુનિયાની આંટીઘુંટીની છે ! ને કારખાનાના માગનારાઓને અને બીજા ભાગીદારોને કેમ રડાવવા એજ એમની ખરી ઉસ્તાદી છે ? ખોટા ચોપડાં બનાવવાં એ કંઈ જેવી તેવી ઉસ્તાદી નથી ! એ દેશના ઉસ્તાદોને તારા સંગીતના ગવઇયાઓ કરતાં વધુ આવક હોય છે.

જમનાદાસનો ખુલાસો સાંભળી મને ગુલાબબ્હેનના શબ્દો પણ યાદ આવ્યા ને એવો હું હતાશ થઈ ગયો કે ખરેખર બેભાન જ બની ગયો.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬. દૂધપાક અને પાતરાં

શારદાના આંગણામાંથી હું રવિવારે સવારે તેના ઘેર ગયો ત્યારે તેના વર શાન્તુએ બહાર ધસી આવી ઉંબરમાં જ મારા હાથ પકડી ફરિયાદ કરી કે: "તારી ભાભી શારદામાં અક્કલનો છાંટો નથી."

શારદા કઢીમાં મીઠો લીંબડો નાખતી હતી અને તે મીઠા લીંબડાના પાન અને ડાળખીઓ સાથે બહાર ધસી આવી, મારી તરફ જોઈ ડાળખીઓ એના પતિ તરફ નિર્દેશી બોલી કે: "આ તમારા બનેવી મીજાજનું ઘેયું છે. સમજે નહિ ને ડબ ડબ કરે છે, બધી વાત તમે જાણશો ત્યારે સમજશો કે અકકલની ઉણપ કોનામાં વધારે છે."

આ એક અજબ જોડું હતું. અને મારે ય કોણ જાણે કેવાંય કમનશીબ હતાં કે મારે અનેક વખત એમનો ઝગડો જોવો પડતો અને લવાદ થઈ ચુકાદો આપવો પડતો. પતિ-પત્નિ બંને મીજાજમાં લવીંગીઆ મરચાં જેવાં હોય ત્યાં કેવી રીતે મેળ મળે? શારદા મારા ગામની છોકરી જ હતી. એના પિતા અને મારા પિતા ભાઇબંધ હોવાથી અને શારદાના પિતા છગન શેઠ મને દિકરા જેવો ગણતા હોવાથી શારદાને હું બેન સમજતો હતો. અને શારદાનો વર શાન્તુ મારો નિશાળનો ગોઠીઓ હતો. હું શારદા જોડે એનનું સગપણ રાખવા માગતો હતો પણ શાન્તુ શારદાને બાળવા માટે જ મારી આગળ "તારી ભાભી આમ કરે છે ને તેમ કરે છે" એમ ફરિયાદ કરતો અને શારદાએ ચિડાઇને મારા એ બાલગોઠીઆને મારો બનેવી ઠોકી બેસાડ્યો હતો અને એ પણ હંમેશાં શાન્તુની ફરિયાદ મારી સમક્ષ રજુ કરતી વખતે 'તમારા બનેવી આવા અને તેવા' એવા શબ્દપ્રયોગો કરતી હતી. એ દંપતી જ્યારે હું તેમને ત્યાં જતો ત્યારે બંનેને હંમેશાં લડતાં ઝઘડતાંજ દેખતો, એ પણ બનવા જોગ છે કે હું બંનેનો વિશ્વાસપાત્ર હોવાથી મને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

જોતાં બંને હૈયાની વરાળ મારી આગળ ખાલી કરતાં અને એમની વાતમાં ચોવટ કરી ચુકાદો આપવાની મનેય ટેવ પડી ગઈ હતી.

* *

એમના અંદરના ખંડમાં જઈ હિંચકા પર જગા લઈ મેં શાન્તુ અને શારદાને ઓરડામાં બોલાવી મારી સામે ઉભા રાખ્યા અને અદાલતના કોઈ વકીલની અદાથી બંનેની ઉલટપાલટ તપાસ શરૂ કરી.

'બોલ શાન્તુ તારી ફરિયાદ શું છે.'

"આજે શારદાએ દુધપાક અને પાતરાં રાંધ્યાં છે."

"સારી વાત છે, એ વસ્તુઓ તને ખુબ ભાવે છે એ હકીકત હું જાણું છું."

'પણ ત્યાં જ મ્હોંકાણ છે ને?'

શાન્તુએ મોઢું કટાણું કરીને કહ્યું.

'આજે મેં એરંડીઆનો જુલાબ લીધો છે ત્યારે જ શારદાએ મને બાળવા માટે ઘરમાં સરસ રસોઈ કરી છે.'

"તમારા બનેવી તો ઘરમાં એકલા પોતેજ જમનાર હોઈ એમ બોલે છે. હું અને કીકી, તમે, રામો આપણે તે કંઈ હિસાબમાં જ નહિ. એમણે એરંડિયું લીધું એટલે આપણે બધાએ પણ એમની માફક સોગિયું ડચું કરી ખીચડી-દહીં ખાવું એમને?"

'નહિ શારદાને મારી જરાય દરકાર નથી!' શાન્તુએ કહ્યું.

"હૈયે હાથ રાખી જરા બોલો. ગયા રવિવારે તાવમાં હીબતાં હતા ત્યારે માથા પર બેસી આઇસની કોથળી કોણ ફેરવતું હતું?"

"જો જો દોસ્ત તું, પતિની સેવા એ આર્યનારીઓની ફરજ છે—ધર્મ છે, અને તારા ગામની આ છોકરી જરાક સેવા કરે છે તે કહી બતાવે છે!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ફકીરભાઈ તમે એને જ પુછો, આ તમારા ડાહ્યા-શાણા બનેવીને, કે સવારે એરંડિયું લીધું ત્યારે મને વાત કરી હતી? વહેલી સવારથી એમની નાકની દાંડી સામે વધારે દુધ લેવાય છે, રામા પાસેથી અળવીનાં પાન મંગાવાય છે અને બીજી બધી તૈયારીઓ થાય છે, ત્યારે મોંઢામાંથી ફાટતા નથી, કે મને ઠીક નથી. ખાનદાન ભાયડો હોય તો બાયડી ને છોકરાં જમે એમાં ઉલ્ટો ખુશી થાય.'

"નહિ નહિ દોસ્ત, શારદા મને બાળવા આ બધું કરી રહી છે. તું એનો સ્વભાવ નથી જાણતો. એ પુરેપુરી અવળચંડી છે. ના પાડીએ એજ કામ કરે"

"ખબરદાર અવળચંડી કહી તો, અવળચંડી હશે તમારી કોઈ સગલી. મારા ગામના ભાઈ આગળ મારો ભવાડો કરો છો, તો તમારા મનમાં તમે શું સમજો છો? દુધપાક ખાળમાં અને પાતરાં ગટરમાં ફેંકી દઈશ" આટલું બોલી શારદા ગુસ્સામાં રસોડામાં ગઈ, દુધપાકનું તપેલું હાથમાં પકડ્યું, રસોડાના ઓરડાની ખાળ આગળ ગઈ અને રેડવાની તૈયારી કરતી હતી ત્યાં શાન્તુનાં બ્હેન ઉંબરામાં દેખાણાં. એમને જો શારદાના હાથનું દુધપાકનું તપેલું એમનું એમ સ્થિર રહી ગયું. એ ચકોર સ્ત્રીએ એકદમ ફેરવી તોળી કહ્યું કે, "ગુલાબબ્હેન દુધપાકને ઠંડો કરવા હું જરા ખાળમાં મુકું છું. નીચે પાણીથી ભરેલી થાળી રાખી છે. આજે તમારા ભાઇનો જન્મદિવસ છે. એટલે તેમને અને એમના મિત્રને ખાસ જમવા બોલાવ્યા છે. અને તમારા ભાઇને ભાવતી રસોઈ કરી છે!'

'આ વાત તો તેં મને કરી જ નહોતી!' શાન્તુએ ફરિયાદ કરી.

'તમે અને મારા ભાઈ બહાર હિંચકા પર જઈ બેસો અમે નણંદ-ભોજાઈ પેટ ભરીને વાતો કરીએ.'

'મારો જન્મદિવસ છે એ વાત મને કરતી જ નથી. મને ખબર હોત તો હું ઝઘડો જ ન કરત.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"શારદા અવળચંડી નથી પણ તું જ અવળચંડો છે. હવે મુંગો મુંગો હાલ આપણે હિંચકે બેસીને પાન ખાઇએ ગુલાબબ્હેનને ખબર પડવા દેતો નહિ ગુલાબબ્હેન બે મિનિટ મોડા પડયાં હોત તો શું થાય એની તો કલ્પના કર."

અમે બંને બહારના ખંડમાં જઈ હીંચકા પર બેઠા અને અંદર નણંદ-ભોજાઈએ પેટ ભરીને અલકમલકની વાતો કરી.

શાન્તુએ મને પુછ્યું: 'દોસ્ત કાંઈ રસ્તો બતાવ, કે જેથી આ અવળચંડીનો મીજાજ ઠેકાણે આવી જાય.'

'અરે દોસ્ત, સ્ત્રીઓને સમજાવવી એમાં કઈ મોટી વાત છે? જો તારી સ્ત્રીનો હવે જન્મદિવસ આવે તેજ દિવસે તારે એની બ્હેનપણીઓને જમવાનું કહેવાનો આગ્રહ કરવો. અને તે દિવસે તારે દાઢુ વધારીને મેલા કપડાં પહેરીને આખા ઘરનું ઝાડુ સાફ કરવું, પછી તેની બહેનપણીઓ આવે તો પણ તારે તો બબુચકની જેમજ વર્તવું. પછી જોઈ લે તેનો રકાસ.'

* *

થોડા દિવસ ગયા અને શારદાનો જન્મદિન આવ્યો. શાન્તુએ તે દિવસે આગ્રહપૂર્વક શારદા પાસે તેની બધી બ્હેનપણીઓને નોતરું દેવરાવ્યું.

શારદા તે દિવસે વહેલી ઉઠી. પોતાના બન્ને બાળકોને ફુલસમા નવરાવીધોવરાવીને કપડાં પહેરાવ્યાં. પણ શાન્તુ મારી સલાહ મુજબ તે દિવસે શારદાના આગ્રહ છતાં ૯ વાગેજ ઉઠ્યો.

"અરે, તમે નાહી ધોઇને કપડાં તો બદલાવો, હજામત કરો, હમણાં મારી બ્હેનપણીઓ આવશે અને તમારા આ દિદાર......"

"તે તારી બ્હેનપણીઓ આવે એટલે મારે રજાને દિવસે પણ આરામ ન કરવો! મને અત્યારમાં પજવ મા; મારે તો ગમે તેવાં કપડાં ચાલે, મારે કયાં હવે ફરી પરણવું છે!" શાન્તુએ આદરી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"અરે, પણ તમારા આવા ધાંચા જેવા કપડાં, તમારૂં વધેલું દાઢું, અને તમારો આ આળસુ જેવો દેખાવ મારી બ્હેનપણીઓ જોશે તો હું લાજી મરીશ. આ દુધપાક ને પાતરાં બનાવ્યા છે તેની મજા જશે" શારદાએ પોતાની ચિંતા વ્યકત કરી.

"તે દુધપાક ખાવાની મજા ન રહે તો ખાળે ઢોળી નાખજે." શાન્તુએ હળવે રહીને મરચું મુકયું.

"અરે હું તમારે પગે પડું, તમે તે. દિવસની દાઝ આજ નહિ કાઢો, તમારે ખિજાવું હોય તો હું એકલી હોઉં ત્યારે ખીજાજો પણ અત્યારે નહિ, ભાઇસાબ અત્યારે નહિ. જલદી નાહી ધોઇને પરવારી નાખો. હમણાં બધાં આવશે અને પેલી સરલા, ઓલી ચંચલ, નથુકાકાની પુષ્પા, તમને આ વેશમાં જોઇને એટલું હસશે કે મારૂં તો પેટ બળીને ખાક થઈ જશે. અત્યારે 'ધરણ ટાણે સાપ કાઢો મા.' હું તમને હવે કોઈ દિ નહિ કનડું, તમારા સમ?

"મારા સમ" શાન્તુએ પુછ્યું.

"તમારા સમ" શારદાએ જવાબ આપ્યો અને શાન્તુ ડાહ્યો ડમરો ભરથાર બની ગયો.

આઠ દિવસ પછી શાન્તુ મને રસ્તામાં મળ્યો.

"દોસ્ત ફકીર તમારો કીમીયો કમાલ નીકળ્યો. ત્યારની શારદા હવે સીધી દોર થઈ ગઈ છે."

"ચાલ, ત્યારે એક સીંગલ ચા પાઈ નાખ, અને જો તમાકુંવાળું પાન પણ ભૂલતો નહિ." અમે બન્નેએ નજીકની હોટલ તરફ પગ માંડયા.

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭. બજારૂ સ્વાદની શોક્ય

જયા અને જગમોહનનો સંસાર ઉપલક દૃષ્ટિએ નીહાળતાં સારી રીતે સરળતાથી ચાલતો હતો. બંને ઉચ્ચ વણીક કુટુંબનાં હતાં અને તેમાં જયા તો જુના વિચારના વૈષ્ણવ કુટુંબમાં ઉછરી હતી, એટલે તેનામાં જુની ધર્મભાવના, આસ્થા અને પતિ-એ પત્નીનો પ્રભુ એ આર્ય સંસ્કાર હતા. જગમોહન શેર બજારમાં કામ કરતો. ઠીક કમાણી કરતો. શાંત સ્વભાવનો હતો, જયા પ્રત્યે માનબુદ્ધિથી જોતો. એ દંપતી મુંબઇમાં જુની હનુમાન ગલીના એક માળામાં રહેતા હતા. પાડોશી ભાટીયા, વાણીયા, બ્રાહ્મણ જેવી ઉજળી જ્ઞાતોનાં ગૃહસ્થ કુટુંબનો હતો.

* *

જગમોહન સાધારણ સ્થીતીના વણીક કુટુંબમાં ઉછર્યો હતો. એ કુટુંબ વર્ષો પહેલાં કાઠીઆવાડના મહુવા ગામથી મુંબઇમાં આવી સ્થાયી થતું હતું, અને નવ માણસના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામાં જગમોહનના પીતા માણેકલાલને રાત દીવસ વૈતરૂ કરવું પડતું હતું. માણેકલાલ મુળજી જેઠા મારકેટમાં એક કાપડીઆને ત્યાં ઉઘરાણીવાળા હતા. અને દુકાનની ઉઘરાણીના કામમાં પગાર મુશ્કેલીસ મળતો હોવાથી બીજાં પણ કામો કરવાં પડતાં હતાં. એક બે ઠેકાણે એ રાતે અને સહવારે છુટક નામું લખતા, થોડી દલાલી કરતા, અને આ રીતે ખુબ ખુબ મહેનત કરી એ મુંબઈ જેવા ગામમાં કુટુંબને વર્ષોથી નભાવી રહ્યા હતા. આવા કુટુંબમાં ઉછરેલા જગમોહનમાં સાહિત્ય, કળા, અને સૌંદર્યના પોષક ઉચ્ચ સંસ્કારોના બીજ કયાંથી પડે? તેમ તેનામાં વીદ્યાભ્યાસંગ પણ કઈ રીતે આવે. માણેકલાલને ધર્મ સંસ્કાર કેળવવાની ફુરસદ જ નહોતી, તેથી એ સંસ્કારની ઉણપ પણ જગમોહનમાં રહી ગઈ હતી.

* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમ ઉચ્ચ સંસ્કારોથી જગમોહન અલીપ્ત રહ્યો હતો, પણ બીજી રીતે જીવનની લડતમાં વહેતો પડયો હતો. મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કરી પિતાના પ્રોત્સાહનથી એ પહેલાં કાપડ મારકેટમાં નોકરીએ રહ્યો હતો, પછી બીજા બજારોનો અનુભવ મેળવ્યો હતો. નામું લખવામાં કુશળતા મેળવી હતી, પહેલાં મામુલી ગુમાસ્તો, ઉઘરાણીવાળો, પછી સેલ્સમેન એમ તેણે ધંધામાં પ્રગતી કરી હતી, અને પાસે થોડી મુડી થતાં તેણે છેવટે શેર બજારમાં લંગર નાંખ્યું હતું, ત્યાં એક જાણીતા શેર દલાલની સાથે પેટા દલાલ તરીકે એ કામ કરતો હતો. લગ્ન થયા પહેલાં જગમોહન ધંધે ચડી ગયો હતો તેની છ બ્હેનો પરણી સાસરે સીધાવી હતી, માબાપ પાછાં મહુવામાં સ્થાયી થયાં હતાં. પોતે ઘડપણમાં વતનમાં પોતાનું અને પત્નીનું પેટ ભરી શકે એટલું દ્રવ્ય માણેકલાલે જીવનના પાછલા ભાગમાં મેળવી લીધું હતું. ખાસ જરૂર પડે ત્યારેજ તે જગમોહન પાસેથી પૈસા મંગાવતો. આમ જગમોહનને જીવન નીભાવવા પીતા જેવું વૈતરૂં નહોતું કરવું પડતું. તેમ માણેકલાલ જેવડાં મોટાં કુટુંબનો ભાર તેના શીર પર નહોતો. કમાણી સારી હતી, એટલે શેર બજારના ઘણાએ યુવાનોની બાબતમાં બને છે તેમ એ જરા ખર્ચાળ, ખાવાપીવાનો અને હરવા ફરવાનો શોખીન બન્યો હતો. જયાના સદ્દભાગ્યે જગમોહન કુછંદે ચડયો ન હતો. કારણ બચપણથી તેને પૈસાની કીંમત સમજાઈ હતી. અને યુવાવસ્થામાં પગ મુકતાં સખત કામોવાળી નોકરીઓમાં પલોટાઈ જતાં એ ખરાબ દોસ્તોની સંગતમાં સપડાયો ન હતો. એટલે નૈતીક અધઃપતનથી એ બચી ગયો હતો. અને તેથી જ ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ જયા—જગમોહનનું જોડું સરળ જીવન ગાળતું હતું.

બચપણમાં અને કીશોરાવસ્થામાં ખાવા પીવા અને હરવા ફરવા સંબંધમાં જગમોહનને ઘરની ગરીબ હાલતને લીધે—ખુબ ખુબ અંકુશમાં રહેવું પડ્યું હોવાથી શેર બજારમાં સ્વતંત્ર થતાં તેની જીવ્હાની રસવૃત્તિ વીકસી હતી, તેમ શની-રવીવારે નાટક સીનેમા અને કોઈ દિવસ ટેક્ષીઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ વરલી અને જુહુ ફરવા જતો હતો. નાટક સીનેમાનો જગમોહનને શોખ હતો, પણ તેના જમવાના શોખ આગળ તેના બીજા શોખો અંકુશમાં હતા: મુંબઇના એકેએક ગુજરાતી, હીંદુ અને દક્ષીણી હીંદુ રેસ્ટોરાંઓનો જગુને અનુભવ હતો. કયા સુખશાંતી ગૃહમાં સારી ચાહ મળે છે, કઠોળ ક્યાં સારાં તૈયાર થાય છે, ભજીયા કઈ હોટલનાં વખણાય છે, એ બધું તે જાણતો હતો, ઉપરાંત મુંબઇના હીંદુ લોજોની પણ તે વારંવાર મુલાકાત લેતો હતો. આમ પોતાની જાત માટે અને ઉપર કહ્યા તે પોતાના શોખો સંતોષવા જગુ છુટે હાથે દ્રવ્ય ખર્ચતો અને તેમાં પોતે કશુંએ ખોટું કરે છે તેમ એ માનતો નહી. તેમ જણાતું પણ એ વાત તરફ લક્ષ ગયું નહોતું.

* *

જયાનો જન્મદિવસ હતો. જયાએ હોંશમાં આવી સરસ રસોઈ બનાવી હતી, જગમોહન સ્હવારે એક ઘરાકને મળવા ગયો હતો તે બપોરે બાર વાગ્યે ઘેર આવ્યો. જયાએ રસોડામાં જગુની થાળી તઇયાર કરી અને તેને જમવા બોલાવવા હાક મારી. જગમોહન પોતાની ઓરડીની બહાર ગેલેરીમાં ઉભો ઉભો સીગારેટ પીતો હતો. તેણે ત્યાં ઉભા ઉભા જ કહી દીધું કે, "તું જમી લે હું લોજમાં ખાઇને આવ્યો છું. આજે......લોજમાં ધારી દુધપાકનું જમણ હતું."

પતિનો એ પ્રત્યુતર સાંભળી જયાનું મ્હોઢું પડી ગયું, પોતાના જન્મદિવસે પણ પતિ પોતાની સાથે ન જમે? સ્હવારથી બાપડીએ જગુને ભાવે એવી સ્વાદીષ્ટ રસોઈ બનાવવા કેટલી મહેનત લીધી હતી, પણ પતિદેવને એ સેવાની કયાં કદર હતી? વહીલે મોંએ જયાએ જેમ તેમ ખાઈ લીધું, જગુ તો લુગડાં પહેરી થોડી વારમાં બજારમાં ગયો. પતિના વતનેથી સ્હીડાયલી જયાએ બધી રસોઈ કામ કરનારી ઘાટણને આપી દીધી.

* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝીંદગીમાં પહેલીવાર જયાને પોતાના પરીણીત જીવનમાં અસંતોષ ઉદ્દભવ્યો. પોતે પતિદેવને ખુશ કરવા આડોશીપાડોશીઓ અને ઓળખીતી બ્હેનો પાસેથી નવી નવી વાનીઓ બનાવવાની કળા શીખી પાકશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ બની હતી. હરહંમેશ જગુ ખુશ થાય માટે વીધવીધ પ્રકારની રસોઇ તૈયાર કરતી. પણ જગમોહન જયાએ રાંધેલી રસોઈ હોંશથી જમતો નહતો. ઘણીએ રાતો એવી જતી જ્યારે જગુ જયાના આગ્રહથી પાટલા પર જમવા બેસતો પણ બપોરે અને સ્હાંજે હોટેલોમાં ઝાપટી આવેલો હોવાથી બરાબર વાળુ કરી શકતો નહી. "ભુખ નથી" "તબીયત સારી નથી." એવાં 'બ્હાનાં' કહાડી થોડુંક ખાઈ ઉઠી જતો. પતિ ઘરમાં બરાબર જમતા નથી એ જોઈ જયા અકળાતી, એ પતિભક્ત ભામીની પોતે પણ અડધી ભુખી રહેતી, અને પતિને પોતાના હાથની રસોઈ નથી ભાવતી એ માટે પોતાનાં નશીબ અને દૈવને દોષ દેતી, પતિ નિરંતર માંદા રહે છે. એવો પણ તેને વહેમ પડતો. જગમોહનના શરીર પર કંઈ પણ રોગનાં ચીન્હો કે અસર નહી થતાં એ નવાઈ પામતી, અને કોઈ કોઈ વખત એમ માનતી કે જગમોહનને હાડમાં કંઈ રોગ છે. જયાને જગમોહનના સ્વાદીયા વૃત્તિની ખબર હતી, પણ જીંદગીમાં કદી પણ નહીં જોએલી હોવાથી હોટેલો અને લોજો વિષે તેને કશો પણ ખ્યાલ નહોતો.

* *

જન્મદીવસે પણ ધણી પોતાની સાથે ન જમ્યો એ વાતનું જયાને માઠું લાગ્યું હતું. એનો એ આખો દીવસ બગડયો. પાછલે પહોરે સારાં વસ્ત્રો પહેરી પોતાને પીઅર જવાનો તેનો વીચાર હતો, પણ બપોરના પ્રસંગ પછી એ વીચાર તેણે માંડી વાળ્યો. આખો દીવસ એ ઉદાસ અને ખીન્ન પોતાની ઓરડીમાં બેસી રહી. સ્હાંજે જયાની એક બાળસખી તેને મળવા આવી, તેની આગળ વાતચીત કરતાં જયાના અવાજમાં કરૂણતા નીહાળી પેલી બ્હેનપણી લલીતાએ મમતાથી જયાની મુંઝવણનું કારણ પુછ્યું. જયાને પોતાના ગૃહજીવનની વાત પારકાંને કહેવાનું વાજબી ન લાગ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ લલીતા ચકોર હતી. એ જયાના મુખની નીસ્તેજતા જોઈ એટલું તો કળી ગઈ હતી કે જયા કોઈ વાતથી મુંઝાય છે. જયા અને જગમોહનનો સંસાર ઉપરથી દેખાય છે એવો સરળ અને સારી રીતે નહી ચાલતો હોય, લલીતા જયાનો સ્વભાવ જાણતી હતી, સીધી રીતે એ પોતાની વાત કરે એવી નહોતી, એટલે લલીતાએ આડકતરી રીતે અદાલતમાં વકીલો સાક્ષીની ઉલટપાલટ તપાસ કરે છે એ રીતે પ્રશ્નો પુછી જયા પાસેથી ખરી વાત કઢાવવાનો ઠરાવ કર્યો.

"જયા તું આજ ઢીલી પડી ગએલી કેમ લાગે છે?" લલીતાએ પુછ્યું.

"ઢીલી કંઈ નથી, હું આનંદમાં છું."

"આજે તારો જન્મદીવસ છે ને!"

"હા."

"જન્મદિવસે તો માણસો આનંદમાં હોય. તું આમ વ્હીલે મ્હોંએ કેમ બેઠી છે?

"અમસ્તી જ"

"અમસ્તું કોઇનું મ્હોઢું તારા જેવું ન થઈ જાય, ઘરમાં તમે બેજ જણ છો. નથી તારે બીજી બ્હેનોની માફક સાસુ નણંદનું સાલ કે નથી દેરાણી જેઠાણીઓ કે કલેશ અને કડવાશનો અવકાશ હોય."

"એ નજરે તો બ્હેન હું સુખી છું. ઘરમાં અમે બેજ જણ છીએ. મને શું દુ:ખ હોય? એ સારૂં કમાય છે. હું એમનું ઘર રાખું છું. ખાઇ પી, આનંદમાં દીવસો ગાળીએ છીએ."

"ખોટું ન બોલ. તું બરાબર ખાઈ શકતી નથી, પેટ ભરીને જમતી હો તો આવી દુબળી ન પડી ગઈ હોય. એક વરસ પહેલાં તું કેવી હતી?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જયાએ આ પ્રશ્નનો કશો જવાબ ન આપ્યો. પણ લલીતા તેને ક્યાં છોડે એવી હતી? થોડીવાર જયાના મુખ સામે ટગર ટગર જોઈ ટીખલી લલીતાએ ઓચીંતો જ પ્રશ્ન કર્યો કે—

"અલી જયા! તે શું શોકયનું સાલ છે?"

"ખબરદાર! એમના માટે એવું કંઈ બોલી તો."

"ત્યારે તારા વર જગમોહનદાસ તદ્દન સીધા માણસ છે એમને?"

"હા."

"સીધા સોટા જેવા?"

"લલીતા તું મશ્કરીએ ચડી છે?"

"નહીં એવું કંઈ નથી. અમસ્તું જ પુછું છું, વારૂ એ તને મારપીટ કરે છે?"

"એમણે આટલા વર્ષોમાં મારી સામે હાથ તો શું આંખ પણ નથી કહાડી."

"તો મુઈ! આવું વાંદરી જેવું ડાચું કરી કેમ બેઠી છે?"

લલીતા નહી છોડે એ જયા સમજી ગઈ. પણ તેની આગળ ખરી વાત કરતાં એ ફરીઆદની ક્ષુલ્લકતાનો ખ્યાલ આવતાં એ ખડખડાટ હસી પડી. અને બોલી કે "બ્હેન લલીતા, વાતમાં બહુ માલ નથી."

"પણ મને કહેતો ખરી."

"શું કહું? કોઈ સાંભળે તો મને ગાંડી ગણે. એ ઘરમાં કોઈ દિ બરાબર જમી શકતા નથી. આજે મારો જન્મદીવસ છે. મેં એમને માટે ભાવતું ભોજન તૈયાર કર્યું હતું, પણ એ લોજમાં જમીને આવ્યા."

"હું બધું સમજી ગઈ, પણ તું દુબળી કેમ પડી ગઈ છે."

"એ નથી ખાઈ શકતા એટલે હું પણ નથી ખાતી, એ માંદા તો નહી હોય?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાંડી રે ગાંડી, માંદા હોય તો લોજમાં ક્યાંથી જમી આવે? જયા આ તારી એકલીની ફરીયાદ નથી, આ તમારાં એકલાંનાં દંપતી જીવનની વાત નથી, મુંબઇની એકે એક ચાલમાં, એકે એક ઓરડીમાં રહેતાં કુટુંબોની આ કથા છે. એકે એક હીંદુ, પારસી, ખ્રીસ્તી, અને મુસ્લીમ બહેનોના વીતકની આ વાતો છે. મુંબઇની અનેક ગૃહીણીઓ માટે આ કોયડો છે, અનેક બહેનોની આ ફરીયાદ છે—"

"લલીતા તું તો ભાષણ કરવા મંડી"

"હા, હું જરા આવેશમાં ગઈ આવી હતી. મારે પણ તારા બનેવી જગમોહનદાસ જેવાજ હતા. મેં એમને સીધા દોર કરી નાખ્યા છે. મુંબઇમાં ઘણાએ ભાયડાઓ બહાર હોટેલ અને લોજમાં એકલા ઉંટની માફક જઈ હોજરી ભરી આવે, અને ઘરમાં એમની વાટ જોઇને રસોડામાં બેસી રહેતી પત્નીઓ સમજે કે પતિદેવ માંદા છે, કે નાજુક છે. ખરી વાત એ હોય છે કે આ પુરૂષો આખો દીવસ જયાં ત્યાં ખાધા કરતા હોવાથી ઘરમાં પુરૂં ખાઈ શકતા નથી, અને એમની તારા જેવી ભોળી ભાભીઓ નકામી ભુખે મરી પોતાની કાયાને કષ્ટ આપે છે.

"ત્યારે કરવું કેમ?"

"હું તને સરસ રસ્તો બતાવું" આમ કહી લલીતાએ જયાના કાનમાં વાત કરી, જે સાંભળી જયા ખડખડાટ હસી પડી.

* *

થોડા દીવસ તો જગમોહન કંઈ બોલ્યો નહીં, પણ એક મહીનો સુધી લાગલાગટ દર સ્હવારે બાજરીના રોટલાઓ, દાળ, અને રાતે ખીચડી અને શાકનું શુષ્ક ભોજન જયા તેની આગળ રજુ કરતાં તેનાથી રહેવાયું નહીં. એક દીવસે બંને સાથે જમવા બેઠાં હતાં, ત્યાં જમુએજ વાત ઉપાડી, "જયા રોજ ને રોજ આ રોટલી? આગળ કેવી ભાતભાતની રસોઈ તું તૈયાર કરતી હતી?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એ વખતે રસોઇને કળા સમજી, તમને ખુશ કરવા હું રાંધતી, પણ તમને મારી રસોઈ ભાવતી નહીં. લોજ અને રેસ્ટોરાંનો ખોરાક તમને વધારે ગમતો, એટલે મેં તકલીફ લેવાનું માંડી વાળ્યું."

"ત્યારે રાંધે છે જ શું કામ? આ રોટલી અને ખીચડી પણ શા માટે જોઇએ?" જગુએ જરા ચીડાઇને કહ્યું.

"હું તમારૂં ઘર રાખું છું. એટલે આટલું તો મારે ફરજ સમજી તૈયાર કરવું જોઇએ, તમે ભુખ્યા ન રહો એ મારે જોવું જોઇએ. અગાઉ હું પાંચે પકવાનો કરતી ત્યારે તમે કયાં રોજ ઘેર જમતા? તે વખતે મને રસોઇમાં હોંશ હતી તે ઉડી ગઈ."

"પણ ત્યારે આ ઘીનો આખો ડબ્બો પંદર દીવસમાં કેમ ખલાસ થયો?" જગુએ પુછ્યું:

"એ તો હું તમે બજારે ગયા પછી બપોરે પુરી ને શીરો કરીને ખાઉ છું."

જયાનો આ ખુલાસો સાંભળી જગમોહન અવાચક થઈ ગયો એટલે જયા બોલી. "એક મહીના પહેલાં મારા જન્મદીવસને દીને અને મારૂં દુબળું શરીર જોઇ તમે મમતાથી મારી ખબર પુછી હતી અને હું શાથી નબળી પડી ગઈ છું એ જાણી તમે મને તમે પોતે ઘરમાં જમો કે ન જમો પણ મને મનભાવતું કરી લઈ ખાવાની છુટ આપી હતી. અને મારૂં શરીર સુધરતું હોય તો અનાજ, ઘી, સાકરની કસર નહીં કરવા પણ મને કહ્યું હતું. એટલે આપની આજ્ઞા માથે ચડાવી હું પોતે ઘરમાં મનભાવતાં ભોજન કરીને ખાઉં છું.

જગમોહન શાણો હતો. બધી વાત સમજી ગયો, કંઈ બોલ્યો નહીં. મુંગો મુંગો રોટલી અને દાળ જમીને ઉઠી ગયો. પણ બજારમાં જતા પાછો ફરી જયાને કહેતો ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"જો જયા રાતે ઘુઘરા, કચોરી, અને શીરો પુરી કરજે, આપણે ભેગાં જમશું."

"જી. જરૂર" જયાએ પ્રત્યુતર આપ્યો. જગુ ગયો અને જયા પોતાના વૃક્ષસ્થલ પર બેઉ હાથ દાબી બોલી, "હાશ! બાઈ! મારે એટલું જ જોઇતું હતું! લલીતા, પ્રભુ તારૂં ભલું કરશે!"

★

૮. મુનીમમાંથી શેઠ

વાલજીભાઈ અને વનેચંદ કાઠીઆવાડનાં એક જ ગામના વતની હતા. બંને અમરેલીથી ન્હાની ઉમ્મરે મુંબઈ આવ્યા હતા, અને કાપડ માર્કેટમાં એક દુકાનમાં ગુમાસ્તા તરીકે નોકરીએ રહ્યા હતા.

આશરે પચીસ ત્રીસ વર્ષ પુર્વે એ બે જણાએએ મુંબઇમાં જીંદગીની શરૂઆત કરી હતી. સ્હવારે વહેલા આઠ વાગે માર્કેટમાં આવેલી દ્વારકાદાસ શેઠની દુકાન એ બંને ઉઘાડતા, દુકાનને ઝાડુ મારી સાફ કરતા, શેઠને બેસવાની ગાદી પર ધોબીને ત્યાંથી ધોવાઇને આવેલી ચાદર પાથરતા, દુકાનના પીતળના શાહીના ખડીઆ, દીવી વગેરે માંજી ચકચકીત કરતા અને માર્કેટનો ભટો સમયસર ન આવ્યો હોય તો દુકાનનું મટકું પણ સાફ કરી ભરી આવતા.

* *

નવેક વાગે દુકાનના કામમાંથી પરવારી જુની હનમાન ગલ્લીમાં આવેલાં શેઠને ઘેર જતા, શેઠશ્રીના ઘર માટે શાકભાજી કે એવું કંઈ બીજું બજારમાંથી આણવું હોય તે લાવી આપતા અને ત્યાંથી છુટી વીશીમાં જમી આવી પાછા દુકાને નોકરી પર લાગી જતા તે છેક રાત સુધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુકાનેજ રહેતા. અને રાતે પાછા વીશીમાં જઈ આવી, દુકાનની ગાદી પરજ સુતા. આ રીતે એ બે છોકરાઓએ મુંબઇમાં ગુમાસ્તા જીવનની શરૂઆત કરી હતી. વતનથી દુર દુર મુંબઈ શહેરમાં પોતાનું જીવન નાવડું આમ તરતું મુકી દીધુ હતું.

* *

વાલજી અને વનેચંદે અમરેલી ગામમાં ગુજરાતી છ ચોપડીઓ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો; બાકી નામું ઠામું અને ખપ પુરતું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન બંનેએ મુંબઇમાં દુકાનનાં કામકાજમાંથી જ શીખી લીધું હતું. વાલજી શેઠને ત્યાં શાકપાંદડું લાવી આપવા જતો ત્યારે ઘણી વખત દ્વારકાદાસ શેઠના વૃદ્ધ પિતાશ્રી ગોરધનદાસ શેઠ તેને પોતાની શીગરામ ગાડીમાં શાક મારકેટ સુધી લઈ જતા, ગોરધનદાસ શેઠ હવેલીમાં ગોસ્વામી મહારાજને મળી આવતા, વાલજી શાક લઈ આવતો અને પછી મોટા શેઠ અને ગુમાસ્તો બંને શેઠની શીગરામમાં જ ઘેર પાછા આવતા.

ગોરધનદાસ શેઠના પરીચયથી, તેમના નીરંતર સહવાસથી વાલજીમાં ધર્મભાવના જાગ્રત થઈ હતી. તદુપરાંત "એકજ શેઠની નોકરી કરવી, માલેકનું લુણ હલાલ કરવું, વધુ કમાણીની આશા ન સેવવી, શેઠ મહેરબાની કરી જે પગાર માંડી આપે તેમાં સંતોષ માનવો, આગલા ભવે જેણે પુણ્ય કર્યાં હોય તે આ ભવે શેઠ બને છે, જ્યારે આ ભવમાં શેઠની વફાદારીથી ચાકરી કરનાર વ્યકતી આવતા ભવમાં શ્રીમંતને ત્યાં જન્મે છે."

આવા આવા વીચારો ગોરધનદાસ શેઠે વાલજીના મગજમાં ભરી દીધા હતા. જ્યારે વનેચંદ દ્વારકાદાસ શેઠના એક સાળા મનોરદાસના પરિચયમાં વધુ આવી જુદીજ દિશામાં આગળ વધ્યો હતો. મનોરદાસ જેને પુરેપુરો ખેલાડી કહી શકાય તેવો હતો. દ્વારકાદાસ શેઠની દુકાનમાં તેનો બે આની ભાગ હતો, આમ છતાં તેણે બીજી એક દુકાન મારકેટમાં ખોલી હતી, તેણે અનેક ધંધા કર્યા હતા, અનેક શેઠો, ધંધાઓ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આડતીઆઓ બદલ્યા હતા, અનેક બજારોમાં તે ઘુમી વળ્યો હતો. સટો ખેલી તેણે એક વખત પોતાના બનેવી દ્વારકાદાસ શેઠને પણ નવરાવી નાંખ્યા હતા. એમની દુકાનમાંથી એ છુટો થયો હતો, અને પછી તો સાળા બનેવીને બોલવાનો પણ વ્યવહાર નહોતો રહ્યો.

*   *

મનોરદાસે વનેચંદને પોતાની બીજી દુકાને પહેલેથી જ ખેંચી લીધો હતો. તે બજારોમાં વનેચંદને સાથે ફેરવતો. એ તીક્ષણ બુદ્ધીના કાઠીયાવાડી છોકરા તરફ તેને ખાસ મમતા હતી. મનોરદાસની તાલીમથી ઘણા થોડા વખતમાં વનેચંદ મુંબઇનાં જીવનમાં પાવરધો થઈ ગયો હતો, મુંબઇને એ ઓળખી ગયો હતો. અને મુંબઇમાં આગળ કેમ વધવું તેની ચાવી તેને મળી ગઈ હતી. જ્યારે વાલજી દ્વારકાદાસ શેઠને ત્યાંજ એકનીષ્ઠાથી નોકરી કર્યા કરતો હતો.

*   *

થોડાં વરસોમાં તો ગુરૂ કરતાં ચેલો સવાયો નીકળ્યો. વનેચંદ મનોરદાસને છોડી બીજા એક શેઠની નોકરીમાં રહ્યો, થોડા જ સમયમાં એ નવા શેઠની દુકાનમાં મુનીમ બન્યો, ભાગીઓ બન્યો. પછી શેઠની જ દુકાન પોતાની કરી નાંખી અને વાલજી ધીમે ધીમે દ્વારકાસ શેઠની દુકાને ગુમાસ્તામાંથી ઉઘરાણીવાળો, ઉઘરાણીવાળામાંથી માલ વેચનાર સેલ્સમેન અને છેવટે મુનીમ બન્યો. ત્યારે વનેચંદ શેઠે અમરેલી અને મુંબઇમાં પોતાનાં ઘરનાં ઘર કરી લીધાં હતાં.

આમ બન્ને મિત્રો વાલજી અને વનેચંદ મુંબઇના કાપડ બજારમાં એક બીજાથી ઉલટી દીશામાં ગમન કરવા છતાં બંને વચ્ચેની મઇત્રી જેવી ને તેવી રહી હતી. વનેચંદે ઘણીએ વાર વાલજીને પોતાની દુકાને આવી રહેવા કહ્યું હતું, પણ નોકરી કરવી તો એકનીષ્ઠાથી એકજ શેઠની કરવી એવું માનનાર વાલજી વનેચંદ જોડે ભેળાયો ન હતો. વળી વાલજીને વહેમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતો કે વનેચંદ કાળાં ધોળાં કરી મુંબઇમાં આગળ વધ્યો હતો. જ્યારે કાળું ધોળું તો શું પણ ખોટું બોલવું એ પણ જેના સ્વભાવમાં ન હતું તે વાલજી એકજ સ્થળે પડી રહ્યો હતો અને દર દીવાળીએ દ્વારકાદાસ શેઠ જેટલી જેટલી મહેરબાની કરે તે પ્રમાણે એ આગળ વધતો હતો.

*　　　　*

વનેચંદ પોતાના પૈસાથી ભારે ધામધુમથી પરણ્યો હતો, જ્યારે વાલજીનાં લગ્ન દ્વારકાદાસ શેઠની મદદથી થએલાં. ગોરધનદાસ શેઠ જીવતા હતા ત્યાં સુધી વાલજીને ત્યાં કંઈપણ સારો માઠો પ્રસંગ બનતો ત્યારે ગોરધનદાસ શેઠના કહેવાથી દ્વારકાદાસ શેઠ વાલજીને ઘરનું છોકરૂં ગણી તેની પડખે ઉભા રહેતા. દ્વારકાદાસ અને ગોરધનદાસ એ બન્ને શેઠીઆઓ જુના પ્રકારના દેશી શેઠીઆ હતા. નોકર તે નોકર અને શેઠ તે શેઠ, એવું માનનારા હતા. નોકરે વફાદારીથી થોડો પગાર લઈ શેઠનું નીમકહલાલ કરવું જોઇએ એવું માનનારા એ હતા. તે સાથે એ પણ માનતા કે નોકરોને ત્યાં પોતાના મુનીમ કે ગુમાસ્તાને ત્યાં કંઈ માઠું બને કે શુભ પ્રસંગ આવે તો પોતે એ ખર્ચ ઉપાડી લેવા બંધાયા છે. વાલજીનાં મા અને બાપનાં કારજમાં દ્વારકાદાસ શેઠેજ દ્રવ્ય આપ્યું હતું. આમ વાલજી ઘરેડમાં પડી ગયો હતો, અને પોતાની જાતને સુખી માનતો હતો, દુકાનમાં મુનીમપદ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં તેનો પગાર ઘણો વધ્યો ન હતો. બીજી દુકાનોના મુનીમોની સરખામણીમાં વાલજીનો પગાર ઘણો ઓછો હતો, અને તે મુંબઈ ગામમાં માંડ માંડ ઘરસંસાર નભાવ્યે જતો હતો, પણ પહેલેથી સંતોષ રાખવાની ટેવ પડી હતી તેથી તેને પોતાની પરીસ્થીતી બહુ સાલતી નહી.

*　　　　*

દરમ્યાન ગોરધનદાસ શેઠ અને દ્વારકાદાસ શેઠ ગુજરી ગયા અને દુકાનનું સુકાન દ્વારકાદાસના એક ભાઈ કરસનદાસના હાથમાં આવ્યું. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરસનદાસનો દુકાનમાં ભાગ હતો, અને પોતાના ન્હાના ભત્રીજાઓ—તે દ્વારકાદાસના પુત્રો વતી તે દુકાનનો વહીવટ કરતો હતો.

* *

કરસનદાસે દુકાનનો વહીવટ હાથમાં લેતાંની સાથે દુકાનનાં જુનાં માણસોને કહાડી પોતાનાં અંગના માણસોને ભરવા માંડયાં. વાલજી અતી જુનો હોવાથી અને કામકાજ બધું જાણતો હોવાથી કરસનદાસ તેને કહાડી તો ન શકયો પણ ગોરધનદાસ અને દ્વારકાદાસના સમયમાં જે માન અને મરતબો વાલજીનો દુકાનમાં પડતો તે હવે રહ્યો ન હતો. આમ છતાં પણ જે દુકાનમાં પોતાની જીંદગીની શરૂઆત કરી હતી તે છોડવી નહી એવી વાલજીની વૃત્તિ હતી. કરસનદાસનો તુમાખ અને મીજાજ બધું સહન કરી વાલજી એકનીષ્ઠાથી પોતાની ફરજ બજાવ્યે જતો હતો. કરસનદાસ પણ વાલજી ખરેખરો પ્રમાણીક માણસ છે તે વાત જાણતો હોવાથી તેમ આજુબાજુના દુકાનદારોમાં પોતાની છાપ ખરાબ ન પડે એ માટે વાલજીને કશું કહેતો નહી, પણ વર્તન એવું રાખતો કે વાલજી પોતે જ કંટાળી દુકાન છોડી જાય.

* *

વાલજીની છોકરીનાં લગ્ન હતાં. વાલજીને ખાતરી હતી કે અગાઉ દ્વારકાદાસ અને ગોરધનદાસ શેઠ જેમ તેની પડખે ભીડ વખતે ઉભા રહ્યા હતા તેમ કરસનદાસ પણ ઉભો રહેશે. આ જાતનો પહેલેથી તેને વીશ્વાસ હોવાથી તેણે એ લગ્નપ્રસંગ માટે બીજા કોઇને કંઇ કહ્યું ન હતું. છોકરીનાં લગ્ન માટે લુગડાંલતાં આદિની તૈયારી કરી વાલજી અમરેલી પહોંચ્યો. અને લગ્નનો દિવસ નજીક આવતાં મુંબઈ કરસનદાસ શેઠને તાર કર્યો. પણ એ શેઠીઆએ એક રાતી પાઈ સરખી મોકલી નહીં, એટલું જ નહી તારનો જવાબ સુદ્ધાં ન આપ્યો. કરસનદાસની બેદરકારી જોઈ વાલજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતાશ થઈ ગયો, લગ્નની તૈયારી બધી થઈ ગઈ હતી. છેલ્લી ઘડીએ કોની પાસે હાથ લાંબો કરવા જવું ? આ વખતે વનેચંદ અમરેલીમાં હતો, તેને વાલજીની મુસીબતની ખબર પડી, તે વાલજી પાસે આવ્યો, અને વાલજીએ ના પાડ્યા છતાં રૂા. ૨૦૦૦ ની રોકડ રકમ તેના હાથમાં મુકી ગયો અને વાલજીને આશ્વાસન આપ્યું કે "એ રકમ એમને એમ લેતાં શરમ આવતી હોય તો બની શકે એટલા ઓછા હપ્તાથી એ ભલે પાછી આપજે," વનેચંદને વાલજી પ્રત્યે બાળસ્નેહી તરીકેની લાગણી હતી, વળી તે વાલજી જેવા પ્રમાણીક માણસને પોતાની એકાદ દુકાનમાં બેસાડી દેવા માંગતો હતો, અને વાલજી વફાદારીના અને નીમકહલાલીના પોતાના જુના વિચારો છોડે એમ ઇચ્છતો હતો.

* *

વાલજી દીકરીને પરણાવી મુંબઈ આવ્યો. કરસનદાસનાં વર્તનથી દુકાન પરથી તેનું મન ઉઠી ગયું હતું. વનેચંદની સાથે એક અમાસે વાલજી વેશ બદલી કાળાં ચસ્મા પહેરી તાજમહાલ હોટેલમાં ગયો હતો ત્યાં તેણે પોતાના કરસનદાસ શેઠને બે યુરોપીઅન છોકરીઓ જોડે નખરાં કરતા નીહાળ્યા હતા. એ આખી રાત વાલજી વનેચંદની સાથે રહ્યો અને વનેચંદે વાલજીની આંખ ઉઘાડી અને કરસનદાસની આખી રાતના બધા રંગઢંગ વાલજીને નજરો નજર દેખાડ્યા.

* *

તાજમહાલમાંથી કરસનદાસ શેઠ પેલી ગોરીપોરીઓને લઈ મોટરમાં વરલી ગયા. ત્યાંથી એક ગાનારીને ત્યાં ગયા, પછી જુગાર રમવા ગયા, અને લગભગ પોણી રાત એ રીતે અમન ચમનમાં ગાળી પરોઢીયાંની સઝોલગ સમય થયો ત્યારે ગાયવાડીમાં પોતાને ઘેર પહોંચ્યાં.

એ રાતે જે દ્રશ્યો જોયાં હતાં તેથી વાલજીના જીગરમાં ખંજર ભોંકાતાં હતાં, તે વીચારના વમળમાં ચડી ગયો. તેણે પોતાના મનને પ્રશ્ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્યા કે "કરસનદાસ જેવા માણસોના વીલાસી જીવન માટે તેણે શું પોતાની આખી જીંદગી નીમકહલાલીથી વૈતરું કરી વેડફી નાંખવી? પોતે ગુમાસ્તા અને મુનીમ તરીકે વફાદાર રહેવું તે શું આવી દુનીઆથી ઉતરેલ વ્યક્તિઓ માટે? પોતે જીંદગીમાં મોટી ભુલ કરી હતી તેમ વાલજીને લાગ્યું, અને પોતાની સરખામણીમાં વનેચંદને મુંબઇમાં કેમ વર્તવું એ આવડી ગયું હતું, તેમ લાગવા માંડયું." વાલજીએ વનેચંદ સાથે જોડવાનો નીશ્ચય કર્યો પણ તે નીશ્ચય અમલમાં મુકતાં પહેલાં દ્વારકાદાસનાં વીધવા ટમુ શેઠાણીને એક વખત મળી આવવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો.

કરસનદાસ શેઠ તરફથી કડવો અનુભવ મળતાં વાલજી વનેચંદ તરફ આકર્ષાયો હતો, અને વનેચંદ કાળાં ધોળાં કરી મુંબઇમાં આબાદ થયો હતો એવો વાલજીને વહેમ હતો, છતાં પોતાના કડવા અનુભવ પરથી તેને એમ લાગવા માંડયું હતું કે પોતે જીવનભર જે વર્તન ચલાવ્યું હતું, અને જે પ્રકારની પ્રમાણીક રહેણી કરણી રાખી હતી તેમાં તેણે ભુલ તો નહોતી કરી? પોતે આર્થીક સંકડામણ અને અગવડ વેઠી કરસનદાસ જેવા લક્ષ્મીનંદનને વીલાસી જીવન ગાળવા સગવડ કરી આપવી. એ ગાયને ભુખી રાખી કુતરીને દુધ પાવા બરાબર છે.

વનેચંદ પણ જ્યારે જ્યારે વાલજીને મળતો ત્યારે તેને ઠપકો આપતો કે "તને દુનીઆમાં અને ખાસ કરીને મુંબઈ જેવા શહેરમાં કેમ વર્તવું તેનું ભાન નથી. પ્રમાણીકપણાના, વફાદારીના અને ભલાઇના તારા વીચારો કાયરાની સાલના છે. સમાજના સત્તાધીશ અને શ્રીમંત વર્ગે એ વીચારશ્રેણી ખુબીભર્યા પ્રચારકાર્યથી આમ જનતામાં ફેલાવી છે. દુનીઆમાં તો મારે તેની તલવાર, જેના હાથમાં તેના મ્હોંમાં, અને ભલાઈ કરતાં બુદ્ધીનું તેજ વધારે કામ આવે છે. જગતમાં લક્ષ્મીનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે. આથી જે માણસ થોડામાં થોડા સમયમાં વધુમાં વધુ, દ્રવ્ય સંપાદન કરી શકે એજ જીવનની લડતમાં મોખરે જાય છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વનેચંદની આ પ્રકારની તુતન વિચાર શ્રેણી સાંભળી વાલજી ઘણે અકળાતો હતો.

* *

વનેચંદ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પોતાના વીચારો વાલજી આગળ રજુ કરતો, પણ એ પોતે પોતાના ધંધામાં કેમ આગળ વધ્યો હતો, એ વીષે તેણે કદી વાલજીને ખરી વાત કહી નહોતી. વાલજીને તેથી એમ પણ લાગ્યું હતું કે વનેચંદનાં પરાક્રમો અને કારકીર્દી એવા પ્રકારની કદાચ હશે કે જે વિષે બીજાં આગળ ખુલાસાથી વાત ન થઈ શકે. વનેચંદ બુદ્ધિમાન હતો તેની વાલજીને ખાતરી હતી, એ બુદ્ધનો ઉપયોગ તેણે કેવી રીતે કર્યો છે એજ વાત તે જાણવા માંગતો હતો.

* *

વનેચંદના એક અંગત માણસને મુખેથી વાલજીએ તેની આખી કારકીર્દીની કહાણી સાંભળી. એ માણસ વનેચંદ જેવી જ વીચારશ્રેણીવાળો હતો. દુનીઆમાં જે વ્યક્તિ થોડામાં થોડા સમયમાં પુષ્કળ પૈસો મેળવે તેની પ્રત્યે તેને સન્માનની લાગણી ઉદ્દભવતી. કેવા પ્રકારે એ દ્રવ્ય ઉપાર્જન થાય છે તે તરફ એ લક્ષ આપતો નહિ. ભલાઈ, પ્રમાણીકપણું, એકનિષ્ઠા, સાચી દાનત આદી ગુણોને એ માણસના મગજની નબળાઈ માનતો. તેણે વાલજીને કહ્યું કે—

"વનેચંદ ભાઈ તો કોક મોટા સ્ટેટના કારભારી થવા સર્જાયા હતા, પણ દૈવસંજોગે તેમને મુંબઈમાં નાંખ્યા. તમારી સાથે દ્વારકાદાસની દુકાનમાં કામ કરતાં કરતાં મુંબઈમાં કેમ આગળ વધાય છે એ ચાવી તેણે જાણી લીધી. તમે પેલા ભલા અને ધર્મી ડોસા ગોરધનદાસ શેઠનો સહવાસ સેવ્યા કરતા હતા ત્યારે ચબરાક વનેચંદે દ્વારકાદાસ શેઠના સાળા મનોરદાસની દોસ્તી કેળવી, અને એ ખેલડી માણસનું પુચ્છું બની મુંબઈનાં જીવનની લગભગ તમામ બાજુઓ તેણે જોઈ નાંખી. એક જુગારખાનામાં થએલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારામારીમાં મનોરદાસનો જાન બચાવી તેનો માનીતો થઈ ગયો, અને વનેચંદને ઠેકાણે પાડવા માટે જ મનોરદાસે દ્વારકાદાસથી જુદા પડી મારકેટમાં જુદી દુકાન કહાડી હતી, અને તેમાં વનેચંદને મુનીમ તરીકે મુકયો હતો. મનોરદાસ પાસેથી વનેચંદ મુંબઈ ગામમાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કોને કયારે અને કેટલી લાંચ આપવી એ અતી મહત્વની કળા શીખી ગયો હતો, અને ઘણા જ થોડા સમયમાં વીલાયતી માલ મંગાવી આપનાર ઓફિસવાળાઓ, બંદર પર અને ગોદીમાં અને વેરહાઉસમાં તેમ બેંકોમાં તેમ પોલિસખાતામાં કયા કયા માણસને અને કયા કયા સાહેબોને હાથમાં રાખવા જેવા છે એ પાઠ એ શીખી ગયો હતો. દુકાનમાં વનેચંદે પોતાનાં જ માણસો ગોઠવ્યાં, અને સીધો કોઈ મનોરદાસને ન મળી શકે એ વાતની ખાસ કાળજી રાખી, પોતા પ્રત્યે જરા પણ બેવફા થનાર માણસને એ એકદમ ઉડાવી દેતો."

* *

વનેચંદના માણસે વનેચંદની વધુ પીછાણ આપતાં જણાવ્યું કે "વનેચંદ મનોરદાસના ઘરમાં પણ ઘુસ્યો હતો, મનોરદાસની યુવાન છોકરી વીજળી જોડે તેણે દોસ્તી કરી લીધી હતી. દુકાનમાં ખોટ બતાવી એ મનોરદાસનો ભાગીયો બની ગયો. મનોરદાસ જુગાર અને સટ્ટામાં વધુ ને વધુ ઉતર્યો, વનેચંદે તેને ઉતાર્યો. તેને આર્થીક સંકડામણના સકંજામાં લઈ મનોરદાસની છોકરી વીજળીનાં લગ્ન વનેચંદે જ છબીલદાસ શેઠ નામના એક મોટી મીલ્કતવાળા પણ સાઠની ભરતીમાં આવેલા શેઠ સાથે કરાવી અપ્યાં. મનોરદાસને છબીલદાસ શેઠ પાસેથી પચ્ચીસ હજાર રૂપીયા અપાવી વનેચંદે તેને કલકત્તા મોકલી દીધો. અહીં મુંબઈમાં મનોરદાસની સામે તેણે એવાં લફરાં ઉભાં કર્યાં હતાં કે મનોરને મુંબઈ છોડવું જ સલામતીભર્યું લાગ્યું. છબીલદાસ શેઠ પાસેથી મનોરને પૈસા અપાવી વનેચંદે પોતાના એ જુના શેઠ પર હાથ રાખ્યો. મનોરે કલકત્તામાં ધંધો શરૂ કર્યો પણ ફાવ્યો નહિ. આખરે કંટાળીને આપઘાત કર્યો. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાજુ છબીલદાસ શેઠની મીલકતનો તેમજ તેમના ઘરમાં વનેચંદ કરતો કારવતો થઈ પડયો. છબીલદાસ શેઠને અનેક બીઝનેસમાં વનેચંદે ઉતાર્યા, એમની બાદશાહી મીલકતમાંથી સારી જેવી દલાલી લઈ પોતાના અનેક ઓળખાણ પીછાણવાળાઓને લાખો રૂપીયા ધીરાવ્યા, શેઠની મીલકતમાં પણ એવા ફાંદા અને ઝગડા ઉત્પન્ન કર્યા કે શેઠને વનેચંદ વગર ચાલે જ નહી. ચાર પાંચ વરસમાં તો શેઠને દેવાળું કઢાવ્યું, અને તેમની મીલકત અને દુકાનનો પોતેજ ધણી થઈ પડયો. શેઠાણી વીજળી તેના હાથમાં હતી. શેઠની આગલી વહુના જુવાન છોકરાને ખરાબ ફંદે ચડાવી વનેચંદે પોતાનો કરી લીધો હતો. છબીલદાસ શેઠ જીંદગીથી કંટાળી પોતાની જીંદગીની સાંજ પ્રભુ ભજનમાં ગાળવા કાશી જઇને રહ્યા, અને માત્ર દશ પંદર વર્ષની ટુંક મુદતમાં વનેચંદ સાધારણ ગુમાસ્તામાંથી વનેચંદ શેઠ થઈ પડયો. વનેચંદની બુદ્ધિનું એક ખાસ લક્ષણ એ કે માણસનો ઉપયોગ પુરો થાય કે તુરત તેને ફગાવી દે. બાકી એમની બાજીઓમાં સહાયભુત થનાર માણસોને એ નભાવી લે.”

* *

વાલજી વનેચંદની કારકીર્દીનું બ્યાન સાંભળી કમકમી ગયો. તેને નવાઈ એ લાગી કે મુંબઈ જેવાં શહેરમાં વનેચંદ જેવાં જ માણસો શ્રીમંત થાય છે. વાલજીને લાગ્યું કે દુનીઆમાં પોલમપોલ ચાલે છે, તેમાં જે સાહસીક હોય તેમ એ પોલનો લાભ લઈ શકે એવો હોય તે માણસ જ ફાવે છે. વનેચંદ જેવો પોતે નહી જ થઈ શકે એમ વાલજીને લાગ્યું. વાલજી દ્વારકાદાસ શેઠની વિધવા ટમુ શેઠાણીને મળ્યો, અને પોતે દુકાનમાંથી છુટો થવા માગે છે એ વાત કરી. ટમુ શેઠાણી ડાહી હતી, માણસને ઓળખતી, પોતાના ભાઈ મનોરદાસ અને વનેચંદ કેવાં કેવાં કામો કરી આગળ વધ્યા હતા તે જાણતી હતી. પોતાના ભત્રીજા કરસનદાસને પણ પુરેપુરો ઓળખતી હતી. વાલજી કેવો પ્રમાણીક માણસ હતો તે પણ એ જાણતી હતી. વાલજીની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધી વાત ટમુ શેઠાણીએ શાંતીથી સાંભળી અને પછી બોલી કે "વાલજીભાઈ, તમે ભલે દુકાનમાંથી છુટા થાવ, પણ હું તમને છોડવાની નથી, મારાં ન્હાનાં છોકરાં હવે હું તમને સોંપવાની છું. જુની દુકાનમાંથી હું મારો ભાગ ખેંચી લઈ એ દુકાન હું કરસનદાસને આપી દેવા માગું છું. આવતી ધનતેરસે તમારે મારકેટમાં નવી દુકાન કરવી. પૈસા બધા હું આપીશ. મારાં છોકરાંને તમારે શીખવી તૈયાર કરવાં, તમને જરાપણ અસંતોષ ન રહે એટલો પગાર તમે લઈ શકશો, ઉપરાંત નફામાં તમારો ભાગ હું માંડી આપીશ. વનેચંદને રસ્તે મારૂં માનો તો ન જતા."

વાલજી ટમુ શેઠાણીની બુદ્ધિ જોઈ છક્ક થયો. તેણે ધનતેરસને દીને નવી દુકાનનું મુહૂર્ત કર્યું. અને સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવાનો અવસર મળ્યો એટલે ઘણા થોડા સમયમાં તેણે એ નવી દુકાનને જમાવી દીધી.

* *

એક દિવસે ઓચિંતી વાલજીને ખબર પડી કે વનેચંદ સામે ફોજદારી કેસ થવાથી એ ગોવે નાસી ગયો છે. વાલજીને ખાતરી થઈ કે, પ્રમાણીકપણે જે રોટલો મળે તે બહેતર છે, પોતાના જીવનનું સીંહાવલોકન કરતાં તેને લાગ્યું કે તેણે પોતે જે પ્રમાણીકપણાનો માર્ગ લીધો હતો, તેજ યોગ્ય હતો. માત્ર તેના સ્વભાવમાં એક ખામી હતી, તે પ્રગતીશીલ ન હતો. એ પ્રગતીનો પંથ તેને ટમુ શેઠાણીએ દાખવ્યો હતો. વફાદારીથી નોકરી કરવી, પણ એ નોકરીમાં સીધે રસ્તે કેમ આગળ વધી શકાય એ વાત પણ દરેક બુદ્ધીમાન માણસે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ." એ રહસ્ય બહુ મોડું મોડું પણ વાલજીને સમજાયું. એકદમ આગળ વધતાં એકદમ પાછા પછડાવું પડે છે એ વાત પણ તેને વનેચંદના જીવન પરથી સમજાઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯. ગુલાબનું ગૃહજીવન

ભૂરાભાઈ ઘરને ઉંબરે પહોંચ્યા. ઘરને ઉંબરે એટલે એમના માળાને એટલે. એમના પોતાનાં નીજગૃહને એટલે નહી. એમનું પોતાનું ઘર દેશમાં કાઠીઆવાડમાં હતું. મુંબઇમાં તો તે કબુતરના માળા જેવી એક આલીશાન ચાલમાં બીજે માળે એક નાની ઓરડીમાં રહેતા હતા. એમનું નામ તો હતું ભુરાભાઈ પણ લોકો તેને 'ભૂરીયો' કહીને જ બોલાવતા. એમનો ઘરસંસાર એમની પોતાની દ્રષ્ટિથી બરાબર ચાલતો હતો નહીં. પણ દુનીયાદારીની દ્રષ્ટિએ એમનો સંસાર ઠીક ચાલતો હતો એમ કહેવાય. એમના પત્ની ગુલાબ બ્હેન, નામ સુકોમળ ગુલાબના પુષ્પનું છતાં દેખાવે અને સ્વભાવે જેને જાજરમાન વ્યકતી કહેવામાં આવે છે એવાં હતાં. નાતજાતમાં વ્યવહારકુશળ વ્યકતી તરીકે એ પાંચ માણસમાં પુછાતાં, કોઇની સગાઈ કરવી હોય, કોઇનાં લગ્ન પ્રસંગની નાત હોય, કોઇને ત્યાં શ્રીમંતની શુભ વીધી હોય, કોઇના બટુકને ઉપવીત પહેરાવવાની ક્રીયા કરાવવાની હોય ત્યારે ગુલાબ બ્હેનની ખાસ સલાહ લેવામાં આવતી. અને ગુલાબ બ્હેન પણ સલાહ લેનારની સ્થીતી જોઈ સામા પક્ષની હાલતનો કયાસ કાઢી જે વ્યાજબી હોય એવી જ સલાહ આપતાં અને એમની સલાહ પ્રમાણે લોકો વર્ત્યા પછી જે શુભ પરીણામ આવતાં, વરા અને કામ કરનારાઓની જે વાહવાહ બોલાતી તે ઉપરથી ગુલાબ બ્હેનની શાખ જામી હતી.

* *

ગુલાબ બ્હેન નાતજાત અને આડોશી-પાડોશીઓમાં જેવાં પ્રતીભાશાળી વ્યકતીત્વની છાપ પડતાં તેવાં તેમના ગૃહસંસારમાં પણ એમનું જ વ્યક્તીત્વ જુદું અને અનોખું આગળ તરી આવતું. તેઓ રહેતાં તે ચાલની ઓરડી ભૂરાભાઇનાં નામ પર હતી અને એમનાં એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસનાં ઘરસંસાર માટે ભૂરાભાઈ બજારમાંથી સાધારણ ઠીક કમાણી કરી લાવતાં. આમ છતાં મકાનવાળો ભૈયો આડોશી-પાડોશીઓ, દુધવાળો, શાકવાળો અને ગ્યાસલેટવાળો ગુલાબ બ્હેનને જ ઓળખતાં અને ભૂરાભાઈ નામનું એક માનવપ્રાણી વસે છે અને તે ગુલાબ બ્હેનનો ધણી થાય છે એ ત કોઇના લક્ષમાં આવતી નહીં. ઘણી વખત તો ગુલાબ બ્હેન અને ભૂરાભાઇને સાથે જોતાં માનવ સળેખડા જેવા ભૂરાભાઈ ગુલાબ બ્હેનના વર હશે એ વાત સમજવા માટે કલ્પનાને ખેંચવી પડતી હતી. જે કોઇ સગુંવહાલું મળવા આવે તે ઘરના ઉંબરમાં દાખલ થતાં પહેલી ખબર ગુલાબ બ્હેનની પૂછે અને પછી ઓરડીના દૂર ખુણામાં બેઠેલા ભૂરાભાઈ પર નજર પડે તો તેને બોલાવે. પણ કોઈ અજાણ્યું હોય તો બહારનું માણસ સમજી તેને બોલાવવાના પણ અખાડા કરે.

નાતનાં જમણવારમાં ગુલાબ બ્હેન રેશમી સાડી પહેરી, ઘરેણાંગાઠા રી, ઠસ્સાથી જમવા જાય, જ્યારે ભૂરાભાઈ રેશમી ખમીશ અને પીતામ્બર પહેરી, કમ્મરે ટુવાલ વીંટાળી હાથમાં લોટો લઈ પોતે ગુલાબ બ્હેનના કોઈ અનુચર હોય તેમ નીચી મુંડીએ તેમની પાછળ પાછળ ચાલે. એમની જ્ઞાતીના ભૂદેવો ગુલાબ બ્હેનને જોઈ "આવો બ્હેન પધારો" એમ બોલી તેમનો સત્કાર કરે જ્યારે ભૂરાને તો તોછડાઇથી કહી દે કે, "જા ભૂરીયા પહેલી પંગતમાં જગા ખાલી છે ત્યાં બેસી જા."

વાત એમ હતી કે, ભૂરીયાનું ઘરમાં કે, ઘરની બહાર કયાંય પણ વજન પડતું હતું નહીં. એક તો તે એકવડી કાઠીનો અને છોકરા જેવો લાગતો હતો. તેણે બહુ જ પ્રયત્નથી ઉગાડ્યા છતાં તેના મોઢા પર ઉપલા હોઠ પર કાળી ભરાવદાર મૂછોનો જમાવ થતો ન હતો. ભૂરીયાના ઉપલા હોઠ પર મૂછને બદલે મૂછોની મશ્કરી કરતા હોય તેવા મુફલીસ વાળ ઉગતા હતા. ભૂરો વારંવાર મૂછ પર હાથ દેતો પણ દાતણનાં છાંટા જેવી એની મૂછોના આંકડા એમનું મન પસંદ થાય એ રીતે કદી વળતા નહીં. પોતાની ઉંચાઈ વધારવા એમણે ઘણા ઘણા કસરતબાજોના અભીપ્રાયો લીધા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બારણાનાં બરસાખ પર બંને હાથથી ટીંગાવાના પગના અંગુઠા પર ભાર મૂકી ભીંત સામે નાક રાખી ઉંચા થવાના, દોરડા પર ચડવાના એવા કંઈ કંઈ નુસ્ખાઓ ભૂરાએ અજમાવ્યા પણ એ લાંબો ન થયો તેમ દીલમાં પણ પોતાને સંતોષ થાય એટલો એ જાડો ન બન્યો એમનાં નાના શરીરને લીધે એમનું માનસ કુંઠીત થઈ ગયું હતું. પોતાની જાતને ક્ષુલ્લક પ્રાણી માનતા થઈ ગયા હતા અને આ વાત એમને પોતાને સાલતી.

* *

જે દીવસની આપણે વાત કરીએ છીએ તે દીવસે પોતાની ચાલના ઓટલા પર આવી ભૂરાભાઈ થંભી ગયા. મને યાદ આવ્યું કે તેમની પત્ની ગુલાબે માથામાં નાખવાની સુગંધી તેલની બાટલી ભૂરાભાઈ પાસે મંગાવી હતી પણ બજારમાં કામનું દબાણ વધુ હોવાથી ભૂરાભાઈ એ તેલની બાટલી લાવવાનું સદંતર ભૂલી જ ગયા હતા. અને સાંજે ઘેર પોતાની ચાલના ઓટલા પર પગ મુકતા એમને ગુલાબની આજ્ઞા યાદ આવી. અને એમના પેટમાં ફાળ પડી. પાંચેક મીનીટ તો પુતળા જેવા એ ઓટલા પર ઉભા રહી ગયા. ઉપર જવું કે પાછા બજારમાં જવું એ વીષે વમાસણ કરવા લાગ્યા અને પોતાના મનમાં જ પ્રશ્ન પુછવા લાગ્યા કે 'શું હું મારી સ્ત્રીથી ડરૂં છું ?'

ભૂરાભાઈએ પોતાના ભૂતકાળમાં ઘણે દૂર દૂર દૃષ્ટી ફેંકી તો કોઈ પણ દીવસ તેને અને ગુલાબને કશી પણ બોલાચાલી થઈ હોય એવું તેમને યાદ આવ્યું નથી. ગુલાબ ઘરકામમાં હુશીયાર હતી. પોતાના પતિ તરફ પણ તે સારી રીતે વર્તતી. ભૂરાભાઈ વખતસર બજારમાં જઈ શકે માટે એ નીયમીત રસોઈ કરતી, ભૂરાભાઈને ફુલફટાકીયા જેવો રાખવા નીયમીત ભૂરાભાઇનાં લુગડા ધોબીને આપતી અને ધોબીને ત્યાંથી આવેલાં લુગડા ભૂરાભાઇને પહેરવા માટે તૈયાર રાખતી. આમ ઘરની અંદર ભૂરાભાઇની દરેક જાતની સગવડ સાચવતી. એમ છતાં કોઈ અકળીત ગતીથી ગુલાબનો પ્રભાવ ભૂરાભાઈ પર આબાદ પડી ગયો હતો.

* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ દિવસે તો એ હિંમતથી ઉપર ગયો અને ઠસ્સામાંજ લુગડાં કાઢી ખીંતી પર મૂક્યાં પણ ગુલાબે તેની સામે જોઈ ઓચીંતા પૂછ્યું.

"તેલની શીશી લાવ્યા?"

આ પ્રશ્ન સાંભળી ભૂરાભાઇનાં પાણી મરી ગયા.

"કેમ ન લાવ્યા?" ફરી ગૃહિણી તરફથી પ્રશ્ન છૂટયો.

"ભૂલી ગયો."

"જમવાનું કેમ ભૂલતા નથી.?"

"તું તૈયારી રાખે છે એટલે નથી ભૂલાતું."

"તો હું જેમ તમારી સગવડ સાચવું છું તેમ તમારે કોક દહાડો તો મારૂં કહ્યું માનવું જોઇએ ને?"

ભૂરાભાઈ આનો કશો જવાબ ન આપી શક્યા. એ તો મુગે મોઢે ડગલો ટોપી પહેરી પાછા દાદર ઉતરી ગયા અને બજારમાં જઈ સુગંધી તેલની બાટલી લઈ આવ્યા.

*   *

બીજે દીવસે એક મિત્ર આગળ ભૂરાભાઇએ ફરીઆદ કરી કે "ઘરમાં મારૂં વજન પડતું નથી તો કરવું શું? ઇશ્વરે મને શરીર પણ એવું નાનું આપ્યું છે કે, મારી કંઈ છાપ પડતી નથી."

પેલો દોસ્ત ભૂરાભાઇનું આ કથન સાંભળી તેની સામે કુતુહલથી જોઈ રહ્યો અને હસીને બોલ્યો.

"ભૂરા તું માનવપ્રાણી નથી પણ જંતુ છે. શરીર નાનું હોય તો શું થઈ ગયું. માણસનો આત્મા, તેનો સ્પીરીટ, તેનો મીજાજ બળવાન હોવો જોઇએ. માણસનું બદન નાનું હોય છતાં એ ધારે તો પ્રભાવ પાડી શકે છે. નેપોલીયન બોનાપાર્ટ કદમાં બહુ જ ઠીંગણો હતો છતાં તેણે એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વખત આખા યુરોપને ધ્રુજાવ્યું હતું. તેમ જ ઓસ્ટ્રીઆનો સરમુખત્યાર જેનું થોડા વખત પહેલાં ખુન થયું તે પણ તદ્દન ઠીંગણો હતો છતાં હીટલર સામે એ હરીફાઈ કરતો. તારૂં શરીર નાનું છે તો શું થઈ ગયું? ઘરમાં ગુલાબ સામે રૂવાબથી બોલતાં શીખ. ગમે તેમ તોય તું એના માથાનો મુગટ છે, તેના ઘરનો માલીક છે, જરા ખોંખારો મારી વાત કરતાં શીખ, ગુસ્સે થા ત્યારે ડોળા કાઢી મીજાજ બતાવતાં શીખ અને ગરમ મીજાજનો છે તેવો દેખાવ રાખતો જા."

દોસ્તની આ સલાહ ભૂરાના મગજમાં આબાદ ઉતરી ગઈ અને તેણે ઘરમાં રૂઆબથી વર્તવાનો ઠરાવ કર્યો. એ ત્રણ દીવસ સુધી તો તેણે મનમાં ઘણો યે નીશ્ચય કર્યો પણ એ નીશ્ચયને અમલમાં મુકવાની હીંમત ચાલી નહી એટલે તેણે ધીમે ધીમે તબકકે એક પછી એક રૂઆબનાં સાધનો હાથમાં લેવાનો નીશ્ચય કર્યો.

એક દીવસ એ ઘરમાં દાખલ થતાં જ ખોંખાર મારવા લાગ્યો એટલે ગુલાબે કહ્યું.

"ગળે આ ગલપટો વીંટી બેસો. શરદી થઈ ગઈ જણાય છે. આવ્યા ત્યારના ખોં ખોં શું કરો છો? ચાલો હળદરવાળું દૂધ કરી દઉં. પી જાવ."

પોતે શા માટે ખોંખારા મારતો હતો તેનો ખુલાસો ભૂરો કરી ન શકયો અને તે દીવસે તો ન ભાવતું છતાં હળદરવાળું દૂધ પી તેને સુઈ જવું પડ્યું.

બીજે દિવસે તેણે ડોળા કાઢવાનો અખતરો કર્યો તો ગુલાબ ઓરડીમાંથી બહાર ચાલી ગઈ. ભુરો ખુશ થયો કે એની આંખના પ્રભાવથી એ ચાલી ગઈ હતી પણ ત્યાં તો પાએક કલાકમાં ગુલાબ ગલીના નાકા પર બેસતા એક ડાકટરને લઇને આવી અને તેને કહ્યું કે,

"આ મારા ધણીની આંખો આવ્યા ત્યારની ફાટ ફાટ થઈ રહી છે માટે તેને કંઇ દવા આપો."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દાક્તરે ભૂરીયાની નાડ તપાસીને કહ્યું કે તેના બદનમાં તો કંઈ રોગ નથી પણ જરા ચીતભ્રમ જેવું લાગે છે. આજે તો હું ઉંઘવાની દવા આપું છું. જો કાલે સારૂં થઈ જાય તો ઠીક છે નહીંતો યરોડાની દીવાનાશાળામાં એકાદ મહીનો મોકલવાની જરૂર પડશે.

એ રાતે તો ડાક્ટરે ભૂરીયાને ઉંઘવાની દવા આપી હતી એટલે તે આખી રાત ધસઘસાટ ઉંઘી ગયો પછી મેડ હાઉસમાં પહોંચી જવાના ભયથી બીજે દિવસે ડાયો ડમરો થઈ ગયો અને ગુલાબ ઉપર રૂઆબ અજમાવવાના વીચારને પડતો મૂકયો.

★

૧૦. ઓન૦ અમથાલાલ

અમથો અને તેની પત્ની અંબા વારંવાર લડતા હતા. અમથો શ્રીમંત હતો. ઘેર મોટર, માળી, ભૈયો, ઘાટી એમ બધો વસ્તાર હતો. ફરજંદમાં તેને બાબલો નામનો બે વરસનો એક બેબી હતો. બાકી તેના કુટુંબમાં બે એક જુવાન સાળીઓ અને તેનો એક ચૌદ પંદર વરસનો શામળો કરીને સાળો હતો. સાળીઓનું નામ હીરા અને ધનકુંવર હતું. એક રસોયો પણ હતો. તેનું નામ અંબાશંકર હતું. અમથો અંબા કહીને બુમ મારતાં રસોયો અને શેઠાણી બેઉ હાજર થતાં. અમથો બહુ અકળાતો અને આ ગુચવણનો કેમ તોડ કાઢવો તેનો એ નિરંતર વિચાર કર્યા કરતો હતો.

* *

અમથો મુંબઇના પરામાં પોતાના સુંદર બંગલામાં રહેતો હતો. અને ઘરમાં એકચક્રે રાજ કરતો હતો. તે પોતે જ ઘરનો સરમુખત્યાર હતો. માળીને કયારાઓ વાવવા અને ફૂલોના છોડની કેવી રીતે સંભાળ લેવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ વિષયથી માંડીને મોટરવાળાને પણ એજ સૂચના આપતો. ભૈયા અને ઘાટીને પણ એજ હુકમ કરતો, તેમ રસોઈ શું કરવી તે માટે અંબાશંકર મહારાજને દર પ્રભાતે શેઠની સાનિધ્યમાં હાજર રહેવું પડતું હતું. અમથાનો સ્વભાવ બહુ જ કરકસરીઓ હતો. કંજુસાઇની સીમા સુધી જાય ત્યાં સુધી. ઘરમાં શાક કેટલું લાવવું, દર વખતે રસોઈ વખતે ઘી કેટલું કાઢવું, એ બધી વાતમાં અમથાની આજ્ઞા લેવી પડતી. માણસોના પગાર પણ એ ટળવળાવી ટળવળાવી આપતો અને અંબાને કે તેની બહેનોને લૂગડું જોઇતું હોય તો એકલાં જઈ ખરીદી શકતાં નહિ. અમથો તેને મોટરમાં લઈ જતો અને કાપડિયા જોડે ધડ કરી, ઘુમાઘુમ કરી કોઈ ઓશિયાળ અને આશ્રિતોને પરશોતમ માસમાં વસ્ત્રોનું દાન કરતો હોય તેમ લૂગડાં અપાવતો.

અમથાની આ પ્રકારની અખીલ સરસુખત્યારીથી તેની વહુ અંબા, તેનાં બીજાં સગાંવહાલાંઓ તેમજ નોકર ચાકરો ત્રાહી ત્રાહી પોકારી ગયાં હતાં. નોકરોના જીગરમાંથી અસંતોષનો અગ્નિ ભભૂકી રહ્યો હતો. રસોયો અને બીજા નોકરો જો અમથાના ઘરમાં ટકી રહ્યાં હોય તો અંબાના ખાનદાન અને ભલા મીઠા સ્વભાવથી. શેઠ માણસોને પગાર ન આપે ત્યારે અડીભીડી વખતે અંબા પોતે પોતાની ખાનગી સીલકમાંથી તેમને પૈસા આપતી હતી. અંબાનાં પિયરિયાં સાધારણ સ્થિતિનાં હતાં. એટલે પોતાની બહેનો અને ભાઇને, અમથાને એ વાત રૂચતી નહોતી છતાં પણ, અંબાએ તેની જોડે કજિયો કરી તેમને ભણાવવા ગણાવવા અને ઘરમાં વસ્તી થાય એ આશયથી પોતાને ત્યાં રાખ્યાં હતાં અને અમથો પોતાને માથે પડેલાં એ સગાંઓથી બડબડાટ કરે તો અંબા તેની જોડે વારંવાર લડી લેતી હતી.

સરમુખત્યારી એ જલદ નશો છે. કોઈ પણ વ્યક્તિને બીજા ઉપર અધિપત્ય આપો તો એ જરૂર રૂઆબ કરવાની જ. તેમાં પણ સત્તાની સાથે શ્રીમંતાઈ મળે ત્યારે માણસના મિજાજનો પારો ઉંચો ને ઉંચો રહે. એકાદ દિવસે દાળમાં જરા મીઠું વધારે પડવાથી અમથાએ અંબાશંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભટ્ટ તરફ છૂટી થાળી ફેંકી. ભટ્ટ એ વખત તો એ અપમાન ગળી ગયો; પણ બપોરે શેઠાણી આગળ જઈને કહ્યું કે: "હવે મારાથી આ ઘરમાં નોકરી નહિ થાય."

ભટ્ટનાં થયેલા અપમાનની વાત બીજા નોકરોમાં પણ પ્રસરી ગઈ હતી. બધાએ એક સાથે અમથાલાલ શેઠની નોકરી છોડી જવાનો નિર્ધાર કર્યો. બધા ડેપ્યુટેશનના આકારમાં અંબાલક્ષ્મી આગળ ગયા. મામલો હાથથી ગયો છે. એમ જાણી અંબાલક્ષ્મી બોલ્યાં :

"હું જાણું છું કે તમે બધાં અત્યાર સુધી મારૂં માન રાખી રહ્યા છો; પણ હવે તો એમનો સ્વભાવ હાથથી ગયો છે. તમે બધા ચાલ્યા જશો તો એમને પોતાને પૈસાનો ઘમંડ એટલી હદ સુધીનો છે કે એ તાબડતોબ બીજા માણસો લાવશે. અને ઘરની સ્થિતિ અને તેમનો મિજાજ જેમનો તેમ રહેશે. તમે ભાઈઓ માનો તો મારી એક બીજી યુક્તિ છે, જે યુક્તિથી શેઠ સીધા થઈ જશે.

અંબાલક્ષ્મીએ નોકરોને શેઠનો સદંતર સામાજીક બહિષ્કાર કરવાની સૂચના આપી. બીજે દિવસે શેઠ જુએ છે તો કોઈ એમની જોડે બોલતું નથી. કોઈએ એમને ચા કરી ન આપ્યો, કોઈએ એમનું નહાવાનું પાણી ન કાઢ્યું. તેમ કોઈએ એમને જમવા ન બોલાવ્યા. મોટરમાં બેસી મુંબઈથી માણસો લઈ આવવાનો એમણે વિચાર કર્યો તો મોટરવાળો શોફર જ ક્યાંક છુપાઈ ગયેલો ! માળીને તેણે હાક મારી તો એ જાણે બહેરોજ થઈ ગયો હોય એમ લાગ્યું. તેણે એકેએક ઓરડામાં ફરી વળી એકેએક નોકરોને રજા આપી. પણ કોઈ ગયુંજ નહિ. ભૈયાને તેણે ખૂબ ધમકાવ્યો ત્યારે તેણે ચોકખું સંભળાવ્યું કે :

"હમ તુમેરા નોકર નહિ. બાઈ હમેરી મા હૈ. હમ ઉસ્કા હુકમ ઉઠાયેંગે. હમારી બુઢ્ઢી મર જાતી થી ઓ દીન બાઈને તનખા દીયા. તુમ તો કુછ નહિં દીયા."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમથાએ એ દિવસે તો ખુબ ધમપછાડા કર્યા પણ ઘરનાં માણસોનો અસહકાર એવો કાતીલ હતો કે રાત પડતાં સુધીમાં તો એ કંટાળી ગયો. એટલે તેણે રાત્રે દીવાનખાનામાં અંબાને બોલાવી કહ્યું કે:

"ઘરનો કારભાર તું ચલાવ! હું તો આ તારાં માણસોનાં વર્તનથી કંટાળ્યો!"

"કબુલ છે." અંબાએ કહ્યું. "રીતસર, ધારાસભાની માફક, સરકારી ખાતાની માફક તમારે બધી નિમણુંક કરવી પડશે અને નાણાંનો વહીવટ મારા હાથમાં સોંપવો પડશે.'

"કબુલ" અમથાએ કહ્યું. "તમે ઘર ચલાવી તો જુઓ? ખબર પડશે કેટલી વીસે સો થાય છે!"

"હું કારોબાર લેવા તૈયાર છું પણ ગીતા હાથમાં લઈ તમે સોગંદ લ્યો કે એક મહિના સુધી તમારે રીતસર ધારાધોરણ અનુસાર જ વર્તવું અને બુમાબુમ અને ધાંધલ ન કરવી. તેમજ તમારે કંઈ કહેવું હોય તો દર રાત્રે જમી લીધા પછી આ દીવાનખાનામાં નોકરો અને કુટુંબના માણસોની જે ધારાસભા મળે તેમાં તમારે પ્રશ્નો પૂછવા પણ છેવટનો નિર્ણય તો હું પોતે જ કરીશ."

"ભલે, ઘર ચલાવો તો ખરાં! જોઇશ કેટલો વખત ચલાવો છો. બોલો તમારે પહેલે મહિને કેટલી રકમ જોઇશે."

"બે હજાર રૂપીઆ." અંબાએ કહ્યું.

"બે હજાર!" અમથાનું મોઢું ફાટી રહ્યું.

"તમારે ઘર વ્યવસ્થિત કરવું હોય તો એટલી રકમ જોઇશે" અંબાએ મક્કમતાપૂર્વક કહ્યું.

"કબૂલ છે. કાલે સવારે હું તીજોરીમાંથી આપીશ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજી સવારે અમથાએ તીજોરીમાંથી બે હજારની નોટો અંબાના હાથમાં આપી. અને એ દિવસે બપોરે જમ્યા પછી અંબાએ શેઠને દિવાનખાનામાં નોકરોની હાજરીમાં બોલાવી કહ્યું કે,

"જુઓ, હું આજથી હોમ મેમ્બર છું. નાણાંના અને ઘરના વહીવટના બેઉ ખાતાં મારા હાથમાં છે. તંદુરસ્તી ખાતું અને રસોઇ ખાતું ભટના હાથમાં છે. મ્યુનીસીપલ ખાતું રામાના હાથમાં છે, મારા રેલ્વે ખાતામાં મોટર અને શોફર આવી જાય છે. મારો ભાઈ શામળો કેળવણી ખાતું સંભાળશે અને તે બાબાને ભણાવશે મારી બહેન તે મારી સલાહકાર છે, ભૈયો અને માળી તે મારૂં પોલીસ ખાતું છે."

"ત્યારે હું ?"

"તમે મારી રૈયત, તમે સીધા ચાલશો તો તમારી બધી સગવડ સાચવવામાં આવશે. પણ તે જો તમે કાયદેસર અને વ્યવસ્થાપૂર્વક વર્તશો તો !"

અમથાએ બધી વાત કબૂલ કરી.

પહેલે જ દિવસે અંબાશેઠાણીએ હાથમાં બે હજારની રકમ આવતાં બંગલાનું ખર્ચ મહિને કેટલું આવે તેનો રસોયા અને બીજા માણસો જોડે ચર્ચા કરી કયાસ કાઢી લીધો, એકેએક માણસોના ચડેલા પગાર આપી દીધા. પોતે બજારમાં જઈ પોતાન ભાઈ, બ્હેનો અને બાબા માટે મનગમતાં લૂગડાં લઈ આવ્યા. આખા મહિનાનો દાણોદુણી, ઘી વિ. ભરી લીધું અને શેઠના સમયમાં શાકપાંદડું લાવવામાં બહુ કરકસર થતી હતી તેને બદલે અંબાલક્ષ્મીએ રોજ તાજીતાજી તરકારી રામાને રૂપીઓ રૂપીઓ આપી મંગાવવા માંડી, અંબા છુટે હાથે પૈસા વાપરવા માંડી હતી પણ ઘરમાં બગાડ ન થાય તેજ રીતે નાણું ખરચતી હતી. માણસોનો પૂરેપૂરો સહકાર સાધેલો હોવાથી, માણસો પોતે જ બાઇને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નુકશાન ન થાય એ રીતે વર્તતાં હતાં, બે ચાર દિવસ તો અમથો ન બોલ્યો પણ પછી એક દિવસ ઘરમાં મળેલી રાતની ધારાસભામાં એણે ઉભા થઇ ઘરની હોમ મેમ્બરને પૂછ્યું કે,

"શ્રીમતી અંબાલક્ષ્મી! મારાથી આ સહન થતું નથી. મેં તમને જે બે હજાર રૂપીઆનું બજેટ આપ્યું છે તેનો હિસાબ આપી પૈસા પાછા આપી દો. મારા ઘરમાં જે લખલૂટ ખર્ચ થાય છે તે મારાથી જોવાતું નથી."

આટલું બોલી અમથો ખુરસી પર બેસી ગયો. ગૃહમંત્રી અંબાલક્ષ્મીએ પોતાની બેઠક પરથી ઉભા થઈ કહ્યું કે,

"અહિં ઘરમાં બરાબર ધારાસભા જેવું જ કામકાજ થશે. ઓ. મેમ્બર મી. અમથાલાલે સમજવું જોઇએ કે એ પોતે બજેટ વિષે ચર્ચા જ કરી શકે. એ મહેસુલ તરીકે મળેલી રૂા. બે હજારની રકમની શું વ્યવસ્થા કરવી એ મારી મુન્સફીની વાત છે."

અમથો ફરી ઉભો થયો અને ચીડાઇને બોલ્યો કે "મહેરબાન ગૃહમંત્રી! તમે અને તમારી બહેનોએ કેટલાક રૂપીઆની સાડીઓ લીધી?"

ગૃહમંત્રી અંબાલક્ષ્મીએ ઉભાં થઇને કહ્યું કે,

"ઓનરેબલ મેમ્બર એ પ્રશ્ન ન પૂછી શકે; કારણ કે તે અમારૂં રીઝર્વડ ખાતું છે."

અમથો વધુ ચિડાયો: ફરી પાછો ઉભો થયો અને બોલ્યો કે,

"તમે તમારા રામાને સવારે શાક લેવા રૂપીયો આપ્યો હતો તેની તેણે શું વ્યવસ્થા કરી હતી તે હું જાણવા માગું છું. મને વહેમ છે કે તેણે એ રકમમાંથી પોતાને માટે પાન, સોપારી, બીડી અને તમાકુ લીધાં હતાં."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રામાએ ઉભા થઇને કહ્યું કે,

"ઓનરેબલ મેમ્બરે આ પ્રશ્ન પૂછ્વા માટે મને પહેલાંથી નોટીસ આપવી જોઇએ. છતાં આજ સવારે કેટલું ખર્ચ થયું છે તે સંબંધમાં આંકડા મેળવવામાં આવશે."

અમથો ચીડાઇને અંબાલક્ષ્મી તરફ ધસવા જતો હતો ત્યાં અંબાએ કહ્યું.

"ખબરદાર! મારા બે પોલીસ અહીં હાજર છે. વધારે ગરબડ કરશો તો ભૈયો અને માળી તમને ખોચીમાંથી પકડી બાથરૂમમાં કેદ કરી મૂકશે."

અમથાએ ઓરડામાં ચારે બાજુ જોયું તો રાઠોડી બદનવાળા ભૈયા અને માળીને જોઇ વધારે હુશીઆરી કરવામાં માલ નથી એમ સમજી તે ચૂપચુપ આ ધારાસભામાંથી ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે અમથો અંબાને પગે પડી બોલ્યો કે ઘરની વ્યવસ્થા અને હિસાબ બધો તું રાખજે પણ હવે આ નાટક છોડ! માણસોના દેખતાં મારી ફજેતી થાય એ મારાથી સહન થતું નથી. ભલે ઘરમાં રાજ તું કર; પણ હું તારી રૈયત કરતાં બીજું કંઈ થાઉં કે નહિ?"

"તમે તમારી સરમુખત્યારી છોડો તો મારા માથાના મુગટ તો છોજ. જાવ, આજથી ઘરમાં તમે માથું ન મારતા અને તમે ચલાવતા તે કરતાં પણ ઓછા પૈસે હું ઘર ચલાવી આપીશ."

અને ખરેખર અંબાની કાર્યકુશળતાથી અમથાના ઘરનો કારભાર બરાબર વ્યવસ્થિત થઈ ગયો.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧. સ્હવારના પહોરમાં ચોંટેલી બલા !

કેટલીક વખત માણસને ઘણા જ અકળાવનારા પ્રસંગોમાંથી પસાર થવું પડે છે. દાખલા તરીકે આપણે કોઈ સ્નેહી મીત્રને ખાસ જરૂરી કામ માટે મળવા જવાનો ચોકસ ટાઇમ આપ્યો હોય અને આપણે કપડાંલત્તા પહેરી તૈયાર થઈ ઘરની બહાર નીકળવા તત્પર થયા હોઈએ એટલામાં કોઈ ચીકણો કે ગુંદરીયો માણસ આપણે ત્યાં આવી ચઢે. અને ગામગપ્પાં હાંકી એવો ચીટકી બેસે કે, આપણો પલ્લો છોડે જ નહીં. એ વખતે માણસને મનમાં જે અકળામણ થાય તે ખરેખર મુંઝવનારી હોય છે. પેલી આપણને મળવા આવનાર વ્યકતીને "આપ હવે સીધાવો તો સારૂં" એમ આપણાથી કહી શકાય નહીં અને વાત વાતમાં આડકતરૂં સુચન કરી દઈએ તો પણ એ ચીકટી બેઠેલું ગુંદરીયું માણસ સમજે નહીં. આવા પ્રસંગમાંથી પસાર થનાર માણસની સ્થીતી સુડી વચ્ચે સોપારી જેવી થાય છે. આવાજ એક પ્રસંગમાંથી મારે થોડા દીવસ પહેલાં પસાર થવું પડયું હતું.

* *

ઘટના એવી બની હતી કે, એ દીવસે મ્હને મ્હારા એક મિત્રે બરાબર દસ વ[illegible] જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું. એ મ્હારો મિત્ર મોટો સરકારી ઓફીસર હતો અને તેની બદલી મુંબઇથી અમદાવાદ થયેલી હોવાથી તેણે [illegible]ન ચોપાટી પર આવેલા આલીશાન મકાનમાં સૌ સ્નેહી [illegible] અ[illegible] [illegible]ઓને જમવા નીમંત્ર્યા હતાં અને તેજ દીવસે [illegible] [illegible] જઈ તેને તેનો ચાર્જ સોંપી દેવાનો હતો. [illegible]બર દસને ટકોરે આવી પહોંચવાનું આમંત્રણ [illegible] [illegible]જબ હું મારા વીલેપાર્લેમાં આવેલા મકાનેથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બરાબર નવ વાગે કપડાંલત્તાં પહેરી, તૈયાર થઈ બહાર નીકળવા જતો હતો ત્યાં મારા ઘરના દ્વારમાં જ મારા જુના સ્કુલફ્રેન્ડ જગજીવને દર્શન દીધાં અને મોટો ઘાંટો પાડીને બરાડી ઉઠયો કે,

"કેમ દોસ્ત., ક્યાં ચાલ્યો ?"

"હલ્લો જગજીવન ? દોસ્ત તું ઘણે લાંબે સમયે મળ્યો. પણ આજે મારે એક ખાસ આમંત્રણમાં જલદી જવાનું છે."

મેં પ્રત્યુત્તર આપ્યો પણ જગજીવનને તેની દરકારજ ન હોય તેમ મારા ઘરમાં બાંધેલા હીંડોળા પર બેસી ગયો અને મારો હાથ ખેંચી તેની બાજુમાં મને બેસાડતાં બોલ્યો કે,

"હવે બેસ બેસ ? લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવી ત્યારે મોં ધોવા ચાલ્યો. તારી સ્થિતિ આજે કેટલાંયે વરસો થયાં પણ આવી ને આવી રગશીયા ગાડાં જેવી જ છે. કદી એ પાંદડે થઈ બબલખ પૈસો મેળવ્યો જ નહિ. પણ આજે હું તારૂં દારીદ્ર ફેડવા આવ્યો છું."

આમ કહી જગજીવને બાજુએ પડેલા ટેબલ પરથી મારી પાનદાની ઉંચકી અને અંદરથી પાન કાઢી, ચુના કાથાની ડબ્બીઓ ઉઘાડી પાન બનાવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. જગજીવને મારાં ભાગ્ય ખુલ્લી નાખવાની વાત કરવાથી મને મનમાં મનમાં ગલગલીયાં થવા લાગ્યાં અને મેં હસતાં હસતાં તેને પુછ્યું કે,

"દોસ્ત જગુ, તું એવો શું કીમીયો લઈ આવ્યો છે કે મને માલદાર બનાવી દઈશ !"

"એ હમણાં તને કહું છું." આમ કહી જગજીવને પાનનું બીડું વાળી મોઢામાં મુકયું અને સોપારી કાતરી, મોંમાં ફાકડો ભરી, મારી સુડી પોતાના ખીસામાં મુકવા જતો હતો અને અરધો હાથ તેના હાફકોટના ખીસ્સામાં પહોંચ્યો કે તુરત જ મેં આસ્તેથી તેનું બાવડું પકડ્યું અને સુડી લઈ પાછી પેટીમાં મુકતાં મેં કહ્યું કે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ચાલ જગુ., તારે કહેવું હોય તે જલદી કહી દે પછી મારે મુંબઈ જવાનું મોડું થાય છે.'

"જો સાંભળ દોસ્ત" જગજીવને મારા ભાગ્યનો કોયડો ઉકેલતાં કહ્યું.

'આ છેલ્લાં છ વરસ થયાં મેં મુંબઇનાં બધાં વેપારી બજારો મુઠીમાં લઈ લીધાં છે. મેં જે વેપારી લાઈનનો અનુભવ મેળવ્યો છે અને જે જોયું જાણ્યું છે એ ભલભલા શેઠીઆઓ કે સટોડીઆઓએ પણ નહીં જાણ્યું હોય. રૂ બજાર, ચાંદી બજાર, શેર બજાર, સોના બજાર, ઘઉં બજાર, અળસી, એરંડા, શીંગ અને તલ વિ. અનેક બજારોના અનુભવ અને ભાવતાલ મારી આંગળીને વેઢે રમે છે. કઈ ચીજમાં કયારે તેજી મંદી થશે એ તો મારા મનમાં જ રમતું હોય. માટે જ હું તને કહેવા આવ્યો છું કે આ દરેક બજારમાં દરેક ચીજોના વેપાર ખેડી આપણે વરસેક દિવસમાં લાખ્ખો અને કરોડો કમાઈ લઈશું."

આમ કહી જગજીવને પોતાના બન્ને હાથ જોરથી હીંડોળા પર પછાડ્યા અને હીંડોળાની કીનાર પરથી પડેલી પાનની પેટી ઉછળીને ભોંય પર પડી, નીચેની છો પર કાથા ચુનાની ડબ્બીઓ ઢોળાઈ ગઈ અને ચારે તરફ ચુનાના છાંટાઓ ઉડયા. પાનની પેટી, સુડી અને સોપારી વેરણછેરણ થઈ ગયાં. મેં એ બધું ઉંચકી ભેગું કર્યું અને જરા ગુસ્સાથી બોલ્યો કે,

"જો દોસ્ત જગલા! તું હજુ એવો ને એવો ધાંધલ ધરપચીયો રહ્યો લાગે છે. નીશાળમાં તો તું ન્હાનો હતો પણ હવે ઉંટ જેવડો ઉંચો તોયે સુધર્યો નહીં. હવે ચાલ જલદી બોલી નાખ તું મુદ્દાની વાત શું કહેવા માગે છે? સવા નવ તો થયા, સાડા નવે તો મારે ટ્રેન પકડવી જ જોઇએ,"

"જો સાંભળ ત્યારે એમાં આટલો બધો ગુસ્સે શું થાય છે! તું મારો જુનો દોસ્ત છે જાણી હું તને સલાહ આપવા આવ્યો તો તું વળી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શેખી કરવા માંડ્યો! પણ હવે જો હું તને મુદ્દાની વાત કહું છું, તું મને પાંચસો રૂપિયા આપી દે. એટલે શેર, ચાંદી, રૂ, અળસી, ઘઉં એરંડા વિ. બધાં બજારોમાં તારા નામનો વેપાર કરી તને દોલત મેળવી આપું!"

"પણ પાંચસો રૂપિયા મારી પાસે હોત તો તારી સલાહની સહજ શા માટે જોત જગલા! હું જ ચાંદી સોનાના સોદા કોઈ દલાલ માફ઼ત ન કરી લેત!"

મેં જગલાને પ્રત્યુત્તર આપ્યો. મારો જવાબ સાંભળી તે મારી સામે હસ્યો અને મારા ખભા પર જોરથી હાથ પછાડી તે બોલ્યો કે,

"ઠીક ત્યારે જો હું તને બીજો રસ્તો બતાવું. હમણાં તું મને અઢીસો રૂપીઆ આપ. કોઈ પણ ચાર ચીજના સોદા કરી થોડો થોડો નફો નીતારી તારા માટે લક્ષ્મી મેળવી આપીશ."

આ વખતે તેણે મારા ખભા પર મારેલી લપાટ હજુ મને તમતમતી હતી એટલે મેં ઉશ્કેરાઇને કહ્યું કે,

"જગલા! હવે જો હાથચાલાકી કરી છે તો, તારે ને મારે અફ઼ાતફ઼ડી અહીંયાં જ થઈ જશે. તારી લક્ષ્મી રાખ તારી પાસે, મારે નથી માલદાર થવું. પણ તું મારા જ ઘરમાં આવી મને મારે છે શાનો? એક બાજુથી ઓફ઼ીસવાળો મહીનાઓ થયાં પગાર આપતો નથી તેથી કડકા કડકી ચાલે છે. અને તેં હજુ કમાણી તો એક પાઇની યે ન કરી આપી ત્યાં તો અઢીસો રૂપીઆની ઉઘરાણી કરે છે!"

મારા આ શબ્દો સાંભળી જગજીવન જરા નરમ પડ્યો અને મારા તરફ઼ એક મમતાળુ હાસ્ય હસી કરૂણ નજર કરી બોલ્યો કે,

"એમાં તું આટલો બધો ગભરાઈ શા માટે જાય છે. હું તારો હીતેચ્છુ થઈ તને નુકશાનીમાં થોડો જ ઉતારવાનો હતો. ચાલ સો રૂપીઆ આપી દે, હાલ તુરત જ એ ચીજનો સોદો કરી થોડી ઘણી કમાણી કરી આપું, પછી કેમ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"અરે પણ મેં તને એક વખત તો કહી દીધું ને જગુ કે મારી પાસે અઢીણ ખાવા રાતી પાઈ પણ નથી, પછી તું વારંવાર રૂપીઆ શાના માગ્યા કરે છે. મારે કમાણી નથી કરવી! લે ચાલ ઉઠ મારે મુંબઈ જવાનું મોડું થાય છે."

મારી આટઆટલી ઇતરાજી અને 'ના' છતાં જગલો તો કેમ જાણે આજ મારા ભાગ્ય આડેથી પાંદડું ઉંચકી લેવા આવ્યો હોય તેમ આદુ ખાઇને મારી પાછળ લાગ્યો હતો અને મેં એને ઉઠવાનું કહ્યું છતાં એ તો ચીટકીને બેઠો અને માથું ખંજવાળી મારા સામે જોઈ બોલ્યો કે,

"ઠીક ચાલ, પચાસ રૂપીઆમાં બધું પતાવી દઇશું. જલ્દી આપી દે એટલે ઉઠીએ."

"ભલા માણસ પણ મારી પાસે પૈસા જ નથી. હવે તું એ પંચાત છોડને!"

આમ કહી મેં હીંડોળેથી ઉઠી બારણાં ભણી ચાલવા માંડયું પણ જગજીવને મારો ડગલો પાછળથી ખેંચી મને પાછો બેસાડી દીધો અને કહ્યું કે,

"પચ્ચીસ રૂપીયા તો આપી શકીશને? તું એકવાર રૂપિઆ આપી જો અને દોસ્ત જો હું તને પચીસ રૂપીઆમાંથી પાદશાહ બનાવી દઉં છું કે નહી?"

જગલાની આ રીતભાતથી મારૂં મગજ હવે એકદમ તપવા મંડી ગયું. એક બાજુથી મુંબઇ પહોંચવાની મને તાલાવેલી લાગી હતી. તેમાં આ જગલે આવી મારો જાન લીધો. હું તો તેનાથી કંટાળી ગયો અને ચોકખા શબ્દોમાં મેં તેને સુણાવી દીધું કે,

"બસ્સ જી! હું તને એક રાતી પાઈ પણ આપવા માગતો નથી અને મારે પાદશાહ બનવું પણ નથી. માટે હવે તું અહીંથી રસ્તો માપે તો સારૂં."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારાં આ વચન સાંભળી હવે જગલો પણ મહાત થયો અને મારી શક્તિની અવગણના કરતાં બોલ્યો કે,

"બસ તારામાં બીલકુલ દુરંદેશીપણું જ નથી. યંત્રની માફક એકજ ચીલે ચાલનાર આ જીવનમાં શું ઉકાળી શકે! તું તદ્દન નીર્માલ્ય છે. બહોળો બીઝનેસ કે સાહસ કરતાં તું શીખ્યો જ નથી. બસ તારી આ જીંદગીના ધસડબોરામાં કોઈ તારી કદર કરવાનું યે નથી. તને તારા મિત્રો તો અનેક મળશે પણ મારા જેવા તારા હીતેચ્છુને તું હડધુત કરી કાઢે છે તો જા દોસ્ત તું કદી માલદાર બની શકવાનો જ નથી. હું તને કહું છું કે તું સાવ બોઘો જ છે."

"હું ગમે તેવો છું પણ જેમતેમ કરીને મારો સંસાર ચલાવ્યે રાખું છું. એમાં તારે આટલું બધું તતડી જવાની શી જરૂર છે, જગલા!"

"એમ પરાણે પરાણે સંસારનો ખડખડપાંચમ ખટારો ચલાવ્યે કાંઈ દી' ન વળે દોસ્ત! પણ કંઈ નહીં તારે માલદાર બનવું જ નથી તો મને પણ તારી એટલી શી પડી છે. પણ, જો મિત્ર હવે તું મારી એક છેલ્લી માગણી સ્વીકારીશ કે નહી!"

"પૈસા વગરની વાત હશે તો સ્વીકારવામાં મને વાંધો નથી" મેં કહ્યું.

"અરે પૈસા પૈસા શું કરે છે! પૈસા તો કુતરાયે ખાતાં નથી. અહીંથી મને કોઈ પણ એક બજારમાં પહોંચવા દે ને! એક ચીજની લે વેચ કરીશ કે પૈસા તો પગમાં પડતા આવશે. તું હમણાં મારી વાત માનતો નથી પણ જ્યારે હું, મોટર કે ઘોડાગાડીઓમાં ફરતો હોઇશ ત્યારે તું મોઢું ફાડી જોઈ રહીશ અને પેટ ભરી પસ્તાઇશ."

આમ કહેતો જગજીવન ઉભો થઈ ચાલતો થયો અને મારા ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો એટલે મેં એક છુટકારાનો દમ લીધો. મારાં બૈરાં-છોકરાં હમણાં બહારગામ ગયાં હતાં એટલે જગજીવન ગયા પછી તેણે ઢોળેલ કાચા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચુનાના ડાઘામાં પાણીવાળું કપડું કરી લૂછીને સાફ કર્યાં અને હાથમાં તાળું-કુચી લઈ હું ઘરબહાર નીકળવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં વળી પાછો જગજીવનને મેં મારા બારણામાં આવતો જોયો. તેને જોતાં જ મારા પેટમાં ફાળ પડી અને આ પીડા વળી પાછી કયાંથી આવી ! એ વીચારમાં હું પડી ગયો. અને જગજીવન મારી નજીક આવ્યો એટલે મેં તેને પૂછ્યું કે,

"કેમ અલ્યા જગલા, વળી પાછો કેમ આવ્યો?"

"મારે તને એક ખાનગી વાત કરવાની છે."

જગલે કહ્યું અને મારા કાન પાસે તેનું મોઢું લાવી ધીમેથી બોલ્યો કે,

"દોસ્ત એક ચાર આના ઉછીના આપને. હું તને કાલે પાછા આપી જઇશ."

આ બલા ટાળવા મેં કંટાળીને તેને ચકચકતી ચાર આની કાઢી આપી, જગલો તે લઇને ખુશી થતો થતો ચાલ્યો ગયો અને એ મારી દ્રષ્ટિ સમીપથી અદ્રશ્ય થયો ત્યાં સુધી હું તેને જતો જોઈ જ રહ્યો.

જગજીવન ગયો એટલે તુર્ત જ મેં મારા રૂમને તાળું માર્યું. ઘડીઆળમાં જોયું તો પોણાદસ થઈ ગયા હતા. હવે પા કલાકમાં મારે મુંબઈ પહોંચવું જ જોઇએ. અને મોડો પડું તો મારા મિત્રના પરોણા વચ્ચે, બધાંએ જમી પરવારી લીધું હોય એટલી રેવડી થાય. એ વિચાર આવતાં મેં એકદમ ઝપાટાબંધ મારા પગ સ્ટેશન તરફ ઉપાડયા અને પાંચ મીનીટમાં તો હું સ્ટેશને પહોંચી ગયો. મેં ચોપાટી જવા માટે ચર્નીરોડની ટીકીટ કઢાવી અને પ્લેટફોર્મ પર આવ્યો એટલામાં તો મુંબઈ તરફ જતી ઇલેકટ્રીક લોકલ ટ્રેઇનનું એન્જીન સ્ટેશન તરફ ધસમસાટ કરતું આવતું દેખાયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ અફસોસ આજે મારા કયા ભેગ લાગ્યા હતા કે જગજીવન હું જ્યાં જાઉં ત્યાં મારી પાછળ પડયો હતો. અને મને માલદાર બનાવવાની તેને ચટપટી લાગી હતી. લોકલ સ્ટેશનમાં આવી પહોંચી અને હું ડબ્બામાં ચડવા જતો હતો એવામાં પાછળથી જગલાએ મારી ગરદન પકડી અને મને તેની આગળ ખેંચી બોલ્યો કે,

"સમજ, સમજ દોસ્ત હજી સમજ ! અને મારૂં કહ્યું માની થોડી ચાંદી કે શેરનો વેપાર કરી લે !"

"જહાન્નમમાં ગયો તારો વેપલો ! છોડી દે મને મોડું થાય છે. હમણાં ટ્રેન ઉપડશે."

અને થયું પણ તેમજ. હું જગલાના સકંજામાંથી છુટી ટ્રેનના ડબ્બા પાસે પહોંચું એટલી વારમાં તો ધમધમાટ કરતી ટ્રેન ઉપડી ગઈ અને જગલા સામે જોઇ મેં તેને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં સ્વસ્તીવચન સંભળાવવા માંડ્યા.

હું જેમ જેમ તેના તરફ ડાચીયાં ભરતો ગયો તેમ તેમ જગલો "ખી ખી ખી" કરી મારી સામે હસતો ગયો. આથી હું ખુબ જ ચીડવાઈ ગયો અને જગલાથી છુટો પડી હું પ્લેટફોર્મના બીજે છેડે જઈ ઉભો રહ્યો. થોડી વારે બીજી લોકલ આવી પહોંચી અને હું કચવાતે દીલે તેમાં બેસી ચનીરોડ ઉતર્યો. અને મારા મિત્રને ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે બરાબર અગીઆર વાગ્યાનો અમલ થવા આવ્યો હતો. તેના ઘરમાં બધે શાંતી હતી. મેં મારા મિત્રની ચેમ્બર રૂમમાં જઈ બેઠક લીધી એટલામાં એમનાં પત્નીએ આવી કહ્યું કે,

"હમણા જ બધા જમીને ગયા અને તમારા ભાઈ ઓફીસે ચાર્જ સોંપવા ગયા. તમે થોડા મોડા થયા ભાઈ ! ચાલો હવે જમવા બેસવું છે ને ?"

આથી મને એકલાને જ જમવા બેસતાં શરમ લાગી એટલે મેં ડાવકું મોઢું રાખી, ભૂખની બળતરાને અને જગલા પરના ગુસ્સાને પરાણે દાબી, હસતું મોઢું રાખી મારા એ મિત્રપત્નીને કહી દીધું કે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ના બ્હેન, મારે જમવું નથી. હું તો જમીને જ આવ્યો છું. હવે હું ઓફીસે જઇને મારા ભાઇને મળી લઇશ."

આમ કહી હું ત્યાંથી ઉઠયો. અને એક હોટેલમાં જઈ સાદી પુરી અને સુકી ભાજી ખાઈ ક્ષુધા શાંત કર્યા પછી મારા મિત્રને તેની ઓફીસે મળી આવ્યો. અને એ સહવારમાં ચોંટેલી જગલારૂપી બલાને મેં આખો દીવસ શ્રાપ આપ્યા!

*

૧૨. પસાભાઇનાં પગલાંનો પ્રતાપ

હું વહેમમાં માનતો નથી. હું પોતે બુદ્ધીવાદ અને વીજ્ઞાનનો પૂંજારી છું. શુકન અપશુકનમાં તેમજ બીલાડી આડે ઉતરવાથી કામ બગડી જાય, અથવા કોઈ ચોકકસ જગ્યામાં રહેવાથી માણસ મરી જાય કે માંદા પડે એ હકીકતો પણ મારે ગળે ઉતરતી નહોતી. શુકન અપશુકન સંબંધમાં હું તો એમ માનતો હતો કે, લોકોમાં આત્મબળ અને આત્મશ્રદ્ધા ઓછા હોય તેમના પરજ એવાં શુકન અપશુકનો અસર કરતાં હશે. હું એમ માનતો કે, લોકો જેને શુકન કે અપશુકન માને એવી વ્યક્તિઓ સામે મળતાં, કે એવો પ્રસંગ બનતાં માણસના મગજ પર જે અસર થાય (ઓટોસજેશન) તેને પ્રતાપે જ એક માણસ કોઈ કામ ઉત્સાહથી કરતો હશે અથવા કોઈ કાર્યમાં તેને નીરૂત્સાહ આવી જતો હશે.

મુંબઇમાં હું ઘણા વર્ષોથી રહું છું, જાણી જોઇને જે માળા કે ઓરડીમાં લોકોને વહેમ હોઈ ત્યાં જઈ હું રહ્યો છું અને મને કશી યે અલવલ આવી નથી. મુંબઇમાં ચોકકસ લતામાં આવેલા એક માળામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચોક્કસ નંબરની ઓરડીમાં રહેતા માણસોમાં એક વરસની અંદર એકાદ વ્યક્તિ અવસાન પામે છે. એવી લોકવાયકા હતી. હું મારા કુટુંબ સાથે એ મકાનમાં અને એજ ખોલીમાં ખાસો ત્રણ વરસ રહ્યો. છતાં મને કોઈ પણ પ્રકારનું અપશુકન નડ્યું ન હતું તેમ મારા ઘરમાં કોઈ માંદુ પડ્યું ન હતું. અલબત્ત મારા કુટુંબના માણસોને મારા જેવા મક્કમ વીચારના બનાવવા માટે મારે તેમની આગળ દરરોજ એવા વહેમો નહીં માનવા વીષે વીવેચન કરવું પડતું હતું.

હું એમને કહેતો કે, જેણે કોઇનું ખરાબ ન કર્યું હોય, જેનું દીલ સાફ હોય એ માણસને ભૂત, પ્રેત કે અપશુકન કશું અસર કરી શકતાં નથી.

* *

આવું મારૂં દ્રઢ મંતવ્ય હતું. ત્યાં એક એવો બનાવ બન્યો કે હું પોતે પણ વિજ્ઞાન અને બુદ્ધિવાદમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો હોવા છતાં આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયો.

વાત એમ હતી કે, કાઠીઆવાડમાં મ્હારા ગામની બાજુમાં આવેલા ચીભડેલી (આ ગામે ચીભડાં ઘણાજ સારાં થતાં એટલે આ ગામનું નામ ચીભડેલી પડ્યું હતું.) ગામના પસાભાઈ પટેલ એ ગામના ખોડીઆર માતાના મંદીરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાના આશયથી ખર્ડો ઉઘરાવવા મુંબઈ આવી મારે ત્યાં મહેમાન થયા હતા. પસાભાઈ ચીભડેલી ગામના એક સારી સ્થિતિના પટેલીઆ હતા. મુંબઈ ગામમાં એમની નાતના અને અગંત સગાં ઘણાં રહેતાં હતાં છતાં એ મારે ત્યાં પરોણા કેમ થયા તે મને સમજાયું નહીં કારણકે મારી અને એમની ઓળખાણ બહુજ થોડી હતી. અમારી ઉડતી મુલાકાત થઈ હતી. મ્હારા ગામથી સ્ટેશને જતાં વચમાં ચીભડેલી ગામ આવતું હતું. પાંચેક વરસ પર જ્યારે હું દેશમાં હતો ત્યારે સ્ટેશને જતાં ચીભડેલી ગામની સીમમાંથી પસાર થતાં મારા એક ઓળખીતાની સાથે પસા પટેલ ઉભા હતા. હું ગાડામાંથી ઉતર્યો. મારા સ્નેહી જોડે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હરખથી હાથ મીલાવી ખબરઅંતર પુછ્યા. એ સ્નેહીએ મારી પસા પટેલ જોડે ઓળખાણ કરાવી અને ટ્રેનને ઉપડવાનો ઘણો સમય હોવાથી પસા પટેલે વિવેક કરી નજીક આવેલી તેની વાડીમાં લઈ ગયા અને ત્યાં ગરમ પોંક અને ચીભડાં ખવરાવ્યાં. મારી અને તેમને બસ આટલી જ ઓળખાણ હતી. એટલે થોડા મહીના પહેલાં મારે ત્યાં મુંબઇમાં એ ઉતરવાના છે એવો તેમણે મને પત્ર લખતા હું સેન્ટ્રલ સ્ટેશને તેમને સામો લેવા ગયો અને માન-અકરામથી તેમને મારે ત્યાં હું તેડી આવ્યો.

સ્ટેશન પર મ્હારા સીવાય તેમને કોઈ તેડવા આવ્યું ન હતું, મુંબઇમાં આટ આટલા સગાં તેમને હોવા છતાં આટલે વરસે પસાભાઇ મુંબઇ નગરને વીષે પધરામણી કરે છતાં તેમને સામે લેવા કોઈ નહોતું આવ્યું, એ જોઈ મને ઘણું વીસ્મય થયું.

પસાભાઈ શું એમની નાતમાં ને સગાંઓમાં અળખામણા હશે? શું એ બહુ આખાબોલા અને કજીઆળા હશે? શું એમણે કોઈ પરનાતની કન્યાને ઘરમાં બેસાડી હશે? કે પોતે ઘરડે ઘડપણ નવાં લગ્ન કર્યાં હશે? પસાભાઈના જીવનમાં એવું શું હતું કે એમને મળવા પણ કોઈ આવ્યું નહોતું વીગેરે પ્રશ્નો મારા મનમાં સેન્ટ્રલ સ્ટેશનથી પાછા ફરતાં ઉદ્‌ભવ્યા.

* *

હું જાણતો હતો ત્યાં સુધી પસાભાઈ ચીભડેલી ગામના એક અગ્રગણ્ય ખેડુત હતા. તેમની પાસે જમીન પુષ્કળ હતી. ખેતી પર પોતે જાતે લક્ષ આપતા અને વ્યાજ વટાવનો ધંધો કરતા. એમનાં પત્ની બહુ જ વ્યવહારકુશળ ગણાતાં અને પસાભાઇના ઘરનો કારભાર એ જ ચલાવતાં.

મુંબઇમાં એ મારે ત્યાં ચાર પાંચ દીવસ રહ્યા. એ દરમ્યાન મેં જોયું કે, પસાભાઇમાં કોઇપણ જાતના એવાં અપશુકન નહોતાં કે તેમના પરીચયમાં આવનાર કોઇને પણ એવો અણગમો થાય. મને સાથે લઈ એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાનાં મુંબઇમાં રહેતાં સગાંઓને ત્યાં મળી આવ્યા. તે વખતે મેં જોયું કે, એમના જ્ઞાતીવાળાઓ અને એમના નીકટના સગાંઓ અમને જોઇને દેહશત ખાઈ જતા અને જલદી જલદી મારૂં અને એમનું ચા–પાણીથી સ્વાગત કરી નાખી કંઇક બહાનું કાઢી અમને બેઉને જલદી રજા આપી દેતા.

*　　　　*

પસાભાઇના સગાઓ તેમના પ્રત્યેનો અણગમો તેમને ખબર ન પડે એવી રીતે વ્યક્ત કરતાં. મોઢેથી સાકર પીરસતાં પણ એમનાં મોંના ભાવ ઉપરથી એ લોકોને પસાભાઇ પોતાને ત્યાંથી જલદી ઉઠે તો સારૂં એમ ચોકખું દીસી આવતું હતું, મને આવા અશરાફ માણસ તરફ લોકો કેમ અણગમો બતાવતાં હશે તે સમજાયું નહીં. મને પણ ઓળખતાં હતાં, એવાં એક બે પસાભાઇનાં સગાંઓને ત્યાં જઈ મેં આડકતરી રીતે પડપુછ કરી પણ એ માણસો એવાં પાકાં હતાં કે, મને કશી ખબર પડવા દીધી નહિ.

એક દીવસ બોરીબંદર સ્ટેશન નજીક પસાભાઇનો એક પિત્રાઈ મને મળી ગયો આ માણસ જરા ભડભડીયો હતો. તેમ પુલણજી પણ હતો. એનું મોઢું જ બીલાડી ફેશન હતું. એટલે કોઈ વાત તેમના પેટમાં ટકે નહી એવી તેની ખાસીયત હતી. મેં તેને બાજુએ લઈ જઈ તેની જરા તારીફ કરી. ચ્હા નાસ્તા ને પાન સોપારીથી નવાજી યુક્તીથી પસાભાઈ માટે પુછ્યું તો એ બોલી ગયો કે,

“પસાભાઇને પગે પનોતી છે. એ જ્યાં જાય ત્યાં આફત વરસે છે એટલે લોકો તેનાથી બહુ બીએ છે.”

“આ વીસમી સદીના જમાનામાં તમે આવા વહેમ કેમ માનો છો?” મેં કહ્યું.

મ્હારા આ મેણાથી પસાભાઇનો પિતરાઈ જરા શરમાઈ ગયો પણ બોલ્યો કે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ભાઇસ્યાબ હું વ્હેમી નથી પણ પાંચ વરસ પહેલાં પસાભાઈ આવી મારે ત્યાં ઉતર્યા હતા ત્યારે મારા કાકા જેને નખમાં પણ રોગ નહોતો થયો એ બીજે દિવસે ઓચિંતો તાવ ચડવાથી બાર કલાકમાં જ ગુજરી ગયા હતા. એટલે મને તો મારા પસાભાઈ માટે બહુ લાગણી છે પણ એ દિવસની એના પગલાં માટે તો મને વહેમ ઘુસી ગયો છે."

"પસાભાઈ આવા અપશુકનીઆળ છે તો ચીભડેલી ગામમાં કેમ કંઈ આફત ઉતરતી નથી?" મેં પુછયું.

"વાત એમ છે કે પસાભાઈનાં વહુ મારાં ભાભી બહુ ભાગ્યશાળી, સારાં પગલાંના અને ભલાં. પસાભાઈની ભેગાં મારાં કાશી ભાભી આવ્યાં હોત તો મુંબઇનાં બધાં સગાં તેને સામે તેડવા ગયાં હોત, કાશી ભાભી આ વાત જાણે છે. પસાભાઇને તે કયાંયે એકલા મોકલતા નથી. અને જો પસાભાઈ કયાંયે એકલા ગયા તો તેના બારજ વાગી જાય."

"મને તમારી વાત ગળે ઉતરતી નથી." મેં દ્રઢતાથી કહ્યું. "તમે બીચારા પુષ્પ જેવા સુકોમળ હૃદયના પસાભાઇને વખોડો છો ત્યારે હું તો જાણી જોઇને એમને મારે ઘેર મહીનો પંદર દીવસ જરૂર રાખીશ."

"તમારે રાખવા હોય તો તમારી મરજી. બાકી મારૂં માનો તો એ ડોસાને આજ રાતની ગાડીમાંજ વીદાય કરી દ્યો. એમના ગામનાં માતાનાં મંદીરનો ખરડો આપણે પાછળથી ભરાવી મોકલી આપીશું, પણ પ્રભુ પૂજ્યા હોય તો એમને આજ ને આજ વીદાય કરો." પસાભાઈના એ પિત્રાઇએ મને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું.

* *

પસાભાઇના એ પિત્રાઇની વાતથી મેં પસાભાઈ તરફ વધુ મમતા દાખવવા નીશ્ચય કર્યો, પણ તે સાથે પસાભાઈ વીષે મેં જે વાતો સાંભળી હતી તે ઉપરથી કોઈ વીજ્ઞાની કોઇ વસ્તુનો પોતાની પ્રયોગશાળામાં જેમ બારીક અભ્યાસ કરે તેમ પસાભાઇનાં પનોતા પગલાંની અસર વીષે હું બારીક નીરીક્ષણ કરવા લાગ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારે ત્યાં એ ઉતર્યા ને ચોથે દીવસે માંડવી પર એક પેઢીમાં અમો ખરડો ઉઘરાવવા ગયા, પેઢીવાળાએ ખરડામાં સારી રકમ ભરી આપી પણ એ રકમ વસુલ કરવા થોડા દીવસ પછી અમે ત્યાં ગયા તો એ પેઢીનું પાટીયું જ ફરી ગયું હતું. આજુબાજુમાં પૂછતાં ખબર પડી કે એ પેઢીવાળાઓ એ દીવસ પહેલાં જ દીવાળું કાઢી ઉંધી પાઘડી મૂકી મુંબઈ છોડી નાસી ગયા હતા.

આ વાત સાંભળી મને પેલા પસાભાઇના પિતરાઇની વાત યાદ આવી. હું મીનીટો સુધી પસાભાઇના પગ સામે જોઈ રહ્યો પણ પગમાં તેણે દેશી પગરખાં પહેરેલાં હોવાથી એમના એ વીશીષ્ટ પ્રકારનાં ચરણકમળો દેખાયા નહી. આમ હું અને પસાભાઈ એક બીજાના મોઢા સામું જોઈ રહ્યા અને પેઢીએથી ઘેર આવ્યા.

પેઢીમાંથી અમે પાછા આવ્યા પછી પસાભાઇના એક સગા અમને તે રાત્રે તેને ત્યાં ચાપાણીનું આમંત્રણ આપી ગયા. રાત્રે હું અને પસાભાઈ ગયા. તેના એ સગાએ ચાપાણીની સાથે પસાભાઇના માનમાં થોડો સંગીતનો પણ પ્રોગ્રામ રાખ્યો હતો. તે આનંદમાં અમે રાતના બાર વાગ્યા સુધી તેને ત્યાં ગમ્મત કરી. સંગીતની રમઝટ જામી હતી, પાછલી રાતનો ઠંડો મંદ મંદ પવન વાતો હતો અને સંગીતની ધુનમાં બધા મસ્ત હતા. પસાભાઇના એ સગાએ મકાનના ભોંયતળીએ ત્રણ રૂમનો એક બ્લોક વાપરતા હતા પણ અમારા સ્વાગત માટે મકાનને બીજે માળે આવેલું એક ખાલી પડેલું દીવાનખાનું તેમણે રોકી લીધું હતું અને ત્યાં અમારા સ્વાગતમાં મેળાવડો યોજ્યો હતો. પાછલી રાતના લગભગ એકાદ વાગ્યાને સુમારે ઉસ્તાદનું સંગીત ચાલતું હતું એટલામાં જ નીચે ભોંયતળીયેથી 'ચોર ચોર!' ની દીલભેદક ચીસ સંભળાઈ. અમારૂં સંગીત બંધ થઈ ગયું અને અમે બધા સ્તબ્ધ બની ગયા. અમારૂં સ્વાગત કરનાર પસાભાઇના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

સગા દોડીને નીચે ગયા તે કેટલોય વખત સુધી પાછા ઉપર આવ્યા નહીં. મકાનના ભાડુતો દીવાનખાનામાં અને ચાલમાં દોડાદોડ કરવા માંડયા. નીચે "પકડો પકડો!" 'બાજુમાં હશે' 'ગટરમાં તપાસ કરો' એવા અવાજો ઉપર આવતા હતા. અમે બારીમાંથી નીચે જોયું તો પસાભાઇના પેલા સગા ઇલેકટ્રીક ટોર્ચથી મકાનની બાજુની સાંકડી ગટરમાં વીજળીક પ્રકાશ ફેંકી રહ્યા હતા. આવું ભયભીત વાતારણ જોઈ અમે બધા નીચે ગયા તો ખબર પડી કે પસાભાઇના ઘરમાં ખાતર પડયું હતું અને ગટર પર પડતી બારીના સળીયા તોડી ચોરો લગભગ બે હજારના દાગીના અને રોકડ ઉઠાવી ગયા હતા. અને પસાભાઇના એ સગાની સ્ત્રી જાણે ઘરમાં કોઈ ગુજરી ગયું હોય તેમ છાતી ફાટ રૂદન કરતી માથું કુટી રહી હતી.

આ દ્રશ્ય જોઈ હું અને પસાભાઈ પેલા સગાને આશ્વસન પણ આપવા થોભ્યા વગર જલદી જલદી ત્યાંથી અલોપ થઈ જઈ મારે ઘેર પાછા આવતા રહ્યા.

ઉપરા ઉપરી પસાભાઇનાં પગલાંની તાસીરના આવા બે બનાવો બની ગયેલા નજરો નજર જોઈ મારૂં મન પણ જરા હેબતાઈ ગયું પણ આ પ્રસંગે કદાચ અકસ્માત હશે એમ ધારી મેં મારા મનને વહેમની દિશામાં જતું અટકાવ્યું.

*　　　*

આ બનાવ બન્યા પછી પસાભાઇના કોઈ સગાઓ એમને આમંત્રણ આપવા આવતા તો બનતાં સુધી હું તેમનાં એ આમંત્રણો ટાળતો. મારા મગજમાં તેમનાં આગમનથી હજુ કશું નવા જુનું નહોતું બન્યું તેથી હું નવાઈ પામતો હતો. પણ એક વાત બની હતી કે, અમારા મકાન માલીકનો ભાડુ ઉઘરાવનાર ભૈયો, પસાભાઈ મારે ત્યાં મહેમાન થઇને આવ્યા તેને બીજે જ દિવસે દેશમાં તેને ગામ રામશરણ પહોંચી ગયો હતો. તે વાતની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખબર મને તેની બદલીમાં આવેલા ભૈયાએ કહી હતી. એક માણસના પગલાંની અસર એટલે દુર કદી ન થાય. મેં એ તર્કને પણ હસી કાઢયો હતો.

એક દિવસે પસાભાઇને મુંબઇ ગામમાંથી કંઈ ખરીદી કરવી હતી તેથી મુંબઇના એક લત્તામાં અમે દુકાને ખરીદી કરવા ગયા. ત્યાં માલ જોઈ બંડલ બંધાવ્યાં એટલામાં તો ચારે તરફથી બુમરાણ અને શોરબકોર થયો અને અમે શું બન્યું છે તેની તપાસ કરીએ એટલામાં તો હાથમાં લાઠીઓ અને પત્થરા સાથે કોમી હુલ્લડ જગાવતાં લોકોનાં ટોળાં અમે જે દુકાને ઉભા હતા તે તરફ ધસી આવ્યાં. અમે મુઠીઓ વાળી, પેલા માલના પડીકાં જેમનાં તેમ રહેવા દઈ જીવ લઇને નાઠા અને હાંફતા હાંફતા ઘેર પહોંચ્યા.

તે દીવસે સાંજનાં પેપેરોમાં નજર કરતાં ખબર પડી કે, જે દુકાને અમે ખરીદી કરતા હતા એજ દુકાન લુંટાઇ ગઈ હતી.

આટલું આટલું બન્યા છતાંએ બધું પસાભાઇના પનોતાં પગલાંથી એ થાય છે એમ માનવા હું તૈયાર નહોતો. મુંબઇમાં રહેતા પસાભાઇના સગાઓના સ્ત્રી વર્ગે મારી પત્નીનાં કાન પસાભાઇના પગલાં સામે ભંભેર્યા હતા. એમના એક સગા અમારી ગલ્લીમાંજ નાકા પરના મકાન પર રહેતા હતા અને તે ઘરનો સ્ત્રી વર્ગ દેવદર્શન જતાં કે ભૂલેશ્વર શાકભાજી ખરીદવા જતાં મારી સ્ત્રીને મળી જતો. પસાભાઈ આવ્યા પછી અમારૂં એક બાળક તાવમાં પટકાઈ પડતાં, મારી પત્ની વધુ વહેમાઈ. મેં તેનો વહેમ ટાળી નાખવા પ્રયાસ કર્યો. ડોકટરની તાત્કાલીક સારવારથી બાળક તો બચી ગયું પણ એક સવારે મારા ઘરના રસોડામાં પ્રાઇમસ પર ચ્હા તૈયાર કરતાં મારા ઘરઘાટીનું ધોતીયું સળગી ઉઠ્યું. એ ચીસ પાડી બહાર દોડી આવ્યો. મારી સ્ત્રી પાણીની ભરેલી બાલ્દી તેના પર નાખવા જતી હતી, મેં તેને બુમ પાડી અટકાવી, સમયસૂચકતા વાપરી બહારના ખંડમાં એક જાડી જાજમ પડી હતી તે ઉંચકી મેં ઝપાટાબંધ રામાનાં બળતા ધોતીયા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પર વીંટી દીધી. આ બધી ક્રીયા એક પલકારામાં જ બની. આગ બુઝાઈ ગઈ, રામો જરાક દાઝયો પણ જાજમના પ્રતાપથી વધુ દાઝતાં બચી ગયો. રામાને દાક્તરને ત્યાં લઈ જઈ પાટાપીંડી કરાવી હું પાછો ઘેર આવું ત્યાં મારી પત્નીને રસોડામાં બેસી પુરીઓ તળતી મેં જોઈ. મેં તેની સામે જોયું એટલે તે ધીમેથી એટલું જ બોલી કે,

"મેમાનને માટે તૈયાર ભાતું કરૂં છું. માટે તમારા એ પનોતાં પગલાંના મેમાનને રજા દઇ દેજો, નહીંતર હું જ આ ભાતું લઈ મારા છોકરાં સાથે દેશમાં ચાલી જઇશ."

મારી પત્નીની આ ધમકીથી મેં પસાભાઇને મુંબઇમાં હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું હોઈ હવે રહેવું સલામત નથી એમ સમજાવી રાતની ટ્રેનમાં દેશમાં વીદાય કરી દીધા.

*

૧૩. ભીમસિંહ બાપુની ભડક

કાઠીઆવાડમાં એક મોટાં રેલ્વે જંકશનવાળા ગામમાં એક રેલ્વે પ્લેટફોર્મ પર, તેમ જ બીજું સ્ટેશનથી થોડે દૂર ગામમાં જવાનાં વિશાળ રાજમાર્ગની એક બાજુએ પેસ્તનજી શેઠની માલીકીનાં 'બ્રીટાનીયા રેસ્ટોરાં' અને 'યુરોપ શોપ' આવ્યાં હતાં. સ્ટેશન પરની 'શોપ' અને રીફ્રેશમેન્ટ રૂમનો વહીવટ પેસ્તનજી શેઠનો એકપુત્ર દિકરો જહાંગીરજી કરતો હતો ત્યારે પેસ્તનજી ડોસા ગામના એ 'રેસ્ટોરાં'નો કારોબાર ચલાવતા હતા.

પેસ્તનજી શેઠ ગામના રેસ્ટોરાંની વ્યવસ્થા કરતા તે બહુ જ વિચારપૂર્વક હતું કારણ કે સ્ટેશનના રીફ્રેશમેન્ટ રૂમ કરતાં આ ગામના રેસ્ટોરામાં અનેક જાતના માણસો આવતાં. એ મોટા રેસ્ટોરાંમાં બીજા નાનાં નાનાં ગામડેથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘોડા કે ઉંટ પર બેસી દરબારો અને ગરાસીયાઓ ઘણીયે વખત જરા ખાણીપાણી લેવા આવતા હતા. સિપાઈ સફરાંઓ, ખવાસો, પસાયતાઓ અને બીજાં કાંટીઆ વર્ણનાં માણસો પણ સાંજ પડે પેસ્તનજીનાં રેસ્ટોરાંની મુલાકત લેવાનું ચુકતા નહીં.

પેસ્તનજી શેઠને આ રેસ્ટોરાં માટે એ રેલ્વે જંકશનવાળા ગામના દરબાર તરફથી એકહથ્થુ ઇજારો મળ્યો હતો. પેસ્તનજીનું રેસ્ટોરાં બહુજ મોટું હતું. દરબારો, ગરાસીયાઓ, ઠાકોરો તેમજ ગામના શેઠીઆઓના નબીરાઓ માટે પાર્ટીશનવાળી કોઈ જુએ નહી એવી બેઠકો હતી જ્યારે કાંટીઆ વર્ણ માટે દાખલ થતાંજ જે મોટો હોલ આવતો તેની પાછળ વીશાળ જગ્યા હતી. જ્યાં એ લોકો ગીત ગાય, ગપ્પાં મારે, મોટેથી વાતો કરે તો કોઈ તેમને રોકતું નહીં. જ્યારે રેલ્વે સ્ટેશન પરના 'રીફ્રેશમેન્ટ રૂમમાં' જનારને કેટલીક રીતભાત અને મરતબો જાળવવો પડતો હતો. અને તેથીજ ગામનું કાંટીયું અને કારીગર વર્ગ જ્યાં વધારે છૂટ મળતી હતી તે ગામના પેસ્તનજીના રેસ્ટોરાંમાં આવવાનું વધુ પસંદ કરતા હતા.

પેસ્તનજીના એ રેસ્ટોરાંમાં ચા-પાણી ઉપરાંત બત્તીની ચીમનીથી માંડીને વીલાયતી સાબુ, દંતમંજન, બુટની દોરી, મીણબત્તી ટુંકમાં લોકોના દરરોજના વપરાશનો દરેક પ્રકારનો સામાન મળતો હતો. પેસ્તનજી શેઠ ગામના એ રેસ્ટોરાં પર પોતે જાતેજ દેખરેખ રાખતા હતા. એમની ઉંમર ૬૫ ની ભરતીમાં આવેલી હતી, છતાં જુવાનીની ખડતલ જીંદગીને લીધે તેમનું બદન એ જઇફ ઉંમરે પણ રાઠોડી અને તાકાતવંત હતું, વળી એમની જુવાનીમાં એમણે સુરતમાં વકીલાત કરવામાં ઘણાં વર્ષો કાઢ્યાં હતાં. વકીલના ધંધામાં એમણે સારી જેવી કમાણી પણ કરી હતી પણ એમના કડક, આખા બોલા અને સ્વતંત્ર સ્વભાવને લીધે એમને વારંવાર મેજીસ્ટ્રેટો અને ન્યાયાધીશોની સાથે ટપાટપી થતી હતી. અને ૪૫ વરસની ઉંમરે તેણે વકીલાતના ધંધાને સલામ કરીને આ રેલ્વે જંકશનવાળા એક દરબારી ગામમાં રેસ્ટોરાંનો ઇજારો લઈ કાઠીઆવાડમાં ઠરીઠામ થયા હતા.

* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક સવારે પેસ્તનજી શેઠ દુકાનના થડાવાળાના ટેબલ પાસે આરામ ખુરસી પર બેઠા હતા, અને સ્હવારની ટપાલમાં આવેલાં મુંબઇનાં પેપરો વાંચતા હતા. દુકાનના એ બહારના હોલમાં એક ખુણામાં એક મીસ્ત્રી અને બે ત્રણ કડીયા_ચા પીતા બેઠા હતા. ત્યાં રેસ્ટોરાંનું બારણું આખું ભરાઈ જાય એવો એક પડછંદ આદમી ઉંબરામાં ઉભેલો દેખાયો. એ નવા આવનારે દુકાનના ગલ્લાવાળા, પેલા કડીયા અને મીસ્ત્રીનું લક્ષ ખેંચ્યું. આવનાર લગભગ છ ફીટ ઉંચો રાઠોડી બાંધાનો, વાંકડી કાળી મુછોવાળો, મોટાં ભવાં અને ખુણામાંથી સ્હેજ રતાશ પડતી અણીયાળી આંખોવાળો મરદ હતો.

એની ઉંમર ચાલીસ પીસ્તાલીસ વરસની હશે. પણ દેખાવમાં એ પાંત્રીસ વરસનો યુવાન લાગતો હતો. તેણે માથે કાઠીશાહી ફેંટો, બગલમાં તલવાર અને કમ્મરે ભેટ બાંધી હતી કે જેમાંથી સોનાની મુઠવાળો જમૈયો દેખાતો હતો. એને જોઈ પેલા કડીયામાંથી એક જણ બોલ્યો.

"ખરેખરો 'ભડ' માણસ છે, સો માણસનાં ટોળામાં આંખને અણસારે પોતાનો મારગ કરી લે તેવો લાગે છે."

કડીયાની વાત સાંભળી ગામનો વૃદ્ધ મીસ્ત્રી હસ્યો અને તેણે કડીયાઓના કાનમાં કંઇક વાત કરી એટલે એ ગામે નવા આવેલા એ કડીયાઓ બીક, માન, અને અજાયબી એ ત્રણે લાગણીઓના મીશ્રીત ભાવથી પેલા નવા આવનાર તરફ જોઈ રહ્યા.

* *

એ રેસ્ટોરાંમાં નવા આવનારનું નામ ભીમસીંગ ખાચર હતું. પણ તે લોકોમાં ભીમસીંગ દરબારના નામે ઓળખાતા, એમની જાગીર ઘણી મોટી હતી. ઉપરાંત વેપારમાં પણ કાઠીઆવાડના મોટા શહેરોમાં કપાસના જીનો અને બીજા કારખાનાં ઉભા કરી સારી જેવી દોલત જમા કરી હતી. દરબારનું ગામ તો નાનું હતું. પણ ભીમસીંગ ઘણા જ લહેરી સ્વભાવના,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અતિ ઉદાર અને રસીક હોવાથી લોકોમાં એમનું નામ ખુબ જાણીતું થયું હતું. તાયફાઓ નચાવવા, મુંબઈ અને કલકત્તેથી ગાનારીઓ બોલાવવી તેમ જ દોસ્તો સાથે શીકારે જવું અને ત્યાં ખાણીપીણી ખુબ ઉડાવવી એ તેનો શોખ હતો. એને માટે એમ કહેવાતું કે, એ રીઝે તો ન્યાલ કરી નાખે અને ખીજે તો સામા પક્ષને પાયમાલ કરી નાખે—મૂળમાંથી ઉખેડી નાખે. એવા જાહેર હતા. થોડા વખત પહેલાં એ મુંબઈ ગયા હતા અને ત્યાંની મોટી યુરોપીઅન હોટેલોમાં આઠ દહાડામાં વીસ હજારનું આંધણ કરી આવ્યા હતા એવી વાતો આ ગામમાં અને એ બાપુના ગામ ખારેકખુરામાં થતી હતી. મુંબઇના છાપાંઓમાં ભીમસીંગ બાપુના પરાક્રમની વાતો પણ પ્રસીદ્ધ થઈ હતી.

* *

ભીમસીંગજીએ રેસ્ટોરાંમાં દાખલ થતા જ કહ્યું.

"પેસ્તનજી! જરા વાત કરવી છે." એ અવાજ જ એવો પ્રભાવશાળી નીકળ્યો કે પેસ્તનજી શેઠે ઝબકીને છાપામાંથી ડોકું બહાર કાઢી ઉંચુ જોયું અને ભીમસીંગ દરબારને ઉભેલા જોઈ એ કુદકો મારી ખુરસીમાંથી ઉભા થઈ ગયા અને બોલ્યા.

"ઓહો, દરબાર સાહેબ ઘણે વખતે! મુંબઇથી ક્યારે આવ્યા? ત્યાં તો ખુબ મઝા કરી આવ્યા? મેં હમણાંજ એ હેવાલ છાપામાં વાંચ્યો."

પેસ્તનજીના ઉત્સાહથી ભીમસીંગના ચહેરા ઉપર કંઈ અસર થઈ નહીં. તેના ખુબસુરત ચહેરા પર ગુચવણ અને ચીડના ભાવ હતા. કંઈક ઉંડી ઉંડી મુશ્કેલી તેમનાં મનને મુંઝવતી હોય તેમ લાગતું હતું.

પેસ્તનજીએ એમની ખબરઅંતર પુછી તેનો માત્ર ડોકું હલાવી સ્વીકાર કરી, તેનો હાથ પકડી પેસ્તનજીને રેસ્ટોરાંના અંદરના સ્પેશીયલ ખંડમાં લઈ ગયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ રૂમમાં નિરાંતે બેઠા પછી દરબારે કહ્યું.

"પેસ્તનજી તમે અગાઉ વકીલ હતા એ ખરૂં કે?"

"હા એક વખત આખું સુરત આ સેવકે ધમધમાવી મુકેલું."

"તે હશે." દરબાર બોલ્યા. "પણ આજ મને તમારી સલાહની જરૂર પડી છે." આમ કહી દરબારે પોતાનાં ખીસામાંથી એક બંધ કવર અને કાગળ કાઢ્યાં અને પેસ્તનજી શેઠના હાથમાં મુકયાં.

એ કાગળ ભીમસીંગ દરબારને સંબોધીને લખાયો હતો. તે કોઈ દક્ષિણી ગૃહસ્થે લખ્યો હોય એમ લાગતું હતું તેમાં નીચે મુજબનું લખાણ હતું.

"અમારી બાયકો યશોદાબાઇએ અમારી સાથે એ વાત કબુલ કર્યા છે કે તેણે તમારા સાથે પ્યાર કર્યા હતા. અમારાં પરણેલાંને ફોસલાવવા અમે તમારા સામે કામ ચલાવવા માગતા છે. પણ જો તમારા કંઈ જવાબ આવશે તો અમે વિચાર કરશે."

લી૦
સદાશીવરાવ ધોંડફોડીયા.

કાગળ વાંચતી વખતે પેસ્તનજી શેઠે પોતાના ચશ્માામાંથી એક વખત દરબાર સાહેબના મોઢા તરફ કટાક્ષયુકત નજર ફેંકી હતી અને મુછમાં હસ્યા હતા અને મનમાં બબડ્યા હતા કે, 'આ કાઠીએ મુંબઇમાં કોઈ દિવસ આઈ પી ધરાય કોઈ બૈરી જોડે ચાળો કર્યો હોય તે વાત તદ્દન બનવાજોગ લાગે છે."

કાગળ વાંચી લઈ કપાળ પર કરચલી પાડી પેસ્તનજી બોલ્યા.

"આ ચોકખો નાણાં કઢાવવાનો પેતરો છે. હું તમને બરાબર એ ધોંડફોડીયો સીધો થઇ જાય એવો જવાબ લખી આપીશ પણ ખરી બીના શું બની હતી તે તમારે મને પહેલાં કહેવી જોઇશે."

"બીના કેવી અને વાત કેવી!" આમ બોલી દરબાર મુંગા થઈ ગયા અને વિચારમાં પડી ગયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેસ્તનજી સમજ્યા કે, ભીમસીંગ ખરી વાત કહેતાં શરમાય છે. મુંબઈ જઈ તેઓ જરૂર કંઇક કાળું ધોળું કરી આવ્યા હશે. તેણે દરબારને મુંગા થઈ ગયેલા જોઈ કહ્યું.

"દરબાર સીધી વાત કરતાં શરમાતાં હો તો અદાલતમાં અમે પુછીએ તે મુજબ ઉલટપાલટ રીતે હું તમને કેટલાક સવાલો પુછું. તમે તેનો 'હા' કે 'ના' માં જવાબ આપજો. બોલો, મુંબઇમાં એ યશોદાબાઇને તમે ક્યાં મળ્યા હતા?"

"હું મળ્યો જ નથી."

"તમારી યાદદાસ્ત તાજી કરો. કોઈ વખત મુંબઇના ગ્રીન તાજ કે એવાં કોઈ મોટાં હોટલમાં તમે આ બાતુને મળ્યા હો કે મીઠાશથી વાત કરી હોય, તમે ખાય પી ધરાયા હો તે વખતે કંઈ વધુ છુટ લેવાઈ ગઇ હોય, આવું કંઈ બન્યું હતું ?"

"હું એ બાઇને ઓળખતો જ નથી. મેં તેને જોઈ જ નથી. સુરજની સાક્ષીએ કહું છું કે આ વાતમાં હું કંઈ જાણતો જ નથી. આ માણસ તદ્દન ખોટો છે."

"તો પછી આ માણસે તમને કાગળ શા માટે લખ્યો?"

"એ જ હું તમને પુછવા આવ્યો છું કે આ નાહકની કનડગત થાય છે. આવા તો છ સાત કાગળ મને મળ્યા એટલે તો તમારી સલાહ લેવા આવ્યો."

"પણ તમે સાચી વાત નથી કરતા તો હું તમને ક્યાંથી સલાહ આપી શકું ?"

પેસ્તનજીના વચન સાંભળી દરબાર થોડો વખત મુંગા રહ્યા. બહુ જ ગુંચવાએલા અને મુંઝાએલા જણાયા અને પછી કંઇક દ્રઢ નીશ્ચય કર્યો હોય તેમ પેસ્તનજી તરફ ફરી બોલ્યા કે,

"વાત બહાર નહીં પાડવાનું વચન આપો તો ખરી વાત કહું. મારૂં એટું બધું બન્યું છે એવું કે કહેવાય નહીં ને સેવાય પણ નહીં. હું તો એવો સલવાયો છું કે મારૂં મન જાણે છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"તમારી સંકડામણ શું છે તે મને કહો તો રસ્તો બતાવી શકું. વાત બહાર નહી જાય તે ખાત્રી રાખજો" પેસ્તનજીએ આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

"તો સાંભળો પેસ્તનજી શેઠ? હું મુંબઇ ગયો જ નો'તો. વાત એમ હતી કે જુનાગઢની એક નખરાળી ને રૂપાળી "હરીજન બાળા" ઉપર આ અભાગીઓ જીવ ચોંટી ગયો હતો અને એ વાતની જાણ ન થાય માટે આ સ્ટેશનેથી મુંબઇ જવાનો ડોળ કરી નિકળ્યો હતો. પણ તેને બદલે જુનાગઢ, જામનગર, વેરાવળ અને પોરબંદરમાં વેશ બદલી મોજુ માણી. પણ એ બાઇનું મન મારી જાત કરતાં મારા પૈસા પર વધુ છે એમ મને જણાતાં એ સંબંધ મેં એટલેથી જ અટકાવી દીધો. અને એને મુંગી રાખવા માટે વીસ હજારનું આંધણ કર્યું. અને છુટો થઈ પાછો દરબારી પોષાક પહેરી આ તમારા ગામના જંકશને ઉતર્યો અને ત્યાં એક છાપાવાળાને ભેટો થતાં તેને થોડી દક્ષીણા આપી મેં મુંબઇમાં મોજ મારી એવો હેવાલ છાપે એવી ગોઠવણ કરી હતી, કે જેથી લોકો મારા પર વહેમાય નહી. પણ ઘરે ગયા પછી થોડા દિવસે છાપામાં મારી વાતું છપાણી અને આ તો નવું લફરૂં જાગ્યું અને ઉપરા ઉપર આવા કાગળો આવવા લાગ્યા અને છેવટે બહુ જ મુંઝાયો ત્યારે તમારી પાસે આવ્યો."

દરબારની વાત સાંભળી પેસ્તનજી ખડખડાટ હસી પડયો. અને પછી પેલા તરકટબાજ ધોંડફોડીયાને તતડાવીને જવાબ લખી એક કાગળ પરબીડીયામાં બીડી, પેલા મુંબઇથી આવેલા પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણેનું એડ્રેસ કરી દરબારના હાથમાં આપતાં કહ્યું.

"બાપુ! જરા પણ ગભરાશો નહીં. લ્યો આ કાગળ ટપાલમાં નાખી દ્યો. આ વાંચીને એ બેટમજી કાગળ લખતો જ બંધ થઈ જશે."

અને દરબાર કાગળ લઈ પેસ્તનજી શેઠને સલામ કરી હસતા હસતા ચાલ્યા ગયા.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૪. દિવ્ય પ્રેમ

સૌંદર્યની ઝળહળતી જ્યોતસમી સુંદરીઓને કીંમતી કપડાંઓનો ઝળહળાટ કે આભૂષણોના કૃતિમ ઓપની જરૂર પડતી નથી. તેમનું નૈસર્ગિક સૌંદર્ય, સાદાં અને સ્વચ્છ પણ કલાયુક્ત વસ્ત્ર પરિધાનમાં પણ એટલું આકર્ષણ ઉપજાવે છે કે કોઈ પણ તેને નિરખનારનું મન ઘડીભર આનંદમગ્ન બની જાય છે.

વિશાખાનું સૌંદર્ય પણ એવું જ આનંદપ્રદ હતું. તેના સુંવાળા અને ગોરા ગોરા માંસલ શરીરના સુડોળ અવયવોથી બનેલા સુંદર દેહમંદિરમાં બિરાજતા તેના અદ્ભુત આત્માનાં આકર્ષણ કાંઇ અજબ જ હતાં. વિશાખા સાદાં પણ શુદ્ધ સ્વચ્છ વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ, છાતી પર વાળી રાખેલા સુંદર હાથમાં પુસ્તકોની થપ્પી લઈ જ્યારે હાઇસ્કૂલમાં જવા ઘરની બહાર પડતી ત્યારે ઘણીએ સૌંદર્યપિપાસુ ચક્ષુઓનાં શરસંધાન તેના તરફ થતાં, પણ ચપળ અને ચતુર વિશાખાના સૌંદર્યમાંથી પ્રગટતી વિદ્યુત વાસના ભ્રષ્ટ ચક્ષુઓમાં અંગાર આપતી, અને તે અંગારામાંથી પ્રજ્વળતી આગમાં ભસ્મીભૂત થતાં હૃદયો તરફ બેપરવાહીભર્યું સ્મિત ફેંકતી તે બાલિકા સડસડાટ કરતી સ્કૂલમાં ચાલી જતી. આ તેનો નિત્ય નિયમ હતો.

પણ હવે વિશાખા બાલિકા રહી ન હતી. તેણે હાઇસ્કૂલ છોડી કોલેજનાં પગથીયાં પર પગ મૂકયા તેની સાથે જ તેની અદ્ભુત દેહવલ્લીમાં યૌવનરૂપી સૂર્યે આગમન કર્યું અને તેનું સૌંદર્યકમળ પૂરેપૂરૂં વિકસી ઉઠ્યું, તેની સાથે કંઇક રસભોગી ભ્રમરોએ તેના પર ગુંજન કરવા માંડ્યું. પરંતુ એ અલૌકિક કમળનો આસ્વાદ ચાખવાને તો ફકત એક જ યુવક–ભ્રમર ભાગ્યશાળી થયો. તે હતો વસંતકુમાર. વિશાખા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને વસંત કોલેજમાં એક જ કલાસમાં ભણતાં, હમેશ સાથે મળતાં, અનેક વાર્તાલાપ કરતાં, અને તે જોઈ ઘણા યે કોલેજીયન યુવકો અદેખાઇમાં જળી જતાં.

*　　*

વિશાખા રમણલાલ શેઠની એકની એક લાડલી પુત્રી હતી અને રમણ શેઠ અલકાપુરીના એક અગ્રગણ્ય શ્રીમંત વ્યાપારી હતા. તેનો દેશ અને પરદેશમાં એટલો બધો ધીકતો ધંધો ચાલતો હતો કે લક્ષ્મીની તેને ત્યાં રેલમછેલ હતી. આમ છતાં રમણલાલ શેઠનાં પત્ની સાવિત્રી શેઠાણી ઘણાંજ નિરભિમાની સાદાં ભલાં અને દયાર્દ્ર અંતઃકરણનાં હતાં. એવી એક સાધ્વી માતાના સદ્‌ગુણો કેટલેક અંશે વિશાખામાં પણ ઉતર્યા હતા. પણ સાવિત્રીના દિલ પર ફકત હિંદુ ધાર્મિક સંસ્કૃતિની અસર હતી ત્યારે વિશાખામાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની મિશ્રિત છાપ પડી હતી. રમણલાલ શેઠ સુધારક વિચારના હતા. તેણે ખપ પુરતી ઈંગ્લીશ કેળવણી પણ લીધી હતી. તે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યમાં માનતા હતા તો પણ તેઓ જાત્યભિમાન અને શ્રીમંતાઇના મિથ્યા ગૌરવમાં હંમેશા રાચતા. અને પ્રશ્ન પરત્વે પિતા–પુત્રીને ઘણી વખત ગરમાગરમ ચર્ચા થતી.

હમણાં હમણાં વિશાખા વસંતની સાથે હરતી ફરતી અને ફુરસદનો ઘણો વખત તે વસંતની સાથે જ વિતાવતી, એ રમણલાલ શેઠને પસંદ ન હતું. વસંત સુશિક્ષિત હતો, નમ્ર સ્વભાવનો હતો તેમ તે દેખાવડો અને શરીર સ્વાસ્થ્યમાં પણ તંદુરસ્ત હતો. વળી તે તેની જ્ઞાતિનો પણ હતો, છતાં તેનામાં એક ખોડ રમણલાલ શેઠને દેખાતી અને તે એ જ કે તે ગરીબ હતો. જો કે વસંતના પિતા એક સુખી અને સ્વતંત્ર વ્યાપારી હતા, પણ દૈવયોગે પાછળથી તેના દિવસો બદલાયા અને ઉપરા ઉપરી ખોટ આવતાં તેને નાદારી લેવાની ફરજ પડી હતી. વસંતની માતા તો તેના બચપણથી જ સ્વર્ગે સીધાવી ગઈ હતી, તો પણ વસંતના પિતાએ બીજી પત્ની કરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહતી અને બધી જ આશાના મિનારા વસંત પર તેણે બાંધ્યા હતા. પરંતુ આમ અચાનક આર્થિક આફત આવી પડતાં તે જ આઘાતમાં તેઓએ પણ આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો હતો, વસંત સાવ નિરાધાર થઈ પડતાં તેના પિતાના એક દયાળુ મિત્ર વિદ્યાસાગર વકીલને ત્યાં ઉછર્યો હતો અને તેને જ આશ્રયે રહી તે કૉલેજની કેળવણી લેવા સુધી પહોંચ્યો હતો.

માણસનું ભાગ્ય ક્યારે પલટો લેશે એ કોયડો આજ દિવસ સુધી કોઈ ઉકેલી શક્યું નથી. કૉલેજમાં આવતાં જ વિશાખા અને વસંત પરસ્પર આકર્ષાયાં અને એ બંનેના વધતા જતા પરિચયરૂપી હલેસાંના જોરે વસંતની જીવનનૌકા આ સંસારસાગરની કોઈ અનોખી દિશાએ જ ઘસડાવા લાગી. વિશાખાના હૃદયમાં વસંત માટે શુદ્ધ પ્રેમ જન્મ્યો.

પિતા-પુત્રી વચ્ચે ટપાટપી

એક દિવસ વિશાખા તેના અભ્યાસ રૂમમાં વાંચનમાં તલ્લીન હતી ત્યારે રમણલાલ શેઠે આવી તેના કોમળ હૃદય પર કઠોર શબ્દોરૂપી વજ્રઘાત કર્યો.

"જો, બેટા વિશાખા! તારે વસંતનો પરિચય છોડી દેવો જોઇએ. એવા છોકરાઓ સાથે ફરવામાં આપણું ગૌરવ જાય!"

"હેં!" વિશાખાએ ચમકીને કહ્યું. "શું વસંત કોઈ ચોર છે, બદમાશ છે કે, તેની સાથે ફરવામાં આપણે ગૌરવ ગુમાવીએ?"

"ના એ ચોર નથી ને બદમાસે નથી, પણ તે એક રખડતો રઝળતો અને કોઇ પણ સગાં સંબંધી વિનાનો ગરીબ છોકરો છે!"

"પણ એમાં વસંતનો દુર્ગુણ કર્યો?"

"એજ કે એ આપણો સમોવડિયો નથી."

"નથી તો એવો તમે તેને બનાવો, એને મદદ કરો."

"જો વિશાખા! તું હવે હદ છોડતી જાય છે. તને હું સાફ શબ્દોમાં કહી દઉં છું કે આપણે આપણા મોભ્ભા અને મોટાઈ પ્રમાણે તેવાજ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસો સાથે પરિચય કેળવવો જોઇએ. નહિ કે આવા ભિખારડા જોડે." રમણ શેઠે આંખ ફેરવી ગુસ્સામાંજ કહ્યું.

વિશાખા એમ ગભરાય તેવી ન હતી. તે રમણ શેઠના શબ્દે શબ્દે આઘાત અનુભવી રહી હતી. છતાં અજબ શ્રદ્ધાથી તેણે છેલ્લો દાવ ફેંકયો.

"પિતાજી! આ જગતમાં બધા જ કાંઈ થોડા શ્રીમંત જન્મે છે. એક બીજાની મદદ અને સહાનુભૂતિથી સૌ આગળ વધે છે અને તેમ વસંત પણ વધશે."

"બસ તારી દલીલો મારે નથી સાંભળવી. હવેથી જો હુ તને વસંત સાથે જોઇશ તો યોગ્ય રસ્તો લઇશ. માટે વિચાર કરજે." આમ કહી રમણલાલ ગુસ્સામાંજ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

બસ તે દિવસથી વિશાખાના ચહેરા પર ઉદાસીનતાએ વાસ કર્યો. તેણે કોલેજમાં જવાનું પણ બંધ કર્યું અને બધો વખત તેના બંગલાના એક દિવાનખાનાની ચાર દિવાલો વચ્ચે તેણે ઇચ્છિત કેદ સ્વીકારી લીધી. તે દિવસે દિવસે એટલી બધી બેચેન બનતી જતી કે, સાવિત્રી શેઠાણી પુત્રીની આ અકળામણ જોઈ ન શકી. તેણે તેને હઠ છોડવા ઘણું સમજાવી, પણ તેના દિલનું દર્દ એક રીતે શાંત થવું મુશ્કેલ હતું. ચિંતા અને સંતાપથી અનાજ પર પણ તેને અરૂચિ થઈ ગઈ અને તેને લીધે તેનું સૌંદર્ય પણ ઓસરવા લાગ્યું. આમ અઠવાડિયું પસાર થઈ ગયું અને વસંતની સ્થિતિ પણ વિષમ બનવા લાગી. તેણે વિશાખાને મળવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ બધા વ્યર્થ ગયા. છેવટે તે રમણ શેઠના બંગલે ગયો પણ અફસોસ ત્યાંએ શેઠનો ખોફ સર્વ જગા પર ફરી વળ્યો હતો. ચાકર, નોકર, ભૈયો, ઘાટી બધાના ચહેરા પર તેણે તિરસ્કાર જોયો અને આમ તે હતાશ બની ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમજફેરનું પરિણામ

એક દિવસ સંધ્યાસમય થયો હતો. ભગવાન સૂર્યદેવ અસ્ત થઈ ગયા હતા, પણ પશ્ચિમ દિશામાં વાદળાંઓના ગુચ્છો પર એવી રંગબેરંગી લાલીમા મૂકતા ગયા હતા કે, તેની પૃથ્વી પર પડતી છાંયા મનને પ્રફુલ્લ બનાવતી હતી. આકાશનું દૃશ્ય એવું ખીલી ઉઠ્યું હતું કે, જાણે અલૌકીક આભૂષણોથી સુસજ્જ થઈ દેવાંગનાઓ પ્રકૃતિઓનું નિરીક્ષણ કરવા વિમાનરૂઢ થઈ આકાશ-વિહાર કરી રહી હોય! આ વખતે રમણલાલ શેઠના બંગલાના પાછળના ભાગમાં રસ્તા પર આવેલા બગીચામાં વિશાખા હડપચી પર હાથ દઈ, પગ પર પગ ચઢાવી વિચારમૂઢ બની બેઠી હતી. એટલામાં સામેના દરવાજાના દ્વારમાં વિશાખાએ વસંતને જોયો. બંનેની દ્રષ્ટોદ્રષ્ટ મળી, પણ ઘુઘવતા સમુદ્રમાં ઓટ વખતે આવતાં મોજાં જેમ આઘે આઘેથી અથડાઈ કિનારા સુધી નહીં પહોચતાં પાછાં ઠેલાય છે, તેમ વસંત અને વિશાખાનાં હૈયામાં ઉછળતી સ્નેહોર્મીઓ આગળ વધવા ઉછાળા મારી રહી હોવા છતાં સંકોચાઇને પાછી ફરતી હતી. બંનેના ચહેરા પર નિસ્તેજતા છવાઈ રહી હતી. સંધ્યાનાં અંધારાં ઘેરાં બનતાં જતાં હતાં તેમ તેમ બગીચામાં પણ અંધકાર છવાતો જતો હતો.

વસંત ઉતાવળે પગલે ચાલી વિશાખા પાસે આવી પહોંચ્યો અને બાંકડાપર તેની બાજુમાં બેસી ગયો. તેને વિશાખા મૂઢ અને ભ્રમિત જેવી લાગી. વસંતને જોઈ વિશાખાએ તેના હૃદયના ભાવોને ઉલટુંજ સ્વરૂપ આપ્યું. તે કશુંજ બોલી નહિ, પણ વસંતે હિંમત એકઠી કરી ધ્રૂજતા અવાજે પૂછયું.

"કેમ વિશાખા! તારી તબીયત કેમ છે?"

"તબીયત તો સારી જ છે પણ તમે અત્યારે અહીં શા માટે આવ્યા છો?"

પ્રત્યુત્તર સાંભળતાં જ વસંતના હૃદય પર સખ્ત આઘાત થયો. તેના શરીરમાં એકદમ પ્રસ્વેદ છૂટયો અને મગજ નબળું પડતાં આંખે ચક્કર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી હોય એમ તેને લાગ્યું. તુર્ત જ તેણે ખીસામાંથી રૂમાલ કાઢી આંખો દાબી દીધી અને ઘડીવાર પછી તે બોલ્યો.

"વિશાખા! મને ક્ષમા કરજે, પણ તારી સૌંદર્યમય પવિત્ર મૂર્તિ મારા હૃદયમંદિરમાં જડાઈ ગઈ અને હું તેનો ઉપાસક બન્યો. તે ઉપાસના, તે સ્મૃતિ મને તારી પાસે અહીં ખેંચી લાવી. કંઈ અવિવેક થયો હોય તો માફ કરજે."

આમ કહી વસંત ત્યાંથી જવા ઉભો થયો, પણ તેથી તો વિશાખાનું હૃદય ખળભળી ઉઠ્યું. તેણે વસંતનો હાફકોટ પાછળથી પકડ્યો અને બોલી:

"નહિ, નહિ, વસંતકુમાર! જાઓ નહિ. મારાથી કંઈ બોલાયું હોય તો મને માફ કરજો."

વસંતે પાછું ફરી જોયું તો વિશાખના મુખચંદ્ર પર કોઈ અનેરૂં સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું. તે સ્મિતે વસંતના શરીરમાં નવું જીવન પ્રગટાવ્યું, અને તેનો ચહેરો પણ પ્રફુલ્લ બની ગયો. તે હસતાં હસતાં બોલ્યો.

"હૃદયેશ્વરી! મારૂં હૃદય તને કેમ ચાહી રહ્યું છે એ હું પોતે જ સમજી શકતો નથી. મારો અંતરાત્મા ત્હારી સૌંદર્યમૂર્તિની સમીપ રહેવા જ તલપાપડ થઈ રહે છે. એ વગર આ સંસાર સુનો અને અસત્ય જણાય છે."

વસંતના શબ્દો સાંભળી વિશાખાનું હૃદય થનગની ઉઠ્યું. ઘડીભર તેને થયું કે તેને ગળે ઝુલી પડું પણ તુર્ત જ વિશાખાની કલ્પના સૃષ્ટિમાં તેના પિતા રમણલાલનું રૌદ્ર સ્વરૂપ ખડું થયું અને તેનું હૃદય જડવત્ બની ગયું. એ ભ્રમણાની ધૂનમાં તેનાથી ફરી વસંતને કઠોર શબ્દો કહેવાઈ ગયા.

"વસંતકુમાર! હું નહોતી ધારતી કે તમે આવા ધૂર્ત હશો. તમે શું બોલો છો એનું પણ તમને ભાન છે? ગમે તેમ તો યે હું એક શ્રીમંત પિતાની પુત્રી છું. જો હું પહેલેથી જ એ જાણતી હતે કે, તમે આવા અસભ્ય છો તો હું તમારા તરફ દ્દષ્ટ સરખી યે પણ કરત નહિ. પિતાજીની નજરમાં તમે કેવા છો એ જાણો છો?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બસ, વિશાખાનાં શબ્દબાણો વસંતના હૃદયને વિંધી આરપાર ઉતરી ગયાં. તેને થયું કે પૃથ્વી ફાટે અને હું તેમાં અલોપ થઈ જાઉં તો કેવું સારૂં? તે અપમાનભર્યા ભારે હૃદયે ઉઠયો અને આંખમાં આવેલાં બે અશ્રુ બિંદુઓ લુછી ત્યાંથી ચાલતો થયો ત્યારે વિશાખાની દશા મૂર્છાવત્ હતી. તે શું બોલી, ઘડી પહેલાં શું હતું અને શું બની ગયું તેના તેને ખબર ન પડી. રાત્રિનાં અંધારાએ આલમને આવરી લીધી હતી. વસંત બગીચામાં પ્રવેશ્યો ત્યારે તો ઝાંખો ઝાંખોયે પ્રકાશ હતો પણ તે ગયો ત્યારે તો તેને ગાઢ અંધકાર ભેદીને જવું પડ્યું. તેના ગયા પછી મુર્છિત થઈ પડેલી વિશાખાને કંઇક શુદ્ધિ આવી અને તેનાથી બોલાઈ જવાયું:

"પ્રેમ...પ્રેમ...એક એવી વસ્તુ છે કે તે માણસને ઉન્માદે ચડાવી મુકે છે" તે ઘડીભર મૌન રહી અને ફરી બૂમ પાડી ઉઠી:

"વસંત...ઓ વસંત...ન...જાઓ...ન જાઓ...ઓ...ઓ...ઓ."

વિશાખાની ભયગ્રસ્ત ચીસ સાંભળી રમણલાલ શેઠ, સાવિત્રી શેઠાણી અને ચાકર નોકરો દોડી આવ્યા અને આસપાસ કોઈ નહીં દેખાતાં વિશાખાને સ્વસ્થ કરી બંગલામાં લઈ ગયા.

ગુમ થયલો વસંતકુમાર

આ ઘટનાને બન્યાને કેટલાક દિવસો પસાર થઈ ગયા. પણ ઉપલો પ્રસંગ બની ગયા પછી, રમણલાલ શેઠને તો એમ જ થઈ ગયું હતું કે, આટઆટલા બંદોબસ્ત છતાં વિશાખા વસંતને ભૂલે તેમ નથી, અને તેથી જ તેણે હમણાં હમણાં તેના ભૈયા જોડે કંઈક ગુપચૂપ ગુફતેગો કરવા માંડી હતી. અને પરિણામે એક દિવસ આખા શહેરનાં વર્તમાનપત્રોમાં ચકચાર ઉપડી કે, "વિદ્યાસાગર વકીલને આશ્રયે રહી કોલેજની કેળવણી લઈ રહેલો વસંત નામનો વિદ્યાર્થી આજે કેટલાક દિવસ થયાં અચાનક ગૂમ લઈ ગયેલ છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ કિસ્સો જાહેર થતાં ચૌટે અને ચકલે એ જ વિષયની ચર્ચાઓ થવા લાગી હતી. લોકોએ જેને જેમ ફાવ્યું તેમ અનુમાનો બાંધ્યાં અને થોડા દિવસ તો વાતાવરણ ખૂબ જ ગરમ રહ્યું, પણ દિવસો પર દિવસ પસાર થતાં એ વાત વિસારે પડવા લાગી. જો કે વિદ્યાસાગર વકીલે ખાનગી તપાસ ચાલુ રાખી હતી, પણ જાહેર જનતા એ વાત ભૂલતી જતી હતી. અને આ વર્તમાન સાંભળી વિશાખા પણ હવે વસંતને ભૂલી જશે એવી રમણલાલ શેઠની ગણત્રી હતી. પણ તેની એ માન્યતા ખોટી ઠરી અને આ ખબરથી તો વિશાખા ઉલ્ટાની ઉન્માદીની બની ગઈ. આથી રમણલાલ શેઠ વધુ ચિંતામગ્ન બન્યા અને ઘણી જ ધડમથલને અંતે તેણે નક્કી કર્યું કે, સૂર્યપુરના શ્રીમંત શેઠ કૃષ્ણદાસના પુત્ર દેવીદાસ જોડે વિશાખાને લગ્નગ્રંથીથી જોડી દેવી કે જેથી તેનો જીવનપલ્ટો થાય. તેણે સાવિત્રી શેઠાણીને પોતાનો આ નિશ્ચય વિશાખાને જણાવી તેને ગમે તે ભોગે સમજાવી લેવા સૂચના આપી અને પોતે પણ એ વેતરણ કરવાના વ્યવહારૂ ઉપાયો યોજવા માંડ્યા.

એક દિવસ સાવિત્રી શેઠાણી, પૂજામાંથી પરવાર્યાં કે તુર્ત જ પરિધાન કરેલાં સફેદ વસ્ત્રોમાં જ હાથમાં માળા લઈ, હતાશ બની બેઠેલી વિશાખા પાસે આવ્યાં અને એક માતાના અદ્‌ભુત વાત્સલ્યથી તેના વાંસા પર હાથ ફેરવી, ગળગળાં થઈ તેની બાજુમાં બેસતાં બોલ્યાં.

"જો બેટા વિશાખા! તું સમજુ અને ડાહી છો, હમણાં હમણાં વસંતનો કંઈ પત્તો નથી. વળી તું ઉમ્મર લાયક થઈ છે, માટે તારે લગ્ન માટે અમારા સાથે સંમત થવું જોઇએ."

"માતુશ્રી! તમારાં જેવાં એક સાધ્વી અને પવિત્ર માતા માટે હું ગમે તેવો આકરો ભોગ આપવા તૈયાર છું. પણ વસંત ગુમ થઈ ગયો છે, તો આ વિશાખા પણ આ ફાની દુનિયામાંથી સદાને માટે ગુમ થઈ જવા પ્રયત્ન કરી રહી છે. તમે મારાં લગ્નની ચિંતા શા માટે કરો છો?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશાખાના દર્દભર્યાં શબ્દો સાંભળી સાવિત્રીનું હૃદય ધવાઈ ગયું, તેની આંખોમાંથી અશ્રુઓ ટપકવા લાગ્યાં. તે ગળગળીત થઈ બોલી.

"બેટા! તું હજુ બાળક છે. તું એ કયાંથી સમજે કે દરેક માતા પોતનાં બાળકોને સુખમાં મહાલતાં જોવા માટે કેટલી તલપાપડ થઈ રહી હોય છે! વળી તું તો અમારી એકની એક લાડીલી પુત્રી. તને સુખને શિખરે જોવા અમે કેટલાં ઉત્સુક હઈશુ......અમે......પ્રભુ તને સદ્‌બુદ્ધિ આપે......અને......" આટલું બોલતાં સાવિત્રીનું હૃદય વધારે ભરાઈ આવ્યું અને તેણે પહેરેલાં સફેદ વસ્ત્રનો છેડો આંખોએ દાબી દીધો.

આ દશ્યે વિશાખાના હૃદયને હચમચાવી નાખ્યું. તેનાં સુંદર નેત્રો પણ અશ્રુબિંદુઓથી ઉભરાઈ પડયા અને તે ધ્રુજતા સ્વરે બોલી.

"માતા! તું આટલી બધી દુઃખી ન થા. બોલ તું કહે તેમ કરવા હું તૈયાર છું. મારૂં જીવન તારા ચરણોમાં ધરૂં છું."

"એમ, વિશાખા! હું કહું તેમ તું જરૂર કરીશ?" સાવિત્રી શેઠાણીએ અશ્રુ લુંછતાં જરા હસીને પૂછયું.

"જરૂર, માતા! તને ખુશી કરવા માટે આ જીવનને સળગાવી સળગાવીને પસાર કરવું પડશે તો પણ તે હું કરવા તૈયાર છું. એ મારૂં વચન છે."

"તો જો બેટા, અમે તારો વિવાહ સૂર્યપુરના શેઠ કૃષ્ણદાસના પુત્ર દેવીદાસ જોડે નક્કી કર્યો છે. તેમાં તું સંમત છો ને?"

આ સાંભળી વિશાખા વિચારમગ્ન બની ગઈ અને એક ઉંડો નિઃસાસો નાંખી આકાશ સામે જોઈ રહી. થોડીવારે તે ધણા જ ધીમા અંવાજે બોલી.

"માતા તારા સુખ માટે હું ભડભડતી આગમાં ઝંપલાવવા પણ તૈયાર છું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"વાહ મારી દીકરી! વાહ! તું કેટલી બધી શાણી છે?" આમ કહેતાં સાવિત્રી શેઠાણીએ વિશાખાનો વાંસો પસવાર્યો. અને પોતે વિશાખા પર વિજય મેળવ્યો છે તે ખબર પોતાના પતિને ગર્વભેર આપવા ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં.

*　　　*

દેહનાં લગ્ન!!

અને એક દિવસ રમણ શેઠનું આંગણું લગ્નોત્સવના અનેક શણગારો તથા વિદ્યુત દિવાઓથી ઝળહળી ઉઠ્યું, ત્યારથી વિશાખા સૂર્યપુરના માતબર શેઠ કૃષ્ણપ્રસાદના પુત્ર દેવીદાસ સાથે લગ્નબંધનથી બંધાઈ ગઈ. પણ એ બંધન દિલનાં ન હતાં, ફક્ત દુનિયાને દેખાડવાનાં હતાં. દેવીદાસ શ્રીમંત હતો, પણ સુશિક્ષિત અને સમજદાર ડાહ્યો પુરૂષ હતો. વિશાખાને રીઝવવા, પોતાના હૃદયની દેવી બનાવવા દેવીદાસે અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ વિશાખાના દિલનું દર્દ મટયું નહિ. તે દિવસે દિવસે કૃશ અને દુર્બળ બનવા લાગી. દેવીદાસ તેને ખરા અંતઃકરણથી ચાહતો હતો. વિશાખાને પ્રફુલ્લિત જોવા તે અધીરો અધીરો બનતો. તેને આલિંગવા તે ઉત્સુક થઈ રહેતો પણ વિશાખા તેને સ્પર્શ સરખો પણ કરવા ન દેતી અને કયારેક કયારેક તો તે છેડાતી, છંછેડાતી, દૂર હટતી પણ દેવીદાસનું હૃદય તો તેના તરફ માયાળું જ રહેતું. છતાં વિશાખાના અસહ્ય વર્તનના આઘાતોથી તેનું હૃદય ઘવાઈ પણ જતું. આમ વિશાખા અને દેવીદાસનું પરિણીત જીવન વર્ષો વીત્યા છતાં દર્દમય અને દયાપાત્રજ રહ્યું.

દેવીદાસે વિશાખાને રીઝવવા ઘણાએ પ્રયત્નો કર્યા પણ તેને કશામાં સફળતા ન મળી.

એક દિવસ સૂર્યપુરની સુશિક્ષિત પ્રજામાં ચર્ચા થઈ રહી હતી કે શહેરથી થોડે દૂર આવેલી એક સુંદર વનરાજીમાં આવેલા કપીલેશ્વર મહાદેવનાં મંદિરની ધર્મશાળામાં એક અદ્દભુત યોગી આવી રહ્યા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભવ્ય લલાટ અને ઓજસ્વી મુખમુદ્રાવાળા આ યોગીએ સૂર્યપુર અને તેની આસપાસનાં ગામડાંઓની પ્રજામાં કંઈ અજબ ચમત્કારિક પ્રભાવ જમાવી દીધો હતો. તેના ઉંચા પ્રકારની ફિલસુફીયુક્ત આધ્યાત્મવાદનો ઉપદેશ સાંભળવા સંખ્યાબંધ માણસો કપીલેશ્વર મહાદેવની ધર્મશાળામાં સાંજ સવાર નિયમિત જવા લાગ્યાં હતાં. આ વાત દેવીદાસને કાને પણ આવી અને એક દિવસે સાંજે તેણે ઘેર આવી વિશાખાને ઘણા જ પ્રેમભર્યા શબ્દે કહ્યું.

"વિશુ,, શહેરથી થોડે દૂર એક શાંત સ્થાનમાં કપીલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર આવેલું છે. આજે આપણે ત્યાં દર્શને જઈશું? હમણાં હમણાં સંભળાય છે કે ત્યાં એક યોગી પણ આવેલા છે."

"જરૂર, દેવદર્શન અને સત્સંગ મને બહુ જ ગમે છે."

"ઠીક ત્યારે ચાલ, કપડાં પહેર. એટલામાં હું મોટર તૈયાર કરાવું છે."

એમ કહી દેવીદાસે મોટર ડ્રાઇવરને ગાડી લાવવાનું કહેવા નોકરને હુકમ કર્યો અને વિશાખા વસ્ત્રો પહેરવા ગઈ.

થોડીવારમાં તો બંગલાના કમ્પાઉંડમાં મોટરનું હોર્ન વાગ્યું અને વિશાખા સુંદર પણ સાદાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ આવી પહોંચી. એટલે દેવીદાસ અને તે બંને સાથે દાદર ઉતર્યા અને મોટરમાં બેસી ડ્રાઇવરને કપીલેશ્વર મહાદેવ તરફ હંકારી જવા કહ્યું.

શહેરનાં રોનકદાર મકાનો અને વિદ્યુત લાઇટનો ઝળહળાટ વટાવી મોટર પુરપાટ વેગે શહેરનું ધમાલ ભર્યું વાતાવરણ છોડી, કપીલેશ્વર મહાદેવ તરફ જવાના શાંત રસ્તા પર દોડી રહી હતી. રસ્તાની બંને બાજુ ઝાડોની કિનાર અને વચ્ચે વચ્ચે ક્યારેક આવતી ગ્યાસની બત્તીથી દૃશ્ય સુંદર લાગતું હતું. વિદ્યુતવેગે મોટર કપીલેશ્વર મહાદેવની ધર્મશાળાના મુખદ્વાર પર જઈને અટકી ગઈ. વિશાખા અને દેવીદાસ મોટરમાંથી ઉતર્યા અને મહાદેવનાં દર્શન કરી પ્રવચન સ્થળે પહોંચ્યાં ત્યારે અસંખ્ય માણસોની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેદની સમક્ષ એક ઉંચી વ્યાસપીઠ પર ભગવાં વસ્ત્રધારી તેજસ્વી યુવાન યોગી માધુર્યભરી ભાષામાં વાકધારા ચલાવી રહ્યા હતા. દેવીદાસ જેવા શહેરના એક આગેવાન ગૃહસ્થને આવતા જોઈ મંદિરનો મુખ્ય સંચાલક તેની સામે ગયો અને તેને યોગ્ય આસને બેસાર્યાં પણ તે વખતે યે પેલા યોગીનાં પ્રવચનનો તો અસ્ખલિત પ્રવાહ ચાલુજ હતો. તે કહેતા હતા:—

"આ જગતમાં જેણે દિવ્ય પ્રેમને જીત્યો છે તેને બીજી કઈ ઇચ્છા રહી હોય છે? સાત સાત સલ્તનતના ભંડાર કે જગતની બીજી કોઈ વસ્તુ તેનું મન ડોલાવી શકતી નથી. જગતની કોઈ પણ સુંદર વસ્તુ યા મોહક પદાર્થ તેને આકર્ષી શકતાં નથી. આહા હા! શું સુખ! શું પરમાનંદ! તે સુખ, તે પરમાનન્દ, તે દિવ્ય પ્રેમ, તે તમારો આત્માજ છે. માટે આમ તેમ વલખાં મારવાં છોડી દઈ દરેક વસ્તુ અને આત્માને દિવ્ય પ્રેમથી ચહાતાં શીખો. એમાંજ તમારૂં શ્રેય છે."

આ છેલ્લા શબ્દો કહી હંમેશનો વખત થઈ જતાં યોગીએ પ્રવચન પૂરૂં કર્યું અને માનવમેદની વિખરાવા લાગી. પલકવારમાં તો મહાદેવનું મંદિર અને ધર્મશાળા સુમસામ થઈ ગયાં. પણ વિશાખા તો હજુ પેલા યોગી તરફ એકાગ્ર દૃષ્ટિ રાખી બેઠી હતી. તે તેના ચહેરા સામું એટલી ઉત્સુક બની જોઈ રહી હતી કે, દેવીદાસને પણ આશ્ચર્ય થયું અને તેણે તેના વાંસામાં એક ટપલી મારી કહ્યું.

"લે હવે ચાલ, બધાં ચાલ્યાં ગયાં. જો યોગીએ પણ પાદુકાઓ પહેરી અને દંડ, કમંડળ લઈ જઈ રહ્યા છે."

"નહીં નહીં, મારે તો એ મહાત્માને મળવું છે. તમે જરા ઉભા રહો. ઓ યોગી...યોગી..." આમ કહેતી વિશાખા તે યોગી તરફ દોડી. આમ વિશાખાને અર્ધ ઉન્માદાવસ્થામાં જોઈ દેવીદાસ પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયો. અને પેલા યોગી પણ ચકિત બની હાથમાં દંડ અને કમંડળ સમેત તેના તરફ ધસી આવતી એ યુવતી તરફ અનિમિષ દૃષ્ટિથી જોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહ્યા અને ઘડીભર સમાધિસ્થ હોય તેમ સ્તબ્ધ બની ઉભા રહ્યા. પછી ખડખડાટ કરતું મુક્ત હાસ્ય હસી બોલ્યા.

"કોણ વિશાખા! તું અહીં ક્યાંથી?"

"ઓ વસંતકુમાર! તમો હજુ હૈયાત છો? મારા પિતાએ તો તમને મારાઓ પાસે મરાવી નંખાવ્યા હતા ને? મારા માટે તમે આટલો મોટો ભોગ આપી ભગવાં પહેર્યાં? સંસાર સળગાવી મુકયો?"

"બિલકુલ નહિ વિશાખા? તારે લીધે તો મારે। આ મનુષ્ય જન્મ સાર્થક થયો. હું સર્વેશ્વર ઇશ્વરની આગળ જઈ પહોંચ્યો છું. તારા પિતાએ તો મને મારાઓના હાથમાંજ સોંપ્યો હતો, પણ એ ડાકુઓના દિલમાં પણ ઇશ્વર વસ્યા અને મને જીવતો છોડયો."

"ત્યારે શું હું તમને કદિ નથી સાંભરતી?"

"વિશાખા! બહેન! વાસનાભર્યા પ્રેમોન્માદના આંધળા આવેગમાં આટલી આતુર ન બન! જો પાસેજ તારા પતિદેવ ઉભા છે. જરા ધીરજ રાખ! તું મને હરવખત સાંભરે છે, પણ નિર્મલ ભગિનીભાવથી. એક દિવ્ય આત્મા તરીકે. ઉઠ! બ્હેન, સાવધ થા અને આ તારા પતિદેવમાં પ્રભુને જો!"

આમ કહી એ યોગીએ તેની આંખોને સ્થિર કરી એક અગમ્ય આંદોલનનું કિરણ વિશાખાના ભાલપ્રદેશ પર ફેંકયું હોય તેમ જણાયું અને તુર્તજ વિશાખા સચેત થઈ ગઈ. તે બોલી ઉઠી.

"વસંતકુમાર, ખરેખર તમે હવે વસંતકુમાર નથી રહ્યા પણ એક અદ્દભુત યોગીજ છો."

આમ કહી વિશાખા દેવીદાસ તરફ ફરી અને તેના પગોમાં પડી ગઈ અને ચોધાર અશ્રુએ રડતાં રડતાં બોલી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ઓ પતિદેવ, ખરેખર તમે જ મારા પ્રભુ છો. મારા અનેક અપરાધો અને અપમાનો સહન કરી, અડગ ધીરજ અને આત્મશ્રદ્ધાથી તમે મારા આત્માનો આજે ઉદ્ધાર કર્યો છે. તમારૂં અને મારૂં આજે જ લગ્ન થયું છે. હું તમારી છું અને તમે મારા થાવ.

આ દૃશ્ય જોઈ દેવીદાસની આંખોમાંથી પણ આંસુ છલકાઈ ગયાં અને વિશાખાનો હાથ પકડી ઉભી કરી, છાતીસરસી ચાંપી અને ખીસામાંથી રૂમાલ કાઢી આંસુ લુછ્યાં, અને પેલા યોગીએ આ યુગલ તરફ આંગળીઓના પંજા લંબાવી આશીર્વાદ આપતાં શબ્દોચ્ચાર કર્યા.

"સુખી ભવ: હરિ: ઓમ્ તત્સત્. ઓમ્...ઓમ્...ઓમ્..." અને એ શબ્દોચ્ચારના પુનરાવર્તનના પડઘાથી વાતાવરણને સભર કરતા યોગીરાજ અદૃશ્ય થઈ ગયા. આ અલૌકિક આશીર્વાદથી દેવીદાસનો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ અદ્ભુત અને અલૌકિક બની ગયો. વિશાખા અને દેવીદાસે ત્યાર પછી તે યોગીરાજને મળવા ઘણા યે પ્રયાસ કર્યા પણ તે પ્રસંગ પછી સૂર્યપુર કે બીજે ક્યાંઈ તેનો પત્તો લાગ્યો જ નહીં.

★

૧૫. અણવર કે આફત ?

કોઈની પણ જાનમાં ન જવાના મેં સોગન લીધા છે. મ્હારા એક નજીકના સગા દયાશંકરભાઈના ચી. શંભુપ્રસાદને પરણાવવા કાઠીઆવાડમાં ગઢડા ગામે હું ગયો હતો. એ વખતે મને જે અનુભવ થયા હતા અને જે હાડમારીઓ અને વીતકો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં ત્યારથી હીંદુઓની આખી લગ્નપ્રથા સામે મ્હારો પુણ્યપ્રકોપ પ્રજવલી ઉઠયો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હેરાનગતી થવાનું કારણ વર, વરના બાપ અને વરના બનેવી કાશીપ્રસાદ જે આ પ્રસંગે અણવરના મહત્વના હોદ્દા પર હતા, તે ત્રણે જણા ડોઢડાહ્યા, ધાંધલીયાં અને ઉતાવળીઆ હતા એ હતું. તેમાં પણ સામા કન્યા પક્ષનાં માણસો પણ તેવાંજ ધાધલીયાં અને ડાંડ હતા. અને ચકમક જેવાં બન્ને પક્ષનાં ડાંડ માણસોની અથડામણથી એ લગ્નમાં ક્લેશ અને કંકાસનાં ઘણા યે તણખા ઉડયા હતાં.

* *

મુંબઇથી રાતના ૯-૪૫ કલાકે કાઠીઆવાડ મેલમાં મોટી જાન ઉપડવાની હતી. તે અગાઉ થોડીવારે જાનનો વહીવટ કરનાર કાશીપ્રસાદે સેન્ટ્રલ સ્ટેશન તેમના ખુદ પિતાશ્રીએ જ બંધાવેલું હોય એવી રીતે ત્યાં ધાંધલ અને ધમાલ કરી મુકી. તેમની સૂચના પ્રમાણે અમે સૌ શુંભુપ્રસાદની જાનમાં જનાર સગાંવહાલાંઓએ અમારા સામાન પર પોતપોતાનાં નામનાં લેબલ લગાવેલાં હતાં. પણ સેન્ટ્રલ સ્ટેશને અમને સહુને પુરૂષ, સ્ત્રી અને બાળકોને સીદ્ધાં હારદોર ઉભાં રાખી તેમણે અમારાં નામો લખી હાજરી લેવાની શરૂઆત કરી ત્યારે જેલવહીવટને મળતી એ રીત તરફ અમે સૌએ પ્રોટેસ્ટ ઉઠાવ્યો, અને એ ઉસ્તાદ અણવરને ચોકખું સંભળાવી દીધું કે,

"અમે સૌ અમારાં બૈરી છોકરાંઓને સંભાળી લઇશું, ત્હમે અમારો સામાન ડબ્બામાં મુકાવી દો."

વરના બાપે એક આખો ડબ્બો રીઝર્વ રાખ્યો હતો, એટલે સામાન ગોઠવી અમે સૌને ડબ્બામાં ગોઠવાઈ જવાની મુશ્કેલી પડી નહીં. એ મોટા ડબ્બામાં સૌ પોતપોતાનાં કુટુમ્બ સાથે વ્યવસ્થાથી ગોઠવાઈ ગયાં. સ્ટેશન પરથી ટ્રેઇન ઉપડયા પહેલાં કાશીપ્રસાદે એન્નજીનના ગાર્ડની માફક સીસોટી વગાડી અને બુમ મારી બોલ્યા કે:

"સઘળાં આવી ગયાં?"

એની આ પ્રકારની વાયડાઈ જોઈ જાન સાથે આવેલા એક ડોસા બોલ્યા કે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"બધા બેસી ગયા છે. તું હવે કુદકો મારીને ચડી જા; તારના થાંભલા જેવો પ્લેટફોર્મ પર ઉભો છે તો પાછો રહી જઇશ."

ડોસાની ચેતવણી વ્યાજબી હતી. કાશીપ્રસાદને એમની પોતાની ધાંધલમાં એ વાતની શરત નહોતી રહી કે સ્ટેશનનો ગાર્ડ અમારા ડબ્બાને ચાવી દઈ ગયો હતો. ટ્રેઇન ઉપડવાનો માત્ર એક જ મીનીટની વાર હતી. ડોસાની ચેતવણીથી કાશીપ્રસાદ કુદ્યા, બારીમાંથી ડબ્બામાં દાખલ થવા પ્રયાસ કર્યો પણ એમનું બદન ગોળમટોળ અને ચરબીદાર હોવાથી એ બારી વચ્ચે સલવાઈ ગયા. અને અમારે બે ત્રણ જણાને ઉભા થઈ તેમની બોચી, કમર અને પગમાંથી પકડી રૂની ગાસડીને ખેંચતા હોઇએ તેમ એમને ડબ્બામાં ખેંચવા પડ્યા. અને એ પણ જે સ્થીતીમાં ખેંચાયા હતા તેને લઇને બારીમાંથી ગાસડાની માફક ધબ દઇને નીચે પડ્યા. પણ એ માણસની ધીરજ અસીમ હતી. એમનું ચક્રમ પાઘડું ગબડી જવા છતાં અને ડબ્બાની બારીમાંથી જંતરડાની માફક ખેંચાવાથી એમનું ડાચું લોટ ફાકવા જેવું થઈ ગયું હોવા છતાં પડતાંની સાથે એ તરત જ ઉભા થયા, વસ્ત્રો સમા કર્યાં, પાઘડી ઉંચકી લઈ ધુળ ખંખેરી માથે મુકી, અને જાણે કશું જ ન બન્યું હોય તેમ જાનની મેનેજમેન્ટની લગામ હાથમાં લીધી અને એક બાંકડા પર ઉભા થઈ, ઠાવકા બની હુકમ છોડયો કે,

"ઘરડાંઓ, યુવાનો, । સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓ જુદા જુદા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ગોઠવાઈ જાવ."

કાશીપ્રસાદનો હુકમ સાંભળી બધાંએ સ્મીત સહીત હાસ્ય કર્યું અને સૌ પોતપોતાના કુટુંબ સાથે દરેક કમ્પાર્ટમેન્ટમાં જગ્યા શોધી બેસી ગયાં હતાં, તેમને એ નવી સુચના પસંદ ન પડી. પણ એમની સુચનાનો અમલ નહીં થાય તો જાનની વ્યવસ્થાનું કામ છોડી એ વાંદરાથી પછા જશે એવી એમણે ધમકી આપવાથી અને પોતાના જમાઇના ટેકામાં વરના બાપે તેમની સૂચનાને અનુમોદન આપવાથી આખરે અમારે સઘળાએ કમને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમના કહ્યા પ્રમાણે સ્ત્રીઓ, બાળકો, ઘરડાંઓ અને યુવાનો એ બધાંને જુદાં જુદાં કમ્પાર્ટમેન્ટમાં વહેંચાઈ જવું પડ્યું.

પાલઘર ગયા પછી પોતાની સૂચનાઓનો અમલ થાય છે એ જોઈ, સંતોષ માની અણવર સાહેબે જેમને નાસ્તો કરવો હોય તેમને સાથેના કરંડીયામાંથી ભાતું કાઢી આપ્યું. પાલઘર વટાવી ટ્રેઇન રાત્રિના અંધકારમાં ધસમસતી દોડી જતી હતી. જાનૈયાઓ ધીરે ધીરે ઝોપરાં જોખવા લાગ્યા હતા. અને થોડાંક સ્ટેશન વટાવ્યા બાદ જાનનું લગભગ દરેકે દરેક માણસ ઘસઘસાટ ઉંઘી ગયું હતું. કારણકે વરના બાપે આખો ડબ્બો રીઝર્વ કરેલો હોવાથી વચમાંના સ્ટેશને કોઈ બહારનું ઉતારૂ ડબ્બામાં આવી શકે તેમ ન હોવાથી જાનમાં આવેલા દરેક જણનું મન નિશ્ચીંત હતું. પણ કાશીપ્રસાદ પોતાને મળેલી સત્તા અજમાવવાનું ચુકતા નહીં. મધરાતે અને મધ્યરાત પછી આવેલા સુરત, વલસાડ, ભરૂચ અને વડોદરાનાં સ્ટેશને—

"ચા-ઈ-ઈ પા-ણીવાળા બોલજો-ઓ ઓ" એમ બુમ મારી અમદાવાદ આવતાં લગભગ પોણો ડઝન વખત અમારા સૌની ઉંઘ ઉડાડી મુકી હતી.

આખરે એક ડોસાએ એને જરા તતડાવ્યો અને જંપીને બેસવાની સલાહ આપી. ત્યારે જ કાશીપ્રસાદ મુંગો થઇને બેઠો હતો.

* *

અમદાવાદ સ્ટેશને વરના બાપ દયાશંકરભાઇના એક ઓળખીતા જાન માટે મસાલાનું દૂધ તૈયાર કરી લાવ્યા હતાં પણ તે એટલું બધું ખરાબ લાગ્યા હતા કે, તેનો આસ્વાદ લેનારાનાં ડાચાં જાણે એરંડીયું પીધું હોય તેવા બની ગયા હતા. માંડમાંડ સૌએ દૂધ પીધું અને બગડી ગએલા મોઢાંને સાફ કરવા અમે બધા એ મુંબઇથી સાથે લીધેલા પાનનો જથ્થો અમદાવાદ સ્ટેશનમાં જ ખલાસ કરી નાખ્યો. માર્ગમાં વરના બાપ અને અણવર હાંકોટા પાડી પાડીને વાતો કરતા હતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને જાણે મોટું લશ્કર લઈ કોઈ સેનાધીપતીઓ કોઈ અજીત દુર્ગ જીતવા જતા હોય તેમ ફુલાઇને છાતી કાઢી ફરતા હતા. અને વરરાજા પણ જાણે પોતાને સાડા ત્રણ દિવસની ખરેખરી રાજસત્તા મળી ગયેલી હોય તેમ પોતાનાં સમવયસ્ક અને નાની વયના જાનૈયાઓને રૂઆબથી જ હુકમ કરતા હતા.

આખરે જાન વીરમગામ પહોંચી. ધોળે જતી ટ્રેનમાં અમારો ડબ્બો જોડાયો. ભારે શોરબકોર અને ધુમાધુમ કરી અણવરે બાનુ કાઢયું અને લગભગ ત્રણ સાડા ત્રણ વાગે ધોધખતા તાપમાં અમે નીંગાળા પહોંચ્યા ત્યારે થાકીને લોથ થઈ ગયા હતા. કન્યાવાળા તરફથી કેટલાક માણસો અમારૂં સ્વાગત કરવા સ્ટેશને હાજર હતા. ભાવનગર તરફથી એક બીજી જાને આવી સ્ટેશનમાં પડાવ નાખ્યો હતો. અમારા વેવાઇને બે કન્યાઓ હતી. મોટીનું લગ્ન દયાશંકરભાઇના ચીરંજીવી શંભુપ્રસાદ જોડે થવાનું હતું. અને નાની કન્યાનું લગ્ન પેલા ભાવનગરવાલા વર જોડે થવાનું હતું.

ભાવનગરની ગાડી અમારી ગાડી પહેલાં અરધો કલાક વહેલી આવેલી હોવાથી એ જાન હજુ સ્ટેશનમાં જ હતી. ભાવનગરની જાનવાળાની દોંગાઇથી અથવા અમને સામે તેડવા આવેલા કન્યાપક્ષના માણસોની બેદરકારીથી મુંબઇથી ગયેલા અમો સઘળાઓને સખત તાપમાં દોઢ કલાક સુધી ઉભા રહેવું પડયું. અમારે અહીંથી ગઢડે ગાડાં રસ્તે પહોંચવાનું હતું. સ્ટેશન પર જે ગાડાંઓ તૈયાર રાખવામાં આવ્યાં હતાં તેમાં તો અમારા મેનેજર સાહેબ કાશીપ્રસાદભાઇની ચીકણાઇને લીધે, અમે બેસીએ તે પહેલાં ભાવનગરવાળા ખડકાઇને ગઢડા તરફ ઉપડી ગયાં. અમારે માટે વાહનનો બંદોબસ્ત કરવા એ ગાડાંઓની સાથે અમારૂં સ્વાગત કરવા આવેલા માણસોમાંનો એક ગઢડે પહોંચ્યો અને ત્યાંથી વરરાજા માટે એક મોટર અને જાન માટે બે મોટર લોરીઓ મોકલી આપી. ડબ્બામાં પુરાએલા ઢોરની માફક અમે સંધ્યાકાળ થતાં માંડ માંડ ગઢડે પહોંચ્યા.

* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજે દીવસે અમારૂં ભવ્ય સામૈયું કરી અમને સરસ જાનીવાસો આપવામાં આવ્યો, એક વિશાળ ફળીવાળો ડેલો અમારે હસ્તક સોંપવામાં આવ્યો. ડેલાનું ફળીયું, પડશાળ, એ પડશાળમાં આવેલી ઓરડીઓ એ બધું જોઈ અમે રાચ્યા. પણ જ્યારે રાત્રે વેવાઇએ પાગરણ મોકલાવ્યું ત્યારે અમારો જીવ ખાટો થઈ ગયો. એ ગાદલાં જાણે સુરણ બટાકાનાં કોથળા હોય તેવા રૂના ઢેકાઢળીયા હતાં અને ગોદડાંઓ અસંખ્ય માકડોથી ભરપૂર હતાં. સારા ભાગ્યે અમને થોડાક ધોલીયાઓ અને ખાટલાઓ આપ્યા હતા. તે ફળીયામાં પાથરી અમે પુરૂષ વર્ગ તે પર લોટયા હતા. જેમ તેમ કરીને એ દિવસ તો અમે કાઢી નાંખ્યો. કન્યાને માંડવે જઈ જમી આવ્યા. બીજે દીવસે વરઘોડો નીકળ્યો. અમારો દોઢ ચતુર અણવર અમે ના પાડયા છતાં વરરાજા માટે એક કાઠીની પાણીદાર ઘોડી ઉપાડી લાવ્યો અને બાપ જન્મારે ઘોડે નહીં બેઠેલા શંભુપ્રસાદને તેના પર સ્વાર કરાવ્યો. ઘોડી આપનાર કાઠીએ ચોકખી ચેતવણી આપી હતી કે:—

"વાજાં ઘોડીથી દૂર રાખજો અને બે માણસો ઘોડીની લગામ બરાબર પકડી રાખજો."

પણ વરઘોડો નીકળતી વખતે કાશીપ્રસાદને એ વાતની શરતચુક થઈ જવાથી અને વાજાં ઘોડી નજીક આવી જતાં એ અશ્વતન્યા (ઘોડી) પાછલા પગો પર ઝાડની જેમ ઉભી થઈ ગઈ અને વરરાજા હાથમાંનું નાળીયેર જમીન પર ફગાવી દઈ ઘોડીની ગરદને વળગી પડયો અને ઘોડી કન્યાના માંડવા આગળથી જ ઉભી બજારે દોડી ગઈ. બજારમાં બેઠેલા એક બે આયરોએ એ તેજણને માંડ માંડ કાબુમાં લીધી અને જેનો જીવ ઉંચે ચડી ગયો હતો એવા ગભરાએલા અમારા વરરાજા શંભુપ્રસાદને પગપાળા જ કન્યાને માંડવે લઈ જવામાં આવ્યા. જ્યાં ઘોડીના ભડકણથી રડતી સુરત બની ગયેલા એ મુંબઇગરા મુરતીયાને તેમની સાસુએ સાડીનો ડુચ્ચો મોંમાં દાબી, હસવું માંડ માંડ ખાળી જેમ તેમ પોંખ્યા હતા. અને ગઢ્ઢાની સઘળી છોકરીઓએ—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"શંભુ વર તેજણનો અસવાર..." વી......ગીતનું જોડકણું જોડી અમને લાગેલી ભોંઠપમાં વધારો કર્યો હતો.

*　　*

તેજ રાતના બંને જાનોના વરરાજાનો હસ્તમેળાપ થઈ ગયો. અને બીજે ચોરીની ક્રીયા થઇ. ચોરીની સાંજે હું ફળીયામાં એક ખાટલા પર સુતો હતો. મારી પત્ની મારી નાની છોકરીને મને રમાડવા આપી ગયાં. છોકરી રમતાં રમતાં મારા ખાટલામાં સુઇ ગઈ. મધરાતે હું જાગ્યો અને છોકરીને લઈ પડશાળામાં જ્યાં સ્ત્રીઓ સુતી હતી તે ઓરડા તરફ ગયો. મારી પત્નીએ કેવો સાળુ પહેર્યો હતો તે હું જાણતો હતો. એટલે દૂર એક ગાદલા પર એને જોઈ હું છોકરીને તેની બાજુમાં મુકી આવ્યો. આ બનાવને અર્ધોએક કલાક થઈ ગયો હશે એટલામાં મારી પત્નીએ આવી મને ઢંઢોળ્યો અને પૂછ્યું.

"છોકરી કયાં?"

"હું તને આપી ગયો ને!"

"નહીં મને નથી આપી ગયા!"

"ત્યારે હું કીકીને કોની આગળ મુકી આવ્યો!"

"હું શું જાણું! કયાં મુકી, બતાવો?"

અમે ધણીધણીઆણી કીકીની શોધમાં પડશાળમાં જે રૂમમાં સ્ત્રીઓ સુતી હતી ત્યાં ગયા પણ નશીબનું કરવું, અમારે બંનેને એ ઓરડામાં પગ મુકવો અને તેજ પળે વેવાઇએ આપેલા મુડદાલ ફાનસનું ગ્યાસલેટ ખુટી જવાથી દીવો ગુલ થઈ ગયો. મેં મારી સ્ત્રીને સૂચના કરી કે,

"બીજું ફાનસ લાવી છોકરીને શોધીએ!"

પણ તેણે કહ્યું કે "છોકરી કયે જગ્યાએ મુકી તે દીશા બતાવો એટલે હું જઇને લઇ આવું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં દૂર એક પથારી આગળ જ્યાં છોકરી મુકી હતી તે દીશા બતાવી. અંધારામાં મારાં શ્રીમતી ડગલુ ભરવા જતાં કોઈ બહેનનાં વદન મકળ ઉપર તેમનો પગ પડ્યો, એ બહેને ચીસ પાડી. હું ભડકીને ઓરડાની બહાર નાઠો. ત્યાં તો ફળીઆમાં સૂતેલા કાશીપ્રસાદે "ચોર ચોર" કરી બૂમ મારી.

હું સમયસૂચકતા વાપરી કાશીપ્રસાદ પાસે દોડી ગયો અને તેના મોઢા પર હાથ મુકી કહ્યું કે—

"એ બોઘાશંકર! ચોર કોઈ નથી, છોકરી ખોવાઈ છે. જલ્દી ફાનસ લઈ આવ."

કાશીપ્રસાદ જલદી જલદી ફાનસ લઈ આવ્યો અને તેણે, મેં અને મારી શ્રીમતીએ ત્રણે જણાએ ભેગા થઈ પેલા ઓરડામાંથી છોકરી શોધી કાઢી અને જે બ્હેનને મારી શ્રીમતીનો પગ વાગ્યો હતો તેની માફી માગી.

* *

લગ્ન પતી ગયાં. વેવાઈએ બન્ને જાનો વળાવી અને અમો બધાં સ્ટેશન પહોંચ્યાં, ભાવનગરવાળાઓની ટ્રેનને આવવાને બે કલાકની વાર હતી. દોડા દોડી અને ધાંધલમાં અમારી ટ્રેન આવી, તેમાં અમે સૌ ચડી ગયા. સારા ભાગ્યે વરના બાપે ભાવનગરથી રીઝર્વડ ડબ્બો મંગાવેલો હોવાથી વધુ મુશ્કેલી નડી નહી પણ ટ્રેન વઢવાણ સ્ટેશન પહોંચતાં ટ્રેનથી ડબ્બો છુટો પાડી અમો સઘળાને બીજી ગાડી આવે ત્યાં સુધી વઢવાણ રહેવા કહ્યું. સ્ટેશન માસ્તર આમ શા માટે કરે છે એમ પુછવામાં આવતાં તેમણે કહ્યું કે,

"તે નીંગાળા સ્ટેશનેથી આ તાર આવ્યો છે તેમાં લખે છે કે કન્યા બદલાઈ ગઈ છે. ભાવનગરની જાનની કન્યા તમે ઉપાડી લાવ્યા છો, એ લોકોએ તમારો ડબ્બો થોભાવવા કહ્યું છે. બે કલાક પછી એક બીજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
गुरुकुल कांगड़ी

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટ્રેઇન આવે છે. તેમાં તમારી કન્યા આવશે અને તે સાથે ભાવનગરવાળાનો માણસ આવશે તે તમારી સાથેની કન્યાને લઈ જશે.

વાત એમ બની હતી કે નીંગાળા સ્ટેશને કાશીપ્રસાદભાઇની ધમાલથી એમણે ધુમટો કાઢીને ઉભેલી ભાવનગરવાળી કન્યાને અમારા ડબ્બામાં ચડાવી દીધી હતી. ભાવનગરવાળી કન્યા નાની હતી અને થાકેલી હોવાથી બાપડી ઉંઘી ગઈ હતી. અને નીંગાળાથી વઢવાણ સુધી વેવાઇની હલકાઈ વીષે કાશીપ્રસાદે એવડું મોટું રામાયણ ઉપાડેલું કે વઢવાણ આવ્યું ત્યાં સુધી કન્યાનું મોઢું જોવાનો પ્રસંગ કોઈ બ્હેનને પડયો હતો નહીં.

વઢવાણ બે કલાક ખુવાર થઈ. ભાવનગરની કન્યાને પાછી વળાવી, અમારી મુંબઇવાળી કન્યાને ખાત્રી કરી તપાસી લીધી અને આવી રીતે અમે કંઇક હાડમારી ભોગવી માંડ માંડ મુંબઈ પહોંચ્યાં.

★

૧૬. લખુભા લપલપીયા

અમારા લખમશીભાઈ બહુ લપલપીયા અને સાથે પાછા ચીકણા. એમના લપલપીયા સ્વભાવથી અને ચીકણાપણાંથી એમના સ્નેહી સબંધીઓમાં, આડોશી પાડોશીઓમાં અને મ્હારા જેવા એમના બાળગોઠીયાઓમાં એ ખુબ ખુબ અળખામણા થયા હતા. મ્હને નવાઈ તે એ લાગતી હતી, આવો એમનો સ્વભાવ છતાં આટલો વખત એ જીવી કેમ શકયા હશે? કારણ કે, જે માણસનું નામ લેતાં લોકો ધ્રાસ્કો ખાઈ જાય, જે વ્યકતી ઘરના ઉંબરમાં પગ મુકતાં લોકોના મોંઢા કટાણાં થઈ જાય, જે માણસ સામો મળતાં ઓળખીતી વ્યકતી તરીકે ન ચાલે અગર તેની નજર ચુકાવી બાજુની શેરીમાંથી પસાર થઈ જાય એવું ખુબ ખુબ અળખામણું માનવપ્રાણી જીવન કેમ ગુજારી શકતું હશે એ જ મને નવાઈ લાગતી હતી.

* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં લખમશીભાઇના જીવનનો એમના સ્વભાવનો અભ્યાસ કર્યો અને એક વાત મેં જોઈ કે વેપારધંધામાં એ ઘણા કાબેલ હતા, રેશમ બજારની દલાલી કરતા અને બહારગામની કોઈ ઘરાકી દેખાતાં તેને એવા તો ટપાલની ટીકીટની માફક ચોંટી જતા કે પેલાં ઘરાક આખરે એમનાથી કંટાળી એમની લપ ટાળવા એમની માર્ફતજ સોદા કરતા. એમ હીસાબકીતાબમાં એ ઘણાજ કાબેલ હતા અને તેથી બજારના ચાર પાંચ દુકાનદારો નામાનાં અટપટા કેસો વખતે એમની ખાસ મદદ લેતા. ખરી રીતે કહીએ તો રેશમ બજારની ચાર પાંચ આગેવાન દુકાનોના નામા વીભાગના લખુભા વગર પગારના સુપરવાઇઝર હતા.

નામાની સલાહ એ મફત આપતા. એટલે એમની દલાલીનું લાકડું એ દુકાનોમાં જડએસલાક થઈ જતું.

મ્હને એમ પણ વહેમ પડયો હતો કે એ ચબરાક દુકાનદારોએ તેમના ચીકણા સ્વભાવની ચીકાશ ટાળવા માટેજ એમને નામામાં ચોંટાડી દીધા હતા. લખુભા કંઈ સોદા વગર દુકાનમાં જઈ બેસે ને લપ કરવા માંડે એ કરતાં એમને મહેતા વીભાગમાં ધકેલી દીધા હોય તો તે ખપ આવશે અને ખાતાવહી અને બ્યાજના ચોપડા જોડે માથું ફોડે તો ઠીક, એ ગણતરીથી દુકાનદારો તેમને એ કામ સોંપી દેતા હતા.

આમ છતાં મહેતા ખાતાંની સુશીઅત જલદી જલદી જાણી લખુભા દુકાનદાર શેઠ આગળ બેસતા અને પેલો જો જરા લક્ષ આપે તો તે પોતાની વાત કહાડી કલાકો સુધી લપ કર્યા કરતા.

* *

એક દિવસ મારા ભોગ લાગ્યા કે એમને હું મારી સાથે નાટક જોવા લઈ ગયો. રામચરીત્રનું નાટક હતું. પણ સ્ટેજ પર જોવાને બદલે લખુભા તો ઓડીયન્સમાં પ્રેક્ષક તરીકે આવેલી ફેશનેબલ બાનુઓ તરફ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોયા કરતા હતા અને નવા યુગની ગુજરાતી નારી તેનો પહેરવેશ, બોબ્ડ હેર, બંગડી વિહોણા હાથ, બાંય વગરની ચોળીઓ એવા એવા વિષય પર આજુબાજુના માણસો સાંભળે એવી રીતે મોટેથી ટીકા કર્યા કરતા હતા. અને કમનસીબી તો એ હતી કે, અમારી આગલી બે ત્રણ લાઇનમાં એવાં કેટલાક ફેશનેબલ બ્હેનો બેઠાં હતાં. અમારી લાઇનમાં અને પાછળ એકલા ફકકડ યુવાનીયા જ બેઠા હતા, એટલે એ લોકોને લખુભાની ટકોરમાં મજા આવતી હતી, અને રમુજ મળતી હતી. પણ જે બ્હેનો આગલી હરોળમાં બેઠાં હતાં તેમનાં કુટુંબીજનોને લખુભાઇની ટીકાઓ ઘણી અળખામણી થઇ પડી અને હું દુરઅંદેશી વાપરી ત્રીજા અંકમાં લખુભાઇને બહાર ન લઈ ગયો હોત તો થિયેટરમાં જ ઝઘડો જામત. પેલા ફેશનેબલ બાનુમાંના એકના પુરૂષે લખુભાઇની ટીકાઓ સંબંધમાં મેનેજરને ફરિયાદ કરી હતી. એ મેનેજર મને ઓળખતો હતો એટલે એણે કોઈ માણસ જોડે સંદેશો મોકલાવ્યો અને લખુભાઇને સાથે લઈ હું બહાર એની ઓફીસમાં મળવા ગયો, ત્યાં મેનેજરે બહુજ કુશળતાથી અને ડાવકાઇથી થીએટરમાં બીજાઓ સાંભળે તેમ પોતાના અંગત અભીપ્રાયો વ્યકત નહીં કરવાની સલાહ લખુભાને આપી દીધી. અને લખુભા સમજી ગયા અને નાટક પુરૂં થતાં સુધી મુંગામંતર બેઠા.

* *

લખુભા કોઇને ત્યાં જાય તો ઓરડીનું ભાડું કેટલું આપો છો, ત્યાંથી શરૂ કરીને સવારે શું શાક રાંધ્યું હતું, ત્યાં સુધીનું પૂછે. વધુ પીછાન હોય તો મોસાળ પક્ષના, પિતરાઈ પક્ષના અને શ્વસુર પક્ષના એમ દરેક પક્ષના સગાસંબંધીઓની સાત સાત પેઢીઓની પડપુછ કરે.

મારે ત્યાં એ ઘણી વખત આવતા ત્યારે કામનું બહાનું કાઢી હું ડગલો ટોપી પહેરી બહાર નીકળી પડતો, તો કેટલીયે વખત એવું બનતું કે હું બહાર જઇને એક કલાક પછી પાછો ફરૂં તો લખુભા મારા ઘરના માણસો જોડે ફડાકા મારતા બેઠા હોય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુનો સંબંધ અને નાતો હોવાથી અલ્યા ઉઠ જા, ખસ ટળ, એમ તો ન કહી શકાય, પણ એમને ખોટું ન લાગે એ રીતે વીનયપૂર્વક હું એમને યાદ આપુ કે,

''લખુભાઈ બપોરના બાર વાગવા આવ્યા, મારાં ભાભી રાહ જોતાં હશે.''

ત્યાં લખુભાઇ જ સામે પ્રત્યુત્તર આપે કે,

'આજે અગીઆરસ છે એટલે નીરાંત છે. તું જમી લે. એટલે તારી વહુ મને એક પ્યાલો ચા બનાવી આપશે એટલે ચાલશે.'

એમ કહી લખુભા આખો દહાડો મારે ત્યાં લાંબા થઈ ધામો નાખતા.

* *

કોઈ વખત લખુભાને ટાળવા માટે હું ઘરની બહાર નીકળું તો એ પણ મારી પાછળ આવે અને હું જ્યાં જાઉં ત્યાં મારી પાછળ ચોંટયા જ રહે. એ દિવસ તો અગીયારથી ચાર વાગ્યા સુધી એ મને ચોંટેલા રહ્યા હતા. ઘેરથી નીકળી મારા એક ડોકટર મિત્રને ત્યાં ગયો, ત્યાં પણ લખુભા આવ્યા. ત્યાંથી મારે મારા એક સ્નેહીને ત્યાં જમવા જવાનું હતું તો ત્યાં પણ તંબુમાં ભેગા હતા. પેલો મારો મિત્ર અજબ થયો. લખુભાઈ બહારના ખંડમાં બેસી રહ્યા ત્યાંથી એક સાહીત્ય સભામાં હું ગયો તો ત્યાં પણ લખુભાઇ સાથે જ હતા. પછી તો એમને ટાળવાની ઇચ્છા જ મેં મુકી દીધી.

મ્હારા એક પારસી મીત્રને મેં મારા એ દીવસની વીતક કથા કહી લખુભાઇની વાત કરી. તેણે લખુભાઇનું લપલપીયાપણું ભુલાવી દેવાનું બીડું ઝડપ્યું. મ્હેં એની જોડે ઓળખાણ કરાવવા લખુભાઇને એક દિવસ મારી ઓફીસમાં બોલાવ્યા અને મારા મીત્ર જહાંગીર જોડે ઓળખાણ કરાવી. લખુભાઈ તો જહાંગીરને જોઇને એની હંમેશની કાઠીઆવાડી ઢબ પ્રમાણે કયાં રે'વું, બાપનું નામ, ધંધો એ બધું પૂછવાની શરૂઆત કરતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતા ત્યાં જહાંગીર તો પોતાના કુળનું વંશવૃક્ષ આખું તેની આગળ બોલી ગયો. અને સડસડાટ નવસારીમાં તેના વડવાઓ ક્યારે આવ્યા, તેનાં સંતાનો કેટલાં થયાં, તેઓ ક્યાં છે, કયે દરજ્જે છે અને શું કરે છે તેનું વર્ણન કરી ગયો અને તે જનમ્યો ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં તે કેટલી વખત માંદો પડયો, કયા કયા દાકતરની દવા લીધી હતી અને ક્યારે સાજો થયો હતો તથા કઈ કઈ સ્કુલમાં ભણ્યો હતો એ બધાનો લગભગ ત્રણ કલાક સુધી લખુભાઇના ડગલાનાં બટન પકડી રાખી તેને પોતાના ટેબલ પાસે ઉભા રાખી તે બોલી ગયો. લખુભાઈ કંઈ કહેવા જતા તો તેને અટકાવતો અને પોતાની વીતક વાત કહ્યા કરતો. એ દિવસે તો લખુભા તેના સંકજામાંથી માંડ માંડ છુટયા.

એક દીવસ લખુભાઈ બજારમાં એક દુકાન આગળ બેઠા હતા. ત્યાં જહાંગીર અને મને જોતાં તે પાસે આવ્યો એટલે જહાંગીરે તેનો હાથ પકડી રાખી પોતાની આઠ દીવસની દીનદશાનું બયાન કરી લખુભાને ખાસ પોણાક કલાક સુધી રોકી રાખ્યા. દુકાન આગળ બેઠેલું એમનું ઘરાક ચાલ્યું ગયું અને જહાંગીરની વાતોમાં પોતાનો શીકાર છટકયો જોઈ લખુભાનું ડાચું લેવાઈ ગયું.

* *

એક વખતે જહાંગીરે લખુભાને રસ્તાની એક બાજુએ ઉભા રાખી એકડીયાની માફક જાણે સ્કુલનો છોકરો હોય તેમ એકડે એકથી વીસ એકા સુધી એ લખુભાઈ આગળ બોલી ગયો અને એ દીવસે સવારે પોતે પોતાના એક સગાંને ત્યાં નવજોતમાં ગયો હતો ત્યાં પારસી ફેશનનાં કયાં કયાં પકવાનો અને વાનીઓ રાંધી હતી તેનું બયાન કરી ગયો અને લખુભાઇને ખાસ ચીડવવા માંસની વાનીઓનું બયાન ખાસ રસ લઇને કર્યું. તે દીવસે લખુભાઈ તેના હાથમાંથી માંડ માંડ છુટયા.

જહાંગીરની યુકતી એ હતી કે લખુભા પોતે કંઈ ચીકણાપણું બતાવે તે પહેલાં જ પોતાની વાત ઉપાડી તેને રોકી રાખવા તેનો ટાઇમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બગાડવો અને એ કંટાળીને નાસે નહીં ત્યાં સુધી તેને છોડવા નહી. મ્હારા મિત્ર જહાંગીરના આવા અડધો ડઝન અખતરા પછી મારા પોતાના સંબંધમાં તો લખુભાઈ સદંતર સુધરી ગયા હતા. હવે મામલો બદલાયો હતો અને મને કે જહાંગીરને જોતાં લખુભા પોતે નાસતા હતા.

★

૧૭. ગગાના બાપા

મારા જોડીદારે એક પત્ર વાંચતાં મને એ નવી માહિતી આપી કે પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂના બ્હેન શ્રીમતી કૃષ્ણા હઠિસીંગ પોતાના પતિ શ્રી. ગુણોત્તમ હઠિસીંગને 'રાજા'ના નામથી સંબોધે છે. અને અમેરીકન પ્રજામાં શ્રી. ગુણોત્તમ જાણે ખરેખર કોઈ રાજવી હોય એવો ભ્રમ ફેલાયો હતો.

ગુણોત્તમના એક વકીલ હઠિસીંગના નામ પરથી શ્રીમતી કૃષ્ણાને રજવાડું યાદ આવ્યું હશે.

* *

મિત્ર પાસેથી આ વિગત મળ્યા પછી આપણા ગુજરાતી દંપતીઓ એક બીજાને કઈ રીતે સંબોધે છે, તેનો અભ્યાસ હું કરવા માંડ્યો અને મારા નિરીક્ષણમાં મને કેટલીએ અવનવી વાતો જાણવા મળી.

* *

જુના વિચારના આધેડ ઉંમરના પતિ-પત્નીઓ અન્યોન્યને કોઈપણ નામથી સંબોધતા જ નથી. આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે આવા જુના પતિ-પત્નીઓ એક બીજા જોડે વાર્તાલાપ કરતા નથી. અથવા તો ઈશારતથી એક બીજાને બોલાવે છે.

* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવા જોડાઓ કોઈ ક્રિયાપદ, સર્વનામ કે દર્શક વિશેષણને આગળ ધરી પત્ની પતિનું કે પતિ પત્નીનું ધ્યાન ખેંચે છે. પત્નીને કંઈ કહેવું હોય તો એ બોલે કે 'કહુ છુ' 'એય' અથવા 'મગનના બાપા' એવા સંબોધનો કરી પ્રાણનાથનું ધ્યાન ખેંચે છે. જ્યારે પતિદેવ પત્નીને બોલાવવાના હોય ત્યારે 'સાંભળ્યું કે?' એ શબ્દ પ્રયોગ વાપરે છે, અને પત્નીઓ પણ પતિને ઘણી વખત 'સાંભળો છો કે?' એમ ઉદ્‌બોધન કરી પછી વાત કરે છે.

* *

ઘણા તો 'એય' એ સર્વનામથી પતિ-પત્ની એક બીજાને બોલાવે છે. જ્યારે કેટલાક ગ્રામ્ય લોકોમાં, પછાત વર્ગમાં પતિ-પત્નીને "અલી, હાંભળે સ કે?' એવા તોછડા સંબોધનથી બોલાવે છે. જ્યારે પત્ની વિનય નથી છોડતી. છોકરૂં હોય તો 'ઓ, કીકાના બાપા' એ નામથી સંબોધન કરે છે, અને સંતાન ન થયું હોય તો 'એય' કહીને બોલાવે છે.

* *

કેટલાક સંસ્કારી અને કેળવાયેલ કુટુંબોમાં સંબોધનમાં નવીનતા હોય છે. કેળવાયેલો યુવાન પત્નીને નામથી બોલાવે છે જેમ કે 'શારદા, જરા ચ્હા બનાવ ને.'

પણ પત્ની શરમાળ હોવાથી 'શારદા' નામથી સંબોધન કરનાર રમણીકલાલ નામનો પોતાનો પતિ હોય તો 'હા રમણીક, લાવી.' એમ સાચો પ્રત્યુત્તર આપી શકતી નથી. પણ 'હા લાવી.' એટલું જ કહે છે.

* *

પારસીઓમાં તો પતિ-પત્ની એક બીજાને 'તું તાં' થી બોલાવી શકે છે. ઘણા પીઢ દંપતી પણ તુંકારેથી 'જમશેદ, તું કાં જાય છ? ભોણું ખાવા આવસે કે?' એમ ઘણી થતાને પૂછે છે. જ્યારે પ્રત્યુત્તરમાં ઘણી બી જવાબ આપે છે કે: 'નહિ ડાર્લીંગ શીરીન, ભોણા માટે તું મારી વાટ ના જોતી. આજે ફ્રેન્ડઓની સાથ અમે લોક જુહુ જવાના છીએ, ત્યાં જ કૈથે ખાઈ લેસું' એમ બોલે છે.

* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાટકોમાં પતિ-પત્ની જે રીતે એક બીજાને સંબોધે છે. એની નકલ આપણે આપણા જીવનમાં કરી શકતા નથી. નાટકમાં તો પત્ની પતિને 'સાહિબા, સલુણા, પ્રાણનાથ, નણદલના વીર, લાલ લટકાળા' એવાં એવાં વિશેષણોથી બોલાવે છે, જ્યારે નાટકનો રાજા કે વીર પાત્ર પોતાની પ્રેયસી કે પત્નીને 'પ્રિયા, પ્રિયતમા, જીગરની કટકી કે કાળજાની કોર' કહીને બોલાવે છે. કોઈ ગુજરાતી યુવાન ઘરમાં પોતાની પત્નીને બૂમ મારીને કહે કે 'પ્રાણપ્યારી, એક કપ ચ્હા બનાવી લાવજો' તો તેની બૈરી રસોડામાંથી ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈને બ્હાર આવે અને રોષભર્યા અવાજે ઠપકો આપતાં બોલે કે 'તમને તે નાક છે કે નળિયું? ઘરમાં શું નાટકીવેડા માંડ્યા છે? પાડોશીઓને ખબર પડશે તો આખી ચાલીમાં મારો ને તમારો ફજેતીનો ફાળકો થશે. ખબરદાર! હવે આવું આવું વાયડું વાયડું બોલ્યા તો.'

* *

કેટલાક દંપતીમાં પતિ પત્નીને 'દેવી' અને પત્ની પતિને 'દેવ' કહીને બોલાવે છે ત્યારે બાજુમાં ઉભેલી તટસ્થ વ્યકિતને એ બન્ને સ્વર્ગના અમરાપૂરીના નિવાસી હોય એવો આભાસ થાય છે અને આવું જોડું કોઈ કબુતરના માળા જેવી ચાલમાં ૧૫ રૂપીઆ ભાડાની ઓરડીમાં રહેતું હોય ત્યારે તો આ દેવ દેવીનો શબ્દપ્રયોગ વધારે હાસ્યોત્પાદક બને છે.

કેટલીક પત્નીઓ એમના પતિદેવોને એમના ધંધાને સ્પર્શતું સંબોધન કરે છે. જેમકે કોઈ શિક્ષકની પત્ની એમના પ્રાણનાથને કહે કે 'માસ્તર, ચ્હા લાવું કે?' પ્રોફેસરની પત્નીઓ જાણે એમની સ્ત્રી વિદ્યાર્થિની હોય એમ પોતાના પતિદેવને માનવાચક 'પ્રોફેસર સાહેબ' એવું સંબોધન કરે છે.

મામલતદાર કે દિવાનની પત્નીઓ પતિદેવને બોલાવતાં 'મામલતદાર સાહેબ કે દિવાન સાહેબ' એ એમના અધિકારવાચક શબ્દોથી એમને સંબોધે છે. એવી દિવાન પત્ની હજી કોઈ જાણ્યામાં નથી જે દિવાનને તેની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફકીરે પાડેલા નામથી સંબોધે. કેટલીકો તો દિવાનને બ્રીટીશ સરકારનો સરનો ઈલકાબ મળ્યો હોય તો 'સર' નામથીજ સંબોધે છે.

ડાકટર પત્નીઓ પોતાના પતિને 'ડાકટર' એ નામથી સંબોધવામાં ગર્વ લે છે, પણ બિચારી કારીગરોની પત્નીઓ પોતાના કારીગર પતિઓને એમના ધંધાવાચક સંજ્ઞાઓથી બોલાવતાં ડરે છે. ઉદાહરણ તરીકે સુથારની સ્ત્રી પતિને 'એ સુથાર' એમ કહી બોલાવતી નથી. તેમ દરજણ પતિદેવને 'એ દરજી' અથવા 'એ મેરાઇ' એ સંબોધન કરતી નથી. તેમ કડીઆની સ્ત્રી કે ધોબીની સ્ત્રી કે વાળંદની સ્ત્રી પતિના ધંધાને સંજ્ઞા-સંબોધનમાં વાપરતી નથી પણ 'ગગીના બાપા', કે 'કીકાના બાપા' એવા સંબોધનો વાપરે છે. શ્રીમંતોને આ મુશ્કેલી નડતી નથી, શ્રીમંતની સ્ત્રી પતિને 'શેઠ' કહીને બોલાવે છે અને પત્નીને 'શેઠાણી' કહીને સંબોધે છે. રજવાડાની મને કંઈ ખબર પડી નથી. આમ દંપતીઓના સંબોધનનો અભ્યાસ કરતાં ઘણી ઘણી રસિક વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે.

★

૧૮. ઘ .... મ .... ટો

કાઠિયાવાડના એક ગામમાં હું ગયો હતો. અને એક જુના મિત્રને મળવા તેને ઘેર ગયો ત્યારે તેના ફળીયામાં બેઠેલી કેટલીક જુવાન સ્ત્રીઓ બાજ પક્ષીને જોઈ જેમ પક્ષીઓ ઉડી જાય તેમ મને ડેલી આગળ નીરખી હડૂડૂ કરતી ઘરમાં ભાગી ગઈ. અને હું ભોંઠો પડેલો ડેલી આગળ ઉભો રહ્યો.

'અરે છગનભાઈ છે કે?' મેં પૂછ્યું. અંદરની ઓરડીમાંથી એક લાજ કાઢેલી સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો કે: 'ના, નથી. બહાર ગયા છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ક્યારે આવશે?' મેં સામો પ્રશ્ન કર્યો. એ પ્રશ્નના જવાબમાં લાજ કાઢેલી સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો કે: 'કંઈ કહી નથી ગયા!'

હું મુંબઈથી એ ગામ સુધી તણાયો હતો. અને ત્યાં જુના મિત્રને ત્યાં ઘરની સ્ત્રીઓના લાજ અને ઓજલને લીધે મને ઠંડો આવકાર મળતો જોઈ હું જરા ચીડાઈ ગયો. અને બૂમ પાડીને બોલ્યો કે: "છગનભાઈને કહેજો કે મુંબઈથી તમારા જુના દોસ્તાર ફકીરભાઈ તને ખાસ મળવા આવ્યા હતા.'

એટલામાં મારા સારા નસીબે એ કુટુંબમાં કામ કરનાર કોઈ કોળણ બાઈ આવી પહોંચી. પળવારમાં સઘળી પરિસ્થિતિ પામી ગઈ અને "આવો તમે તો મહેમાન કહેવાવ. આ ફળીઆમાં ખાટલો ઢાળી આપું બેસો. ચાલ અલી લક્ષ્મી, ચા મૂક. મુંબઈ જેવા ઠેકાણેથી મહેમાન આવે છે ને કંઈ ભાન નથી!' અને મારા તરફ ફરી બોલી કે 'અમારા છગનભાઈનાં ઘરવાળાં જરા નાનાં છે. બહુ શરમાળ છે. બહારગામથી મહેમાન આવે તેને કેમ બોલાવવા, તેને કેમ આવકાર આપવો એ તમારા ઉજળીયાત લવાણામાં લાજ કાઢવાનો રીવાજ છે. એટલે બાઈઓ બધી અગડંબ બોમ જેવી બની જાય છે. તમે મુંબઈથી છેક અહીં ચાલી ચલાવીને આવ્યા. અને માળી લક્ષ્મી તમને આવોય નથી કહી શકતી. ભાઈ આ બાઈડીયો તોછડી નથી હોતી પણ ઘુમટાના રીવાજના લીધે બોતડા જેવી બની જાય છે.'

* *

કાઠિયાવાડમાં અને કચ્છમાં કોઈ ઓળખીતાને ત્યાં મહેમાન થયા હોઈએ તો જયાં સુધી રહીએ ત્યાં સુધી ઘરમાં કોઈ સ્ત્રી રહેતી હશે કે કેમ એજ ખબર ન પડે. પીરસે પણ ભાઈડાઓ, પોતે અંદર જઈને પદાર્થો લઈ આવે, ઘરની વહુવારૂઓ મોઢાની વાત તો બાજુએ રહી પણ ઘૂમટામાં વીંટાયલું એમનું બદન પણ આપણને નીરખવા ન દે. અને પારકા અને અજાણ્યા મહેમાનની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાત તો બાજુએ રહી, પણ સગાં સસરા કે જેઠની તે આડે પણ નીકળે નહિ. અને સસરા કે જેઠને જમાડવા હોય તો રસોડાની ઓરડીની બહાર પરસાળમાં પાટલો થાળી મૂકી કોઈ નાના છોકરા મારફત એમને ખાદ્ય પદાર્થો મોકલે. અને કચ્છી સસરાઓ પોતાની પુત્રવધુઓથી એટલી હદ સુધીના અપરિચિત હોય છે કે ઘરની બહાર સ્ટેશન પર પોતાની પુત્રવધુ ઉઘાડે મ્હોંએ મળે તો તેને ઓળખી શકે નહિ!

કચ્છીઓમાં એવા પણ દાખલા બનેલા નોંધાયા છે કે પ્રાઇમસથી બળી મરવાનો અકસ્માત બનતાં સસરો પોલીસમાં નોંધ કરાવે કે 'હું ધારૂં છું કે મારા દીકરાઓની કોઇક વહુ બળી ગઈ છે. કોણ બળી ગઈ છે એની મને ખબર નથી. કારણ કે અમારામાં વહુનું મોઢું જોવાનો રીવાજ નથી.'

* *

મારો એક કાઠિયાવાડી મિત્ર મને ઘાટકોપરમાં ચા પીવા લઈ ગયો, અંદરના ઓરડામાં એની વહુ ચા કરતી હતી. અને બહારના ખંડમાં બેઠા બેઠા અમે બે મિત્રો ગપ્પાં હાંકતા હતા. એટલામાં મારા મિત્રના નાના બાબાએ ભેંકડો તાણ્યો.

હું ચમક્યો. મેં મિત્રને કહ્યું કે:

"જોને બાબાને વીંછી બીંછી તો કરડયો નથી ને."

'ના ના, એવું કંઈ નથી. ચા થઈ ગયો છે, એનું એ એલાર્મ છે. ઓફીસરની માફક મારા ઘરમાં ઘંટડી નથી. પરંતુ રસોઈ કે ચા તૈયાર થઈ ગઈ હોય ત્યારે વહુ મારા કીકાને ચીંટીયો ભરે. એ ભેંકડો તાણે એટલે હું અંદર જાઉં એટલે જે કહેવાનું હોય તે કહે.'

આમ બોલી એ અંદર જઈ ચા લઈ આવ્યો.

* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુસાફરીમાં ઘુમટાને લીધે ઘણી વખત જબરજસ્ત ક્યુંબર થઈ જાય છે. અગાઉ છાપાઓમાં ખબર આવી હતી કે: એક જંકશને બે મારવાડી જાનો ભેગી ઉતરી હતી. એક જાન જયપૂર ગઈ અને બીજી દિલ્હી પહોંચી અને પાછળથી દિલ્હી જયપૂર વચ્ચે તારો વછૂટતા ખબર પડી હતી કે એ જાનોમાં કન્યાઓ અદલબદલ થઈ ગઈ હતી. એજ પ્રમાણે કાઠિઆવાડમાં જેતપુરમાં પણ ઘુમટાને લીધે કન્યાઓ બદલાઈ જવાનો બનાવ બન્યો હતો.

એકજ ઓરડી હોય, બૈરૂં લાજ કાઢી બેઠું હોય તે વખતે ચાર પાંચ મિત્રો આવતાં ઘુમટો કાઢનારી પૂરેપૂરી અકળામણમાં મૂકાય છે. એટલુંજ નહિ પણ એ લાજ કાઢનારીના પતિદેવની હાલત પણ વિચાત્ર થઈ પડે છે.

* *

જે જ્ઞાતિઓમાં ઘુમટાનો રીવાજ હોય ત્યાં લાજ ઘુમટાને લીધે સરખા રંગના સાલ્લાથી ધણી બીજી સ્ત્રીને પોતાની પત્ની ધારી બોલાવે અને છબરડા થાય. અને પોતાની બેબી કોઈ ભળતી લાજ કાઢનારીના ખોળામાં જઈ મૂકી આવે.

કાઠિયાવાડમાં એક મિત્રની જાનમાં એક વેળા હું ગયો હતો. એ વેળાએ આ બનાવ મેં નજરોનજરે જોયો હતો. મારી બાજુમાં મારો એક મિત્ર પોતાની નાની બેબીને રમાડી રહ્યો હતો. બેબી કજીએ ચઢી, એટલે મેં સૂચના કરી કે 'ભૂખી થઈ હશે. એની મા પાસે મૂકી આવ. ધાવશે એટલે પાછી આનંદમાં આવી જશે.'

ઉઠીને બેબીને મૂકી આવ્યો. થોડીવારે લાજ કાઢીને એની પત્ની તેની પાસે આવી. અને 'બેબી ક્યાં?' એમ પૂછ્યું. પેલાને તે વખતે પહેલી વખત ખ્યાલ આવ્યો કે 'ભૂલથી કોઈ ભળતી બાઇડીના પડખામાં એ નાની બાળકી પધરાવી આવ્યો હતો પછી બન્ને જણાઓએ સાથે જઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે મોટા ઓરડામાં સ્ત્રીઓ સૂતી હતી ત્યાં તપાસ કરી પોતાની બેબી શોધી કાઢી. સૂતેલી બાઈ ભડકીને જાગી ગઈ. પોતાના પડખામાં એ બાળકો જોઈ તે ગભરાઈ ગઈ અને ઓરડામાં અજાણ્યા ભાયડાને આવેલો જોઈ તેણે બૂમાબૂમ કરી મૂકી. અને પેલી મારી મિત્ર પત્નીએ પોતાની બાળકી હાથમાં લઈ ખરો ખૂલાસો કર્યો ત્યારેજ મામલો શાંત પડ્યો.

* *

કાઠિયાવાડના એક જંકશને આ બનાવ ખરેખર બનેલો મેં મારી સગી આંખે જોયો હતો. જે ડબ્બામાં હું બેઠો હતો. તેમાં એક જાન લગ્ન પતાવીને પાછી ફરતી હતી. કન્યાપક્ષવાળા જે મામાટલું આપે છે. તે લાડુથી ભરેલું અને લીલા લૂગડાથી બાંધેલું ડબ્બાના એક ખૂણે બારી આગળ મૂક્યું હતું, બાજુમાંજ એવું બીજું માટલું દેખાતું હતું. જંકશન આગળ વરના બાપની આજ્ઞાથી મજુરે ડબ્બામાંથી મામાટલું નીચે પ્લેટફોર્મ પર ઉતાર્યું. બીજા મજુરે બાજુમાં પડેલાં બીજા માટલાને ઉચક્યું ત્યાં તો “વોયમાં...” એવી ચીસ પડતાં ખબર પડી કે એ બીજું માટલું તો પાટીયા પર ટુંટીયું વાળીને બેઠેલી અને લાજ ઘુમટામાં વીંટાયલી કન્યા પોતે હતી! એ ઉંચક્નાર પોતાનું હાથનું માટલું જીવતું થયેલું જોઈ એવો ભડક્યો કે કન્યાને અદ્ધરથી પડતી મૂકી ડબ્બાની બહાર નાઠો. અને કન્યા નાની ઉંમરની હોવાથી તેણે કોઈ નાની બાળકીની માફક મોટેથી ભેંકડો તાણ્યો. સાસુ, નણંદ અને જેઠાણીઓના એક આખા જુથે આવી એ રડતી કન્યાને માંડ માં છાની રાખી. ઘુમટા અને લાજના રીવાજથી જુના વિચારના હિંદુ કુટુંબોમાં આવા છબરડાઓ ઘણાં થાય છે. અને દીકરો બહારગામ ગયો હોય તો દીકરાની વહુના પનારે પડેલા સસરા અને જેઠની ભૂંડી દશા થાય છે! અને કોઈ વખત તો એ વડીલોને બાપડાને આંખ માથું દુઃખતું હોય તો રોજના છ કે દશ રૂપિયા આપી સારવાર માટે ભાડુતી નર્સ બોલાવવી પડે છે. જ્યારે લાજ કાઢતી કે ઘુમટો તાણતી ઘરની વહુવારૂઓ કશા ઉપયોગમાં આવતી નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ ઘુમટો અને લાજ મુસ્લીમ શાસન દરમ્યાનના પડદાના રીવાજનો અવશેષ આપણી કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં હજુ જળવાઇ રહ્યો છે. આ અનિષ્ટનો જલ્દી અંત આવે એમાંજ કુટુંબ અને લાજ કાઢનારીઓનું પોતાનું કલ્યાણ છે. ઘુમટા અને ઓજલમાં રહેનારી સ્ત્રીઓમાંથી પંચોતેર ટકા દમ, ક્ષય, સંગ્રહણી અને પાંડુરોગથી પીડાતી હોય છે. ખુલ્લી હવા નહિ મળવાથી તેમના મોં પરની સુરખી ઉડી જાય છે. પતિદેવો એવી પ્રમદાઓથી કંટાળે છે. અને મન વેરવા માટે ગાનારીઓ કે કળાવંતીઓને ત્યાં જતાં શિખે છે. અને ઘુમટો કાઢનારીઓ પાળેલા ઢોરઢાંખરની માફક જીંદગીભર કુટુંબનો ઢસરડો કરી ઉંદરડા જેવા બાળકોની ઓલાદ આપી આખરે મંદવાડની પથારી મારફતજ સ્વર્ગે સંચરે છે!

★

૧૯. યમરાજાના દરબારમાં

આ વર્ષના દશેરાની જ વાત છે. સ્વર્ગમાં યમસદનમાં યમરાજાના પ્રમુખપણા નીચે જુદા જુદા ધર્મના પ્રતિનિધિઓની હાજરી વચ્ચે એક ખાસ બેઠક મળી હતી. જે વખતે યમરાજાના દૂતો મૃત્યુલોકમાંથી અવસાન પામેલા તેમના ક્ષણભંગુર દેહ છોડીને તે આત્માઓને યમના દૂતો યમરાજા આગળ લઈ આવ્યા હતા. તેમનો હિસાબ કરવાનો હતો, અને ચીત્રગુપ્તના ચોપડા પ્રમાણે એવા આત્માઓને ખાતે પાપ-પૂણ્યના જમા-ઉધાર પાસા તપાસવાના હતા.

* *

સામાન્ય રીતે તો આડે દિવસે મૃત્યુલોકમાં મરી ગયેલા આત્માઓની તપાસ યમરાજા પોતેજ કરી તેને સ્વર્ગમાં મોકલવો કે નર્કમાં ધકેલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેવો તેનો ચુકાદો યમરાજા પોતે જાતે જ આપે છે. પણ ગયા દશેરાએ તહેવારનો દિવસ હોવાથી ફુરસદ હોવાથી જુદા જુદા ધર્મના પ્રતિનિધિઓ યમરાજાના આવાસમાં આવ્યા હતા. અને મૃત્યુલોકના માનવીની તપાસ કરતા હતા તે વખતે ત્યાં જ જામી પડયા હતા. હકીકત એ હતી કે એ જ દિવસે યમરાજાના પુત્રનું સૂર્યની પુત્રી જોડે વેવિશાળ થવાનું હોવાથી યમરાજાએ કેટલાક દેવો અને ધર્મના પ્રતિનિધિઓને પોતાને ત્યાં ભોજન લેવા નોતર્યા હતા. એ આમંત્રીત ગૃહસ્થોમાંના ઉપર જણાવેલા ધર્મના પ્રતિનિધિઓ યમરાજાની અદાલતમાં બેસી ગયા હતા અને એમની હાજરીનો લાભ લઇ યમરાજાએ મૃત્યુલોકના માનવીઓની તપાસ માટે એમની ખાસ કમીટી નીમી દીધી હતી.

* *

એ દિવસે યમના દુતો વીસ માણસોને–એટલે એમના આત્માઓને યમરાજા પાસે લઈ આવ્યા હતા અને યમના દુતો દરેક જણનો નંબરવાર ઓળખાણ આપતા હતા. યમના દુતો પોતે જે માણસનો આત્મા લેવા ગયા હોય તેની છેલ્લી પરિસ્થિતિ અને સંજોગોનો ઇતિહાસ આપી શકતા હતા. જ્યારે સંપુર્ણ વિગત માટે તો યમરાજાને ચીત્રગુપ્તને પુછવું પડતું હતું અને ચિત્રગુપ્તના ચોપડામાંથી દરેક માણસના પાપ–પૂણ્યની વીગત મળી આવતી હતી.

* *

યમના દુતોએ નં. ૧ ને હાજર કર્યો અને દુતે વિગત આપી કે આ માણસ અનન્ય વૈષ્ણવ હતો. મરતી વખતે ૧ ગાયનું દાન એણે કર્યું હતું. વૈષ્ણવનાં ધાર્મિક સ્થળોમાં તેણે હજારોનું દાન કર્યું હતું. અને ઠાકોરજીના દર્શન કર્યા વગર એ કોઈ દિવસ ભોજન કરતો ન હતો.

કમીટીના વૈષ્ણવ પ્રતિનિધિએ મ્હોં ઉપર સંતોષનો ભાવ વ્યકત કર્યો છતાં યમરાજાને એટલું કહ્યું કે આવો દાનધર્મ કરનાર જરૂર સ્વર્ગમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવવાને લાયક છે પણ તેના પાપ-પૂણ્યનો જમા-ઉધારનો હિસાબ ચીત્રગુપ્ત પાસેથી જાણ્યા પછી હું આપને છેવટનો અભિપ્રાય કહી શકું.'

*   *

યમરાજાએ ચીત્રગુપ્ત તરફ ફરી પૂછ્યું કે 'મરનાર વૈષ્ણવે ગાયનું દાન કર્યું હતું તે તેની પાળેલી હતી કે?'

ચીત્રગુપ્તએ ચોપડામાં જોઇને કહ્યું કે 'મારી નોંધ બોલે છે કે એણે દાન આપવાની એ ગાય એણે પાંજરાપોળમાંથી ભાડેથી આણી હતી અને જે બ્રાહ્મણને આપી હતી તે પણ પાછી પાંજરાપોળમાં પુરી આવ્યો હતો અને શેઠના વારસો પાસેથી તેનાં રોકડ નાણાં ઉભાં કર્યાં હતાં.'

'મરનારનો વ્યવસાય શું હતો?' યમરાજાએ ચીત્રગુપ્તને પૂછ્યું:

'સાહેબ મારી નોંધ બોલે છે કે કાપડમાં કાળાં બજાર કરી એણે ગરીબોનાં લોહી ચુસ્યાં હતાં, લાખો રૂપીયા મેળવ્યા હતા, અગાઉ લેંકેશાયર અને મેન્ચેસ્ટરની મીલોનાં ધોતીયાં એ વેચતો હતો. પણ છેલ્લી લડાઈ પછી મુંબઇની ઘણી ખરી મીલોનાં ધોતીયાં એકહાથ કરી તેણે લાખો રૂપીયાની દોલત મેળવી હતી અને મરતી વખતે ખરૂં કહીએ તો મંદવાડ આવતાં અંતઃકરણ ડંખવાથી તેણે છુટે હાથે દાન ધર્મ કર્યું હતું.'

યમરાજા ચુકાદો આપે તે પહેલાં જ વૈષ્ણવ પ્રતિનિધિએ કહ્યું કે 'સ્વર્ગને માટે એ માનવી નાલાયક છે. વૈષ્ણવ ધર્મની કેટલીક આજ્ઞા પાળે પણ ઇન્સાનીયત ભૂલી જાય, ગરીબોની પીડ ન સમજે એવાને અમો વૈષ્ણવ ગણતાંજ નથી.' અમારા પંથના મહાન પ્રતિનિધિ નરસિંહ મહેતા કહી ગયા છે કે—

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ
જે પીડ પરાઈ જાણે રે.

યમરાજાએ નંબર પહેલાને બાજુએ ઉભો રાખવાનો હુકમ કર્યો.

*   *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાર પછી બીજા નંબરને યમરાજા આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો. અને યમના પાર્શદોએ તેને વિષે રીપોર્ટ પેશ કર્યો કે

'આ માણસ જૈન છે. કીડી મંકોડીને બહુજ જાળવે છે. દર શનિવારે ગામ બહાર જઈ ઝાડના થડમાં કીડીઆરામાં લોટ નાંખી આવતો હતો. માછલીઓને ચણા ખવડાવતો હતો. કોઈ કોઈ વખત ગાયને ઘાસ ખવડાવતો હતો અને નાગપાંચમને દિવસે નાગને દુધ પાતો હતો, અને હમણાંજ બે વરસ પહેલાં તેણે એક મોટો સંઘ કહાડયો હતો, જેમાં હજારો જૈનોએ ભાગ લીધો હતો અને લાખો રૂપીયાનું આંધણ કર્યું હતું.'

વૈષ્ણવ પ્રતિનિધિઓના અનુભવને ધ્યાનમાં રાખી આ બીજા નંબરની તપાસ વખતે કમીટીમાં બેઠેલા જૈન પ્રતિનિધિએ મ્હોં ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો ભાવ નહિ આવવા દેવા માટે ખાસ કાળજી રાખી હતી. અંગ્રેજી રમુજી કોમેડીઅન બસ્ટર કીટન જેવું ભાવવિહોણું મોઢું તેણે રાખ્યું હતું.

યમરાજાએ ચીત્રગુપ્તને પુછ્યું કે 'બીજા નંબરનો વ્યવસાય શું?'

ચીત્રગુપ્તે ચોપડો જોઈ જવાબ આપ્યો કે 'છેલ્લા મહાયુદ્ધ દરમિયાન ખાંડ અને ઘાસતેલમાં કાળાં બજાર કરી આખા કાઠીયાવાડમાં એણે કાળો કકળાટ ઉભો કર્યો હતો. અને ગરીબોને શું મધ્યમ વર્ગનાઓને ન પોસાય એવા ઘાસતેલ અને ખાંડના ભાવ વધારી દીધા હતા. કેટલાક દેશી રાજાઓના દિવાનો સાથે મળી અને કેટલાક દાખલાઓમાં ખુદ રાજાઓ જોડે ભાગીદારી કરી કેટલાક સ્ટેટોમાં એણે ખાંડ અને ઘાસતેલના ઇજારા મેળવી ધુમ દૌલત એકઠી કરી હતી. અને મૃત્યુ સમય નજદીક આવતાં કબુતરને ચણા, ગામમાં પતાસાંની વહેંચણી, શેરીના કુતરાંને ગાંઠીયા ખવરાવી તેમ સંઘ કાઢી, તેણે પુણ્યનું ભાથું બાંધવા પ્રયાસ કર્યો હતો. આ માણસ પણ દહેરે જઈ આવ્યા પછીજ ભોજન કરતો હતો.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એને નરકમાં ફેંકી દયો. જૈન પ્રતિનિધિએ ગુસ્સે થઈ કહ્યું.

યમરાજા હસ્યા અને બીજા નંબરને પણ પહેલા નંબરની બાજુમાં ઉભો રાખવા હુકમ કર્યો.

ત્યાર બાદ મૃત્યુના કાસદોએ નંબર ત્રણને રજુ કર્યો અને કહ્યું કે આ માણસે ઘણાય રાજકીય ફાળામાં મોટી મોટી રકમો આપી હતી. એના ગામમાં એ રાજદ્વારી આગેવાન ગણાતો હતો. ખાદી પહેરતો હતો અને દરરોજ રેંટીઓ કાંતતો હતો અને એના શયનમંદીરમાં એણે ગાંધીજીની છબી રાખી હતી અને સવારના પહોરમાં મહાત્માજીની છબીના દર્શન કરી પછી જ કામકાજે વળગતો હતો.

કમીટીમાંના એક સભ્યના મોઢામાંથી ઉદ્દગાર સરી પડયો કે આ તો "આદર્શ જીવન" કહેવાય.

"અભિપ્રાય આપવામાં ઉતાવળ ન કરો, યમરાજા હસીને બોલ્યા. ચિત્રગુપ્તના ચોપડામાં તેનું જમા-ઉધાર પાસું જોવા દ્યો." એમ બોલી યમરાજાએ ચીત્રગુપ્ત તરફ નજર કરી તો તેણે તરત જ જવાબ આપ્યો કેઃ—"સાહેબ આ માણસ ધોળો બગ હતો, ગામના જાણકાર લોકો એને બગભગતના નામથી ઓળખતા હતા. સાવકી માનો હક ડુબાવી મારી, બાપની મીલ્કત તેણે હાથ કરી હતી, અને પીતાશ્રીની દ્વીતીય પરણેતરને આ તેના સાવકા પુત્રે રસ્તે રઝળતી કરી દીધી હતી. કોંગ્રેસમાં લાગવગ વધારી ઇલાકાના કેટલાક ગામોમાં તેણે તુવરની દાળમાં કાળાં બજાર કર્યાં હતાં અને મોટા મોટા કોન્ટ્રાકટો લઈ મજુરોને રખડાવી આ માણસે લાખો શ્રમજીવીઓનું લોહી પી કરોડોની દોલત જમા કરી હતી અને જાહેર પ્રજાની નજરમાં ઉજળો રહેવા અને અખબારના પાને એનું નામ ચમકાવવા એ તંત્રીઓને હાથમાં રાખી રાજદ્વારી ફંડોમાં મોટી રકમો ભરી અને કોઈ મહાન નેતાઓ પોતાને ગામ આવે ત્યારે તેમની સરભરામાં

ફા.—૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખડે પગે ઉભો રહી એ માણસ સારો દેખાવા પ્રયત્ન કરતો હતો. પણ ભાથડીના લોભે એણે પોતાની સગી દીકરીને પોતાનાં મકાનમાં ઓરડી ભાડે આપી નહોતી."

* *

આમ વીસે વીસ નંબરોનો ઇતિહાસ યમના દુતોએ રજુ કર્યો અને ચીત્રગુપ્તના ચોપડામાં એમના સાચા જમા–ઉધાર પાસા નીકળ્યા. કોઈ ઘાણાવાળાની બદમાશી બહાર આવી. કોઈ મીલોવાળાની મવાલીગત ખુલ્લી થઈ. મૃત્યુ લોકોમાં ધર્મગુરૂ થઇને ફરતાં કોઈ આદમીની વીલાસી લીલા ચીત્રગુપ્તે પ્રગટ કરી. અને સખાવત કરનારા ઘણાએ માણસોનાં કાળાં બજારનાં કરતુકો સ્વર્ગના ચોપડે નોંધાયલા યમરાજા આગળ બહાર પડયાં.

આ બધી હકીકતો સાંભળી યમરાજાની એ ખાસ કમીટીમાં હાજર રહેલા જુદા જુદા ધર્મના પ્રતિનિધિઓએ એક સાથે ઉભા થઈ હાઇકોર્ટની જ્યુરીની માફક એકમતે અભિપ્રાય વ્યકત કર્યો કે "મૃત્યુ લોકના આજના જમાનામાં વસતા ઘણા ખરા માનવીઓ ધર્મના પંથથી ચળી ગયા છે. ધર્મનો માત્ર એ ડોળ કરે છે. અમારા પંથના માત્ર થોડા નિયમો અને કર્મકાંડો પાળી માણસાઈ ભૂલી પોતાના અંગત સ્વાર્થ માટે આ માનવીઓ કામ કરી રહ્યા હોય છે. કોઈ ધર્મે માનવીને આત્મીયત કે ઇન્સાનીયત ચુકવા કહ્યું નથી એટલે આવા માણસોને સ્વર્ગમાં આપના સદન સુધી લાવવાની જરૂર પણ નથી. એમને તમારા કાસદોએ સીધા દોઝખમાં ફેંકી આવવા જોઇએ.

"નહિં નહિં, હું બીજો નિર્ણય કરવા કરવા માંગું છું" એમ યમરાજાએ કહ્યું.

એમને નરકમાં મોકલવા હું તૈયાર નથી. મૃત્યુ લોકમાં એમને હું પાછા મોકલવા માગું છું. પણ કાળાં બજારના એમના કરતુકોની શીક્ષા તરીકે એમને કાળા ચહેરા અને કાળા હાથ પગ સાથે માનવ શરીરમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માંકડાના મુખ સાથે જન્મે એવું હું કરવા માગું છું. ભલે પુંછડાં વગરના કાળાં મોંઢાના વાંદર ફેશનના માનવીઓ નીચે મૃત્યુ લોકમાં હેરાન થાય.

અહિં રસોઇયાએ ખબર આપતાં યમરાજા અને તેમના મહેમાનો સદનના અંદરના ભાગમાં ભોજન કરવા સીધાવ્યા.

*

૨૦. ચંચળનો સાળુ, ચણીઓ ન ચોળી

મારા એક વણિક સ્નેહી રમણલાલના કાઠિયાવાડના કંકણપુર ગામના નગરશેઠની એકની એક પુત્રી સાથે લગ્ન થયાં. સાત ભાઇઓ વચ્ચે એ ચંચળ એકની એક બ્હેન હતી. બહુ લાડમાં ઉછરી હતી. ઉંમર મોટી થઈ ગઈ હોવાથી બાપે લગ્ન પછી તરતજ આણુ વાળી એને સાસરે વળાવી હતી.

* *

ચંચળના પરિચયમાં હું આવ્યો ન હતો પણ રમણલાલ મારો લંગોટિયો મિત્ર હતો. ગાંધીજીની લડતમાં પણ તે સ્વયંસેવક તરીકે ભાગ લઈ બે ત્રણ વખત જેલવાસ ભોગવી આવ્યો હતો. તેને ઓળખાણો સારી હતી. એટલે જેલમાંથી છુટયા પછી શેર બજારમાં એક જુના જાણીતા દલાલને ત્યાં પેટાદલાલ તરીકે કામ કરતો અને સાધારણ આવક મેળવતો. પોતાનાં ઘરાકોને તે સાચી સલાહ આપતો હોવાથી અને શેર બજારમાં ચાલતી કેટલીક આંટીઘુંટીઓનો એ કદી ઉપયોગ કરતો ન હોવાથી એ શ્રીમંત ન્હોતો બન્યો પણ થોડાક સધ્ધર ઘરાકો તેને મળ્યા હતા.

* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગીરગામ પરની એક ચાલમાં બે ઓરડાના જોટામાં એ રહેતો હતો અને ધંધામાંથી નવરાશ મળતાં કોંગ્રેસ કે સમાજસેવાનું કામ કરતો હતો. રમણલાલને પરણ્યાને માંડ છ મહીના થયા હશે ત્યાં એની નાતમાં એની વાતો થવા લાગી. હું ભુલેશ્વર પર જે ચાલમાં રહેતો હતો ત્યાં એની નાતના કેટલાક માણસો મારી પડોશમાં રહેતા હતા. તેમાંના કેટલાક કંકણપુરના નિવાસી હતા. એટલે નગરશેઠની છોકરી વિષે વાતો કરવામાં એ પડોશીઓને બહુ રસ પડતો હતો.

* *

એક દિવસે મારી બાજુમાં રહેતાં ચંપાબાઈએ મને કહ્યું કે: "તમારો દોસ્તાર રમણ બચારી ચંચળને બહુ હેરાન કરે છે."

રમણ ગાંધીજીનો ભક્ત હતો. માણસ તો શું પણ બિલાડીનાં બચ્ચાંને પણ હેરાન કરે એવો એનો સ્વભાવ નથી એ હું જાણતો હતો. એટલે મેં ચંપાબેનને સામો પ્રશ્ન પૂછયો કે, "રમણ ચંચળને કઈ રીતે હેરાન કરે છે? શું મારઝુડ કરે છે? ખાવા નથી આપતો? એનું અપમાન કરે છે? કઈ રીતે એને હેરાન કરે છે?"

"અરે ! બિચારી નગરશેઠની છોકરીને જેણે બાપને ઘેર પાણીનો કળશ્યો યે ભર્યો હોય નહિ તેને બિચારીને રમણ રેશન લેવા, શાક લેવા અને વોશીંગ કંપનીમાં કપડાં આપવા લેવા મોકલે છે."

"ચંપાબેન, ઘરની સ્ત્રી એવું કામ કરે એમાં હું કંઈ ખોટું જોતો નથી."

"પણ પોતે કોની છોકરીને પરણ્યો છે એ તો સમજવું જોઈએ ને?"

"તમારા નગરશેઠ પાનાચંદ ભાઈએ આખી નાતમાંથી રમણને પસંદ તે સમજીને જ કર્યો હશેને?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"પણ પોતાની વહુ કેવી રીતે ઉછરી છે એ તો તમારા રમણે ધ્યાન રાખવું જોઇએ ને?"

"ત્યારે તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે ચંચળને પલંગમાં સુવાડી રાખી રમણે પોતે બધું કામ કરવું જોઇએ?"

"ના, હું એમ ક્યાં કહું છું? પણ બાપને ત્યાં લાડમાં ઉછરેલી સુંવાળી છોકરી પર એકદમ આવું વૈતરૂં ન નાખવું જોઇએ."

* *

થોડા દિવસ પછી કંકણપુરના બીજા એક બ્હેન અને તેમના પતિદેવ જમનાદાસ ભાઇએ આવી મારી પાસે ફરીયાદ કરી કે, "તારો મિત્ર રમણલાલ તો સાવ વેદિયો લાગે છે. નગરશેઠ જેવાની છોકરીને પરણ્યો પણ સસરા પાસેથી લાભ લેતાં આવડતું નથી. પાનાચંદ શેઠને વારંવાર મુંબઇ આવવાનું થાય છે એ માટે એમણે મરીનડ્રાઇવ પર વરસોથી એક ફ્લેટ ભાડે રાખ્યો છે. એમણે રમણને ચંચળને લઈ એ ફ્લેટમાં રહેવાની સલાહ આપી પણ રમણે તેનો સાફ ઇન્કાર કર્યો. પાનાચંદ શેઠ પોતાને ખર્ચે નોકર અને રસોયો રાખી દેવા તૈયાર હતા એ વાતની પણ તેણે ના પાડી અને ઘરમાં બિચારી ચંચળ પાસે ઘંટી દળાવે છે અને ઘરકામ માટે નોકર પણ રાખ્યો નથી."

* *

એ દંપતીની વાત સાંભળી મને હસવું આવ્યું. સસરાના ફ્લેટમાં રહેવા એ ન ગયો એ માટે તો મારા એ સ્વમાની મિત્ર પ્રત્યે મને લાગણી થઈ અને રમણ માટે મને માન વધ્યું છે એ ખબર મેં એ દંપતીને આપ્યા પણ ઘંટીની બાબતમાં મને તપાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી.

ચંચળ જેવી સુંવાળી છોકરી પાસે ઘરમાં એ ઘંટી કેમ દળાવતો હશે એ વાત સાંભળી મને પણ નવાઇ ઉપજી હતી. એક દિવસે સવારે આઠ વાગે હું પહોંચી ગયો. ત્યાં રમણ અને ચંચળ બન્નેને સાથે બેસી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં ઘંટી ફેરવતાં જોયા. મેં એના ગામવાળા એને માટે શું કહે છે એ વાત રમણને ન કહી. પણ બપોરે બજારમાં મળતાં એણે મારી આગળ ખુલાસો કર્યો કે "તારી ભાભીના મગજમાંથી સુંવાળાપણું અને શેઠાઈ દૂર કરવા માટે હું અવનવા અખતરા કરી રહ્યો છું. સળી ભાંગવાની એને ટેવ ન હતી. નોકરચાકરો મારફત જ કામ લેવાની આદત હતી. અને એને લીધે એ હંમેશાં માંદલી રહ્યા કરતી હતી. તેને કસરત મળે અને હાથે કામ કરવાની ટેવ પડે એ માટે મેં ઘરઘાટી નથી રાખ્યો. છુટો રામો ઠામવાસણ માંજી જાય છે અને કપડા ધોઈ જાય છે અને ઘંટી ફેરવવામાં હું ભેગો બેસું છું. એટલે એનો સંકોચ હવે ધીરે ધીરે ઓછો થતો જાય છે. મુંબઇથી પાવરધી થાય એટલા માટે એને હું રેશન લેવા, શાક લેવા, અને વોશીંગ કંપનીમાં મોકલું છું."

"પણ એનો ઉછેર કેવો હતો એ તું જરા લક્ષમાં રાખે તો સારૂં" મેં બીતાં બીતાં જરા ટકોર કરી.

એટલે રમણે જરા તપી જઇને કહ્યું કે "એ મને પરણીને આવી છે તો જે રીતે હું રહેતો હોઉં એમ જ તેણે રહેવું જોઇએ. જરા થોડા દિવસ આકરૂં લાગશે પણ પછી ટેવ પડી જશે."

* *

થોડો વખત રમણની નાતવાળાઓએ મારી આગળ ફરીયાદ કરવાનું માંડી વાળ્યું. પણ રમણને પરણ્યાને બાર મહીના થયા ત્યાં ઓચીંતા ચંપાબેન અને લલિતાબેને મારી આગળ ધસી આવીને ખબર આપ્યા કે "ચંચળ પિયર ચાલી ગઈ અને હવે તમારા દોસ્તારને હાથે રોટલા ટીપવા પડે છે."

"એવું તે શું બન્યું હતું? કે મારા મિત્ર-પતિએ એકદમ આવું ઉગ્ર પગલું લીધું?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"અરે ન લ્યે? ધણી થઇને બાયડીના લુગડાં ચોરે તો બાયડી કયાં જાય!"

"શું રમણે ચંચળનું કંઈ ચોર્યું હતું?"

"હા. એનો એક સાળુ, ચોળી અને ચણીયો ત્રણે વાના એ ચોરી ગયો હતો અને ચંચળે પુછ્યું ત્યારે તેનું મોઢું તોડી લીધું અને તેના બાપને ગાળો ભાંડી. એટલે ચંચળે બાપને તાર કરી મુંબઈ બોલાવ્યા અને તેના બાપ ચંચળને પોતાની સાથે લેતા ગયા. બિચારીને પરણ્યાને એક વર્ષ પુરૂં થયું ન હતું ત્યાં આ તારા વેદિયા મિત્રે તેના પર દુઃખના ડુંગર ખડકી દીધા."

હું રમણ પાસે કંઈ પણ ખુલાસો માગવા ગયો નહિ પણ પેલા કાળીદાસભાઈ અને લલિતાબેનને મેં એ ચોરી સંબંધમાં વધુ વિગત લઈ આવવા કહ્યું—એવું જણાવીને કે રમણે શા માટે પોતાની સ્ત્રીના લુગડાં ચોર્યાં હતાં તેનું કારણ આપણે જાણવું જોઇએ.

કાળીદાસભાઈ તડુકી ઉઠ્યા અને બોલ્યા કે "કોઈ બીજી કળાવંતી રાખી હશે. એને આપવા માટે ચંચળના લુગડા તમારા મિત્રે ચોર્યાં હશે... ગાંધીવાદી ખાદીભક્તોનું ભલું પુછ્વું. એ બધા ખાદી પહેરનારા ધોળા બગ જેવા હોય છે."

"કાળીદાસભાઈ, તમે વિલાયતી કાપડનો વેપલો કરતા હતા અને ગાંધી ચળવળમાં તમારૂં ઉઠમણું થઈ ગયું ત્યારથી તમને કોંગ્રેસને અને ગાંધીભક્તો પર પહેલેથી પૂર્વગ્રહ છે એ હું જાણું છું પણ મારો મિત્ર કોઈ બીજી સ્ત્રી રાખે એ વાત હું માનતો જ નથી."

થોડા દિવસ પછી લલિતાબેન અને કાળીદાસભાઈ ખસીયાણા પડી ગયેલા મારી ઓરડીમાં આવ્યા અને મારા પુછવાથી તેમણે ખબર આપી કે રમણલાલે તેમનું મોઢું તોડી દીધું હતું અને તેમને ચોકખું સંભળાવી દીધું કે કોઈ દંપતીના જીવનમાં માથું મારવાનો તેમને બીલકુલ અધીકાર નથી.

* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રમણે કરેલી ચોરીની વાત એની આખી નાતમાં પ્રસરી. ચંચળ રીસાઇને પિયર ચાલી ગયાની વાત આખા મુંબઇમાં રહેતી એમની જ્ઞાતિ અને ઠેઠ કાઠિયાવાડ સુધી પહોંચી. જ્ઞાતિના કેટલાક વડીલો રમણને ડાહ્યા થઈ સલાહ આપવા ગયા હતા. એમનું પણ મોઢું રમણે તોડી લીધું હતું. અને એ મુરબ્બીઓને ચોકખું કહી દીધું હતું કે "ચંચળને મેં કાઢી મુકી નથી. એ પોતાની મેળે ચાલી ગઈ છે. જ્યારે પાછી આવે ત્યારે હું રાખવા તૈયાર છું, ન આવે તો યે વાંધો નથી. હું મારે રેંટીયો કાંત્યા કરીશ અને સમાજસેવા કર્યા કરીશ."

નાતના વડીલોને પણ આવો રોકડો જવાબ મળવાથી રમણની વધુ નિંદા થવા લાગી. એટલે એક દિવસે મેં એની પાસે જઈ આ ચોરીની વાત શું છે એ પુછ્યું ત્યારે તેણે ખુલાસો કર્યો કે "વાત નજીવી છે. મારા દોસ્ત કીસનના લગ્ન થવાના હતા. એક કન્યા વિષે ઝગડો હતો. કન્યાનો બાપ એને પૈસા લઇને કોઈ બુઢ્ઢા શ્રીમંત જોડે પરણાવવા માગતો હતો. છોકરીએ તેની મા સાથે તેના મામાને ત્યાં આશરો લીધો હતો. ભાવનગરથી તેના મામાનો કીસન પર એકદમ તાર આવ્યો કે "તાર મળતાંની સાથે તુરત જ ભાવનગર આવો તારા લગ્ન કરી નાખું." મારી પાસે માંડ બસો રૂપીયા હતા, કીસન પાસે સો જ રૂપીયા હતા એ ત્રણસો રૂપીયામાં અમે નાતરીત પ્રમાણે ડો દાગીનો લઈ લીધો. લગ્ન માટે પૈસા ઉછીના વ્યાજે લેવાની કીસન વિરૂધ્ધ હતો. હું પણ એ વાતની વિરૂદ્ધ હતો. તેમ કાળાં બજારમાંથી મોંઘું કાપડ નહિ ખરીદવાના મેં અને કીસને સોગંદ લીધા હતા. ચંચળ પાસે ટ્રંકો ભરીને સાડીઓ, રેશમી ચણીયાં અને મખમલની ચોળી બધું પડયું હતું. કીસન જે દિવસે મારે ત્યાં આવ્યો તે દિવસે ચંચળ એક સગાને ત્યાં જમવા ગઈ હતી. ચંચળને સમજાવી લેવાશે એમ માની મેં તેની એક પાતળી કીનારવાળી મલમલની સાડી કીસનને ધોતીયા તરીકે પહેરવા માટે આપી. બોસ્કીના એક રેશમી ચણીયામાંથી મેં કીસન માટે એક રેશમી કફની કરાવી નાખી અને ચંચળના એક મખમલના બ્લાઉઝમાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાપડ છુટું કરી તેનો બટવો તૈયાર કરી નાંખ્યો અને મારી એક રેશમી ખાદીની ટોપી મેં કીસનને આપી, તેજ દિવસે રાતના કાઠિયાવાડ મેલમાં મેં તેને ભાવનગર ભેગો કરી દીધો. બે ત્રણ દિવસ સુધી તો ચંચળને ખબર પડી નહિ પણ મેં જ તેની આગળ વાત છેડી કે "તારા બે ચણીયા સાડી અને એક ચોળીનો મેં ઉપયોગ કર્યો છે, તે હું તને આવતી દિવાળી સુધીમાં જરૂર પાછા લઈ આપીશ."

ચંચળ સમજી જશે. એક વરસ મારી સાથે રહેવાથી મને ઓળખી શકી હશે એમ મને ધારણા હતી પણ તેને બદલે ઉલ્ટું બન્યું. તેણે તો રૂદન શરૂ કર્યું. તેને એમ વહેમ પડ્યો કે મેં કોઈ સ્ત્રીને એ વસ્તુઓ આપી દીધી હશે. કિસનની વાતનો મેં ખુલાસો કર્યો પણ તેણે એ વાત માની નહિ. અને તરત જ તેણે મને મેણાં મારવા શરૂ કર્યાં અને "તમને આવા ન્હોતા ધાર્યા, તમે તો ધોળા બગલા જેવા છો." એવા એવા મેણાં મારી પર ફેંકયા. એટલે મેં પણ મિજાજ ખોઇને કહ્યું કે "તારા કાળાંબજારીયા બાપ કરતાં હું સારો છું. ખાંડનો અને કાપડનો તથા ઘાસલેટનો ઇજારો લઈ કાળાં બજાર કરી તારા બાપે લાખો રૂપીઆ પેદા કર્યા પણ કંકણપુરની ગરીબ વસ્તી એના નામનો કાળો કકળાટ કરે છે."

* *

અલબત્ત મેં મિજાજ ખોવામાં ભૂલ કરી હતી એમ મને લાગ્યું. બીજેજ દિવસે ચંચળે હું બજારમાં હતો ત્યારે પડોશીના છોકરા મારફત પાનાચંદ શેઠને તાર કર્યો. પાનાચંદ શેઠ આવ્યા, મારી જોડે બોલ્યા પણ નહિ અને પોતાની છોકરીને લેતા ગયા. મેં દાઝે બળી લુગડાંની ટ્રંકો પણ ભેગી લઈ જવા કહ્યું અને એ બાપ–દિકરી વિદાય થયા.

વાત આટલીજ છે. અલબત્ત મેં પાછળથી પાનાચંદને કાગળ લખ્યો કે "તમારી છોકરીનો ગુસ્સો ઉતરે ત્યારે ગમે ત્યારે પાછી આવી શકે છે, હું તેને રાખવા તૈયાર છું, પણ મારી રીતે."

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૧. તમારી સાસુને પોંખો

કાઠિયાવાડના મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલા કંકણપુરમાં નગરશેઠ ધનશ્યામદાસ સાઠ વર્ષની જૈફ ઉમ્મરે ઘાટણ જોડે પરણ્યા, લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા, ઘાટણને ઘરનો કારોબાર સોંપ્યો. એટલે અમારું કંકણપુર ગામ એકલું જ નહિ, પણ આખું કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને મહાગુજરાત બધાં સળવળી ઉઠયાં, અજાયબીથી દંગ થયાં અને ઘરડે ઘડપણ, ધનશ્યામદાસ જેવા સનાતની એકમાર્ગી શેઠને આ શું સૂઝયું, એ વિશે વિમાસણમાં પડયા.

ધનશ્યામદાસ શેઠને કાંઈ કમી નહોતી. કાઠિયાવાડમાં વેપાર કરી એમણે પુષ્કળ દોલત મેળવી હતી. એ પાંત્રીસ લાખના આસામી ગણાતા હતા. ઘેર ત્રણ દીકરાઓ હતા. દીકરાઓની વહુઓ હતી, અને બહોળું કુટુંબ હતું. કાઠિયાવાડમાં અને ગુજરાતમાં તેમજ ગુજરાત બહાર શેઠનાં અનેક જીનો હતાં. રૂનો, કપાસિયાનો અને તેલનો તેમનો બહુ બહોળો વેપાર હતો. તેલ તો આખા કાઠિયાવાડનું એકહાથ કરી. એમણે આખાં કાઠિયાવાડની જનતાનો હાયકકળાટ વહોરી લીધો હતો,

ઘેર ભેંસો હતી, ગાયો હતી, દૂઝાણું હતું, એમ શેઠ બધી વાતે સુખી હતા. વળી ગામમાં ધનશ્યામદાસ શેઠ લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત ગણાતા હતા. ગામના વૈષ્ણવ મંદિરમાં એમણે શ્રીનાથજીની ધજા પણ ચડાવી હતી. અને વારંવાર ગામમાં સખાવત કરી, ગામના આગેવાનોમાં આગલી હરોળમાં આવ્યા હતા.

કંકણપુરના આવા સજ્જન શહેરી ઘરડે ઘડપણ પરણે, અને તે પણ, એક ઘાટણ સાથે, ઘરની નોકરડી સાથે. એ ઘટના જાણી આખું ગામ ચમકી ગયું હતું.

લોકો કહેતા કે ધનશ્યામદાસ શેઠના આ લગ્નસાહસમાં કંઇક દાળમાં કાળું છે. પણ, શેઠના નિકટના પરિચયમાં આવનાર એમના સ્નેહીઓને,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ ઘટના કેમ બની હશે, એ સમજાતું નહોતું. કારણ કે શેઠ જુવાનીમાં, વેપાર અંગે દિલ્હી, કલકત્તા અને મુંબઈ ઘણાં વર્ષો રહ્યા હતા, પણ વેપારમાં એટલા બધા રચ્યાપચ્યા રહેતા કે રસિકતા કે રંગત માણવાની એમને જરાય પુરસદ રહેતી નહી. એમના સ્વભાવમાં જ વિલાસી વૃત્તિ કદી અગાઉ દેખાઇ નહોતી. શેઠની પંચાવન વર્ષની ઉમ્મરે એમના પત્ની ગુલાબકુંવર અવસાન પામ્યાં હતાં, અને ત્યારથી શેઠ વિધુર અવસ્થા ગાળતા હતા. લોકો કહેતા કે, ગુલાબકુંવરને ધનશ્યામદાસ શેઠ પૂજતા હતા. એમનો પડયો બોલ ઊંચકતા હતા. અને ગુલાબકુંવર બહુ ધરમી હતાં. એમની પાઠપૂજા, દેવદર્શન, બ્રાહ્મભોજનો અને યાત્રાપર્યટણો માટે શેઠ હંમેશ સગવડ કરી આપતા અને શેઠના ઓફિસ રૂમમાં, અને શયન ખંડમાં ગુલાબકુંવરનાં બે મોટાં તૈલચિત્રો, ગુજરાતના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો પાસે ખાસ ચિતરાવેલાં રાખતા હતા.

ધનશ્યામદાસ શેઠના આ વિચિત્ર પ્રકારના લગ્નથી ગુજરાત–કાઠિયાવાડનાં વર્તમાનપત્રોને દિવસો સુધી ખોરાક મળ્યો હતો. કંકણપુરમાં અને બીજાં ગામોનાં તેમની નાતના યુવકોએ સભાઓ ભરી, શેઠના આ પગલાં સામે ફિટકાર વરસાવતાં ભાષણો ઝીંકયા હતાં, અને એક-બે સાહસિક યુવાનોએ તો અદાલતને આંગણે ધા નાખી શેઠનું એ પગલું કાયદેસર હતું કે કેમ તે વિષે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો. અને તે વખતે એ વાત જાહેરમાં આવી કે શેઠે બધું કાયદેસર, રીતસર અને ધોરણસર કર્યું હતું.

એમને ત્યાં કામ કરતી ઘાટણ, પાંત્રીસ વર્ષની વિધવા હતી. અને શેઠે પહેલાં આર્યસમાજવિધિ પ્રમાણે લગ્ન કરી, પછી હાઇકોર્ટમાં એ લગ્ન રજિસ્ટર કરાવ્યાં હતાં. અને પરણ્યા પછી પોતાની મીલકતનો તમામ વહીવટ એ ઘાટણને સોંપી દીધો હતો.

શેઠની દોલતના બળથી, એમની સામેનો ઉહાપોહ ઠંડો પડી ગયો. કંકણપુરની એમની નાતના પટેલ તરીકે તેઓ ફરીવાર ચૂંટાઇ આવ્યા. અને કંકણપુરથી વઢવાણ ગયા; ત્યારે ત્યાંના યુવક મંડળે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમના માનમાં સત્કાર સમારંભ યોજ્યો, અને કેટલીક જાહેર સખાવતોમાં મોટી રકમોનાં દાન કરી, ઘનશ્યામદાસે પોતાની ગુમાવેલી પ્રતિષ્ઠા ફરી પાછી સંપાદન કરી.

એમના નવા લગ્ન પછી, હું બેત્રણ વખત ઘનશ્યામદાસ શેઠને બંગલે ગયો હતો, અને મેં જોયું હતું કે એમની નવી પત્ની કાશી, એમની અનન્ય ભાવે સેવા કરતી હતી. અને ગુલાબકુંવરનો શોક, શેઠ ભૂલે એ જાતના દરેક પ્રયત્નો કરતી હતી. દરમ્યાન શેઠને હૃદયરોગ લાગુ પડ્યો. આ દુનિયાના પોતે થોડા દિવસના મહેમાન છે, એ વાતની તેમને પ્રતીતિ થઈ. એટલે, પોતે ઓચિંતા અવસાન પામી જાય, એ પહેલાં પોતાના નવા લગ્ન વિશે, જે સંબંધમાં આખા ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ખૂબ ઉહાપોહ જાગ્યો હતો, તે વિશે ખરી હકીકત, સાચો ખુલાસો જાહેર જનતા આગળ કરી નાખવાનો તેમણે નિરધાર કર્યો. અને મારી સૂચનાથી આપણા રાજદ્વારી નેતાઓ, છાપાંના પ્રતિનિધિઓની પ્રેસ કોન્ફરન્સ બોલાવે છે, એવી એક પ્રેસ કોન્ફરન્સ ઘનશ્યામ શેઠે બોલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એક દિવસ સવારે, એમને બંગલે, છાપાંના પ્રતિનિધિઓ ભેગા મળ્યા. એકલા કાઠિયાવાડનાજ નહિ, પણ ગુજરાત, દિલ્હી અને મુંબઈના પ્રતિનિધિઓ પણ આવ્યા હતા. શેઠે છાપાંઓના પ્રતિનિધિઓને સંબોધીને કહ્યું કે, 'ભાઇઓ, મોટી ઉમ્મરે માણસ ઘરભંગ થાય, એના જેવી આપદા બીજી એકકે નથી. મારી ગુલાબ ગઈ. હું એકલો પડી ગયો. ઘેર છોકરાઓની વહુઓ હતી. પણ એ બધી શહેરમાંથી આણેલી, શ્રીમંત માબાપોની બેટીઓ હતી. પૈસાનો મદ, મારા કરતાં એમને વધુ હતો. કિશોરવયમાં અને જુવાનીમાં, મેં તો પરસેવો પાડી વૈતરું કર્યું હતું. જ્યારે આ તો શ્રીમંતાઈના સિંહાસન પર પરણીને તરતજ બેસી ગઈ હતી. હું જરા જૂના વિચારનો ખરો, વહુઓ રસોયો રાખવા કહેતી, પણ હું રાખતો નહિ. ગુલાબે મારી ગરીબીમાં અને શ્રીમંતાઇમાં હાથેજ રોટલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘડયા હતા. મુંબઈ અને સુરતની સુંવાળી સ્ત્રીઓને મારા ઘરમાં હાથે રસોઈ કરવી પડતી તે જરા આકરું લાગતું.'

'એટલે મેં વિશ્વાસ મૂકી, મારી તિજોરીની ચાવી અને કબાટની ચાવીઓ વહુઓને સોંપી દીધી હતી. અને વહુઓ મારી ગુલાબના દાગીના કે લૂગડાં પહેરે એનો મને વાંધો નહોતો. પણ સાસુનાં એ કપડાં અને દાગીના માટે વહુઓ અંદર અંદર લડતી અને નાણાંની કોથળીની સત્તા એમના હાથમાં આવવાથી, હું પોતે ઘરનો માલિક છું એ હકીકત વહુઓ વીસરવા લાગી. બુઢ્ઢાને તો ગમે તે આપીશું તો ચાલશે, એ મનોવૃત્તિથી એ પનોતાં પગલાંની પુત્રવધુઓ કામ કરાવી માંડી.'

'ગુલાબના જીવતાં મારે ત્યાંથી આખું ગામ છાસ લઈ જતું. અને લગ્ન કે એવા મંગલ પ્રસંગે, મારે ત્યાંથી ઠામ-વાસણ-ગાદલાં વગેરે લઈ જતાં, પણ આ નવી ફેશનેબલ વહુઓ આવ્યા પછી, એ બધું ટળી ગયું.'

'એક દિવસ હું જમવા બેઠો ત્યારે મારા મોટા છોકરાની વહુએ એના ધણીની થાળીમાં ઘીવાળી રોટલીઓ મૂકી, કઢેલા દૂધનો મોટો ચાંદીનો પ્યાલો મૂકયો, માખણનો નાનો સરખો પિંડો મૂકયો અને મારી થાળીમાં માત્ર બાજરાનો રોટલો, અને પાણી જેવી છાસ જ મૂકી. શાક તે દિવસે બહુ સ્વાદિષ્ટ થયું હતું, એટલે છોકરાઓએ વધારે પડતું ખાવાથી મારે માટે રહ્યું જ નહોતું. મારી બિચારી નોકરડી કાશીની આંખમાં, મારી આ પરવશ સ્થિતિ જોઈ આંસુ આવી ગયાં. એણે તરત જ થોડાક મૂળાનાં પતિકાં સમારી મારે માટે શાક વધારી દીધું.'

'મારી ઉમ્મર થઈ. મારી સેવા કરનાર વ્યક્તિ જોઇએ. છોકરાની વહુઓ લાજ કાઢે. ડોસા કયાં છે, શું છે, તેની ખબર કોઈ ન કાઢતાં હોય ત્યારે ડોસા તાવમાં પટકાઈ ત્યારે આવી પુત્રવધુઓ કેવીક સેવા કરે તે તમે જ સમજી લ્યો.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એ છાસ અને રોટલાના પ્રસંગ પછી, મારું માથું ફાટયું. કાશીને લઈ હું મુંબઈ ગયો. તેની જોડે રીતસર લગ્ન કરી નાંખ્યાં. એ ખાનદાન નોકરડીએ પહેલાં તો લગ્ન કરવાની ના પાડી. તે બોલી કે હું એમને એમ વગર પરણ્યે પણ તમારી સેવા–ચાકરી કરીશ. મેં તમારું ઘણાં વર્ષો લૂણ ખાધું છે. પણ મારે તો મારી ફેશનેબલ વહુઓને બોધપાઠ આપવો હતો અને મારી આંખ મીંચાય પછી કાશીને કોઈ કાઢી ન મૂકે તે પણ મારે જોવું હતું. આ ઉમ્મરમાં મેં જોયું કે મારી સાચી સગી એ જ હતી.

'મુંબઇથી પાછા આવી, મેં હાંક મારી, મારી પુત્રવધુઓને બોલાવી, અને કહ્યું કે તમારી નવી સાસુને પોંખો! હવેથી ઘરની શેઠાણી એ છે. તિજોરી અને કબાટની ચાવી એને આપી દો. હવે ડોસાને છાસ ને રોટલો પીરસવાની તકલીફ તમારે નહિ લેવી પડે.'

'એમનાં સગાં અને નાતીલાઓની ભંભેરણીથી ત્રણે વહુઓ અને છોકરાઓ જુદાં થયાં. અને મેં મારું વિલ કરી નાખ્યું છે. મારું ઘર, મારું આ મકાન, અને પચાસ હજાર રૂપિયા કાશીના નામ પર કર્યા છે. સાડાચોત્રીસ લાખનું ટ્રસ્ટ કરી શહેરના ચાર પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનો અને કાશીને તેનાં ટ્રસ્ટી બનાવ્યાં છે.'

'ભાઇઓ કાઠિયાવાડની રાંક જનતાને મેં મારી ધનલોલુપતાથી ખૂબ ખૂબ આજ દિન સુધી લૂંટી છે. માતબર દોલત ભેગી કરી છે. પણ મારો અનુભવ એ છે કે, પૈસો સુખ નથી આપી શકતો. માણસનું દિલ અને સેવા ઘડપણમાં સુખશાંતિ આપે છે. મેં મારા ટ્રસ્ટીઓને કહી રાખ્યું છે કે કાઠિયાવાડની ગરીબ જનતાને સસ્તું કાપડ, સસ્તું અનાજ અને ચીજવસ્તુઓ સસ્તી કેમ મળી શકે તેનો પ્રબંધ કરવો. આ માટે એકલા કંકણુમાં જ નહિ, પણ આખા કાઠિયાવાડમાં ગામેગામ કાશી–ભંડારો ઉઘાડવામાં આવશે. અને ત્યાંથી જનતાને બધી સવલતો મળશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મારાં છોકરાં-વહુઓ દુઃખી ન થાય એ માટે પણ મેં પ્રબંધ કર્યો છે. પાંચ લાખની દોલત એમને માટે જુદી રાખી છે. અને એમને ભૂખે મરવાનો વખત આવે ત્યારે જ અરજી કરવાથી ટ્રસ્ટ એમને પેટિયું બાંધી આપશે. આ રીતે મેં મારા છોકરાઓ અને વહુઓનું લક્ષ્મીનું ગુમાન ઉતારવા માટે આ પગલું ભર્યું છે!'

'કાશી ઘરની માલકણ બન્યા પછી આખું ગામ મારે ઘેરથી ગુલાબના વખતના શિરસ્તા મુજબ છાસ લઈ જાય છે, એટલું જ નહિ, પણ ગામમાં કોઈ ઓળખીતું માંદું પડે, અથવા પડોશમાં કોઈ ભીડમાં આવી પડે તો કાશી ત્યાં જઈ તેમના દવાદારૂની તેમ જ જોઈતું કરતું કંઈ હોય તેની બધી સગવડ કરી આપે છે.'

'હવે આપ પત્રકારો પોતે જ વિચાર કરો કે મેં લીધેલું પગલું કઈ રીતે ગેરવાજબી છે? હા, હું કાશીના હાથનું ખાઉં છું. વૈષ્ણવ-મરજાદમાંથી હું ચૂક્યો હોઉં તો શ્રીનાથજી મને માફ કરે. પણ, ઘડી બે ઘડીમાં ક્યારેક બંધ પડી જનારા મારા આ બુઢ્ઢા હૃદયની ખરી માવજત કરનાર કાશીનો હું ઋણી છું.'

'થોડાં જ વરસો પહેલાં ઘનશ્યામદાસના નામ પર શુભ વિશેષણોના ચાંદ લટકાવનારા તમે લોકોએ એ ચાંદ પાછા ઝૂંટવી લેતાં ય વાર લગાડી નહોતી. હવે તમારે મને વખાણવો હોય કે વખોડવો હોય તે તમે જાણો! મેં તો મારા ખરા દિલનો એકરાર તમારી આગળ રજૂ કર્યો છે.!

'પરણ્યા પછી મારે ઘેર આવીને ઉમ્બરામાં જ મેં મારી પુત્રવધુઓને કહ્યું હતું કે, 'વહુ બેટા, આ તમારી નવી સાસુને પોંખો!' આજે હવે હું તમને પત્રકારોને પણ કહું છું, કે મારી પત્નીને પોંખો! કારણ કે માનવતાનો માર્ગ મને કાશીએ જ બતાવ્યો છે.'

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૨. અબોલા

સરલા અને શશીકાન્ત પરણ્યાને પુરા બે વરસ નહિ થયા હોય ત્યાં બન્નેના મન ઉંચા થઈ ગયા. આજકાલના યુવાન છોકરા છોકરીઓના મન કોઇને પૂછ્યા કર્યા વગર ઓચિંતા ઉંચા થઈ જાય અને ઓછામાં પુરી મોકાણ એ કે મહાત્મા ગાંધીજીના મૌનવારની નકલ કરી એક દિવસનું નહીં પણ બાર બાર દિવસનું મૌન પાળે અને એક બીજાથી અબોલા લે, અને ઘરવ્યવહારમાં જ્યારે અબોલાનો સમય ચાલતો હોય ત્યારે નાટકના પૂતળાંઓ માફક ઇશારાથી વાતો કરે.

મારા પણ ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે એક દિવસ પરામાંથી મુંબઇ કામ હતું એટલે ઘણો વહેલો નીકળ્યો. એટલે મારા જુના દોસ્ત શશીકાન્તને ત્યાં જમવાનો વિચાર મેં રાખ્યો. શશીકાન્તની પત્ની સરલાને પણ હું ઓળખતો હતો. મારા મિત્રની એ દિકરી હતી. અને નાનકડી રમકડા જેવી હતી, ત્યારથી હું તેને રમાડતો. એટલે શશીકાન્તને ત્યાં મહેમાન થવામાં મને કાંઈ સંકોચ થાય તેમ ન હતો.

હું શશીકાન્તને ઘેર ગયો ત્યારે એ બહાર ગયો હતો. સરલા મને જોઈ ઘણી ખુશ થઈ. એ મને કાકા કહી સંબોધતી. એને ત્યાં હું જમવાનો છું જાણી એ વધુ ખુશ થઈ અને બોલી કે, "રસોઈ તૈયાર છે. હું થાળી પીરસુ છું. તમે જલદી જમી લ્યો."

મેં કહ્યું: "જ્યાં સુધી શશીકાન્ત પાછો ન આવે ત્યાં સુધી હું જમવા નહિં બેસું. વરસ છ મહિને મિત્રને ત્યાં આવ્યો અને એને જ ત્યાં એની પહેલાં જમવા બેસી જવું એ અવિનયની પરાકાષ્ટા કહેવાય..."

મારો જવાબ સાંભળી સરલા મારી સામે તાકીને જોઈ રહી. એ કાંઇ મનમાં મુંઝાતી હોય તેમ મને લાગ્યું. પણ તે મારી સાથે દિલ ખોલીને વાત કરી શકતી ન હતી, ફરી એ આગ્રહ કરીને બોલી:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"કાકા ઠીક કહું છું; તમે જલદી જમી લ્યો."

"અરે પણ શશીકાન્તને આવવા તો દે."

"એ તો આવશે ગમે ત્યારે. તમે તમારે જમી લ્યોને?"

"ઘરના માલિકની ગેરહાજરીમાં તેની પહેલાં ખાવું સારું નહી"

"તમે ક્યાં પારકા માણસ છો? જુના દોસ્ત અને મારા કાકા છો. તમે જમી લ્યો. એમનું ઠેકાણું નહિં, આવે પણ ખરા અને ન પણ આવે. તમે ભૂખ્યા રહી જશો, અને આવશે તો પણ એની ભેગા જમવામાં તમને મઝા નહિ રહે."

સરલાની સંદિગ્ધ વાણી સાંભળી શશીકાન્ત વગર ન જમવાનો મારો નિશ્ચય દઢતર થતો ગયો. એના પતિના પહેલાં એ મને જમાડી નાખવા કેમ આતુર હતી તે વાત મને તે વખતે સમજાઇ ન હતી.

દોઢ કલાક પછી શશીકાન્ત આવ્યો એ પહેલાં આગલા ખંડના હિંચકા ઉપર હું બેસી રહયો હતો અને સામેની ખુરશી પર બેસી સરલાએ અલકમલકની વાતો હસીહસીને મારી સાથે કરી હતી. પણ શશીકાન્ત ઓરડામાં દાખલ થતાંજ સરલા ખુરશી પરથી ઉભી થઈ ગઈ. સાડલો આઘો ઓઢી મોંનો તોબરો ચઢાવી રસોડામાં ચાલી ગઇ અને શશીકાન્ત પણ હિંચકા ઉપર મારી બાજુમાં બેઠો અને તેણે એક ઉંડો નિશ્વાસ નાખ્યો.

"શશીકાન્ત, જાણે માથા ઉપર દુઃખનો ડુંગર તોળાયો હોય એવું ચિંતામગ્ન વદન તારું કેમ છે?"

"દોસ્ત પરણીને હું પસ્તાયો. અમે સ્નેહલગ્ન કર્યાં. પણ મારા સંસારમાં હોળી પ્રગટી ગઈ. સરલાને અને મારે આજ બાર બાર દિવસથી અબોલા છે. હવે એ મારામાં રસ નથી લેતી. પરણ્યા પહેલાં બસ સ્ટેન્ડ આગળ બબ્બે કલાક સુધી તે મારી પ્રતિક્ષા કરતી હતી. તેને હવે મારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દરેક વાતમાં ઉંધું પડે છે. એ મારી સામે મોઢું ચઢાવી ફર્યા કરે છે. અને હું જે કાંઈ કહું તેનાથી ઉંધું જ કાર્ય કરે છે.”

મારી અને શશીકાન્ત વચ્ચે ઉપલો વાર્તાલાપ ચાલતો હતો. તે વખતે અંદરના ખંડના દરવાજા આગળ કાન દઈ સરલા બધી વાત સાંભળતી હતી. દરમિયાન એક વાત મેં જોઈ હતી કે અંદરના ખંડમાં જતાં પહેલાં સરલાએ ઓરડીની બહાર ચાલીમાં બેઠેલા રામાને કાંઈ ઝડપી સુચનાઓ આપી દીધી હતી.

અમે હિંચકતા હતા. ત્યાં શશીકાન્તને કાંઈક યાદ આવ્યું અને મારા તરફ જોઈ તેણે પુછ્યું કે, “ભાઈ તમે દોઢ કલાકથી બેઠા છો. તમારા મિત્રની પુત્રીએ તમને ચા બા પાયો કે નહિ?” આટલું બોલી તેણે તાળીઓ પાડી. અંદરના ખંડમાંથી સરલા બહાર આવી. અને તેની આગળ હાથની હથેલી મોં આગળ લઈ જઈ રકાબીનો અભિનય કરી માથું ધૂણાવી શશીકાન્તે પુછ્યું કે “આ તારા મુરબ્બીને ચા આપ્યો કે નહિ?”

જવાબમાં અંદરના ખંડમાં જઈ ચાના બે પ્યાલા લઈ આવી અને હિંચકા આગળ એક નાનકડા લાકડાનું ટેબલ મૂકી શશીકાન્ત તરફ જોઈ પોતાની આંગળી પોતાના લમણામાં લગાડી એવું સુચન કર્યું કે, “તમારા કરતાં મારામાં અકકલ વધારે છે.”

ચાને ઈન્સાફ અપાયા પછી સરલાએ મોં આગળ આંગળાથી ભોજન જમવાનો અભિનય કરી અમને બંનેને ઈશારાથી સમજાવ્યું કે રસોઈ તૈયાર છે: થાળી પીરસી છે.

અમે બંને અંદર જમવા ગયા. ત્યાં પણ મૂકનાટક જ ચાલુ હતું. ઈશારાથી શશીકાન્ત મને ખાદ્યપદાર્થો પીરસવા સરલાને સૂચન કરતો. અને જાણે પૂતળાં હોય એમ બંને જણા ઉશ્કેરાટથી જ વાત કરતાં. આ નવા જોડાંના આ જાતના વિચિત્ર આભનયથી મને દયા પણ આવતી, તેમજ રમુજ અને આનંદ પણ આવતો. અબોલાને લીધે ઘરનું વાતાવરણ બધું અકુદરતી અને વિચિત્ર લાગતું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જમીને હું અને શશીકાન્ત ઘરની બહાર નીકળી ગયા, ટ્રામમાં મેં તેની જોડે તેના દંપતી જીવન વિષે વાતચીત કરી, મેં કહ્યું: "સરલાને હું ઓળખું છું. તેનો બાપ મારો મિત્ર થાય છે. કુળવાન અને સંસ્કારી કુટુંબમાં એ ઉછરી છે. એ આડે માર્ગે જાય એવી છે જ નહિ તો પછી તમારાં વચ્ચેના વૈમનસ્યનું કારણ શું છે?"

"સરલાના ચારિત્ર્ય વિષે તો મને પણ શંકા નથી." શશીકાન્તે કહ્યું: "એ સંસ્કારી અને સુશીલ છોકરી છે એ હું પણ જાણું છું, પણ મારાં કયા વર્તનથી એને ખોટું લાગે છે એ જ મને સમજાતું નથી. મારા સ્વતંત્ર ફ્લેટમાં હું એને રાખું છું, લુગડાં લત્તા આપું છું, ઘરેણાં આપું છું અને તહેનાતમાં રામો પણ આપું છું. તેમ હું કશુંય મારઝુડ કરતો નથી મને કોઈ પણ જાતનું વ્યસન નથી. હું જુગારી નથી. શરાબી નથી. હિંદુ ધર્મની નજરે હું આદર્શ પતિ છું. છતાંય સરલા મોંનો તોબરો ચઢાવી કેમ ફર્યા કરે છે તેજ મને સમજાતું નથી. ભાઈ મારા સંસારમાં તો આગ લાગી છે." ઉંડો નિશ્વાસ નાખી શશીકાન્તે ઉપલા ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા.

"આગ લાગી હશે તો બંબો બોલાવશું. તમારા બેઉના જીવનનો કલહ મારાથી જોવાતો નથી. સરલા જોડે વાત કરી હું તને બતાવીશ."

બે દિવસ રહીને સરલાને એકલો મળ્યો. એના ધણીના કયા દૂષણથી તેને માઠું લાગે છે એ પૂછ્યું. સરલાએ પણ આંખમાંથી શ્રાવણ ભાદરવો વરસાવી શશીકાન્તની માફક નિસાસો નાખી ઉદ્‌ગાર કાઢ્યો કે "મારા જીવનમાં હોળી પ્રગટી નીકળી, મારો અવતાર એળે ગયો. પ્રેમ લગ્ન છે. મેં એ વખતે કંઈ કંઈ ઉંચી આશાની ઇમારતો બાંધી હતી તે બધીય જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ. મારો સંસાર કડવો ઝેર જેવો થઈ ગયો. હવે તો મને સન્યાસીની થઈ કયાંક ચાલી જવાનું મન થાય છે."

વચમાં જ તેને બોલતી અટકાવીને મેં કહ્યું: "સરલા! ઘેલાં ન કાઢ. તને શશીકાન્ત તરફથી શું દુઃખ છે? તને મારેઝૂડે છે? જુગારી કે વ્યસની છે?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ખોટું નહિં કહું. કાકા! એમ તો એ પણ પૂરેપૂરા ગૃહસ્થ છે. બહુ સીધી લાઇનના માણસ છે. રૂ બજાર અને મારવાડી બજારમાંથી મોડા આવે એટલું જ બાકી કોઈ અપલક્ષણ એમનામાં નથી. પણ પરણ્યા પહેલાં એમનામાં જે આવેગ હતો તે લગ્ન પછી ઠંડો પડયો છે. એ યંત્રવત બની ગયા છે. હું એમને ખુશ કરવા નવી નવી જાતની રસોઇ હાથે બનાવું પણ એ પ્રશંસાનો એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારે. એમને રીઝવવા હું નવા નવા કપડાં પહેરૂં પણ એમનામાં કલા દ્રષ્ટિ જ નથી. અને રાતે મને એમ થાય કે એ બે ઘડી મારી પાસે બેસી થોડી વાતચીત કરે. પણ જમી રહ્યા પછી એ તો સીધા પથારીમાં જઈ પાટીયાની માફક લાંબા સૂઈ ઘસઘસાટ ઉંઘી જાય. મને બધી સગવડો આપે પણ મારા દિલને ઓળખે નહિં તો મારે એ બધો વૈભવ શું કામનો?"

મને દિવા જેવી એ વાત સમજાઈ ગઈ. માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસથી હું કળી ગયો કે સરલા મોટી થઈ હતી છતાં બાળક અને રમતીઆળ સ્વભાવની હતી. એને રમાડે, રીઝવે અને આવેશથી પ્રેમ કરે એવા પતિની એને જરૂર હતી. સંવનન વખતે શશીકાન્ત વધારે આવેશવાળો હતો પણ પરણ્યા પછી એ ઠંડા પાણીના માટલાં જેવો બની ગયો હતો. બંને વચ્ચે ઉંચા મન થવાનું એ જ કારણ હતું. શશીકાન્તને વિદ્વાન અંગ્રેજ લેખકોએ લખેલા જાતિય વિજ્ઞાનના કેટલાંક પુસ્તકો આપ્યાં અને શશીકાન્તને સમજાવ્યું કે સ્ત્રી એક તંત્રવાદ્ય છે. બુધ્ધિમાન પતિએ એ તંત્રીવાદ્ય કેમ વગાડવું એ જાણવું જોઇએ. સ્ત્રીઓને દિલ જોઇએ છે. માત્ર દુનિયા સુખસગવડોથી કદીએ રીઝાતી નથી."

મારી સલાહ શશીકાન્તને ગળે ઉતરી. તેને તેની ભૂલ સમજાઈ. એ ફરી પાછો પરણ્યા પહેલાનો આશક બની ગયો. સરલાને રમાડી તે તેના દિલનો સ્વામિ બન્યો.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૩. કોલેજ કન્યા અને મવાલી

હું એને બાપુ કહીનેજ બોલાવતો. એનું આખું નામ તો વજેસંગ હતું. મારા ગામના કાઠી દરબારનો એ ફટાયો કુંવર હતો. દરબાર શાણા હોવાથી એણે પોતાના બીજા ફટાયા કુંવરોની માફક વજેસંગને સારી કેળવણી આપી, મુંબઇની મેડીકલ કોલેજમાં દાખલ કરાવ્યો હતો. વજેસંગ એ કોલેજના પહેલા વર્ષમાં અભ્યાસ કરતો હતો. મરીન ડ્રાઇવ પર એક મકાનમાં એક નાનો ફ્લેટ એને મળી ગયો હતો તેમાં એ અને તેના એક બે પટાવાળા રહેતા હતા. તેનું રસોઇપાણીનું કામ તેનો ખવાસ કરતો હતો.

દરરોજ સાંજે તેના મકાનની સામે આવેલી મરીન ડ્રાઇવની પાળ પર હું જઇને બેસતો અને એ કાઠી યુવાન મુંબઇના પોતાના અનુભવો મને કહેતો હતો અને મુંબઇના લોકોની કેટલીક રીતભાતોથી એ નવાઈ પણ પામતો હતો. નીચલી વાત એણે પોતેજ મને કહી હતી. એના શબ્દોમાંજ એ હું રજુ કરૂં છું.

"તારા મુંબઇના ગુજરાતીઓથી તો તોબા. જરાજરામાં કાયદો ને રીતસર ને ધોરણ ને એવી વાતું બધી આવે. આપણે તો કાઠીભાઈ રહ્યા. એક ઘા ને બે કટકા! પણ મારા પડોશી મારી બાજુના ફ્લેટમાં રહે છેને? તું ઓળખછ, પેલા મણિભાઈ. એણે મારૂં માન્યું નહિ અને ચોળીને ચીકણું કર્યું. કાયદો ને વ્યવસ્થા જાળવતાં ખરચના ખાડામા ઉતરી ગયા ને વાતમાં હીંગનોય માલ નહોતો."

"પણ તું સીધી વાત કરને, શું કહેવા માગે છે?" મેં કહ્યું.

"હું કંઈ તારી આગળ લવારો નથી કરતો. હું જે બોલું છું એ — હું જે તને કહેવા માગું છું એ વાતજ હાલી આવે છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુંબઇમાં રહેતો હતો છતાં વજેસંગની ભાષામાંથી હજી કાઠીયાવાડના તળપદા શબ્દો ગયા ન હતા. એ ફુટડો યુવાન હતો. છ ફુટ ઉંચો, અડીખમ બાંધો, પહોળી છાતી અને પલંગના પાયા જેવા મજબુત હાથ અને ગૌર મોઢા પર કૈસર અને અનવર પાશા માફક એ વાંકડી મુછ રાખતો. ગ્રાંટ મેડીકલ કોલેજના પચરંગી કોમના તોફાની વિદ્યાર્થીઓની મશ્કરીની પરવા કર્યા વિના રીતસર કોલેજમાં સાફો બાંધી જતો અને પોતાનો કાઠીયાવાડી સુરવાળ અને અચકન તેણે છોડ્યા ન હતા. રાજગાદી તો તેના મોટા ભાઇને મળવાની હતી પણ રાજબીજ હોવાનું તેને ગુમાન જરૂર હતું.

તેણે પોતાની વાત આગળ ચલાવી. "જો તે તને હું એમ કહેતો હતો કે મારી બાજુમાં પેલા મોટા ફ્લેટમાં મણિભાઈ શેઠ રહે છે ને એને ત્યાં એક દિવસ ભારે ગભરાટ ફેલાયો. એની છોકરી કોલેજમાં જાય છે તે ઘેર આવી રડવા લાગી. એને જોઈ એની મા રડી. સાંજે મણિભાઈ ઘેર આવ્યા ત્યારે મા દિકરીની વાત સાંભળી એ પણ ગળગળા થઈ ગયા. એમણે એમની એ કોલેજમાં જતી છોકરી સરયુના મામા ડાહ્યાભાઇને ફોન કર્યો. ડાહ્યાભાઈ વ્યવહારકુશળ ગણાતા હતા. એમણે એમના એક વકિલ મિત્રને ફોનથી બોલાવ્યા અને બધી ચર્ચા કરવા લાગ્યા."

મારે એ કુટુંબ જોડે સારૂં છે, ધરવટ જેવો નાતો છે. એટલે અમે એકબીજાના આવાસમાં છુટથી આવજાવ કરી શકીએ છીએ. હું પણ એ બધાની વાતોમાં ભાગ લેવા માંડયો. દોઢેક કલાક એક બીજાના કાનમાં વાત કર્યા પછી ખરી વાત પ્રકાશમાં આવી કે સરયુબાળા કોલેજમાં જાય છે ત્યારે કોઈ મવાલી તેની મશ્કરી કરે છે એટલે એ ગભરાઈ ગઈ છે.

પેલા વકીલભાઈ સરયુના બાપાને સલાહ આપતા હતા કે "રીતસર અને કાયદેસર અને ધોરણસર કામ કરવું જોઇએ. પોલીસ કમીશ્નર પર હું અરજી લખી મોકલવાનો છું અને થોડા દિવસમાં બધી વ્યવસ્થા થઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જશે. દરમ્યાન એ મવાલી કોણ છે તે જાણવા માટે કોઈ પ્રાઇવેટ ડીટેકટીવ રોકવાનો મારો વિચાર છે." એ વકીલ મારા પડોશીને ખરચના ખાડામાં ઉતારતો હતો એ મારાથી સહન ન થયું. મને કોઇએ પુછ્યું નહોતું તોય મેં વચમાં ટાપસી પુરી કે "કોઇને લખવાની જરૂર નથી. હું કાલે સરયુને કોલેજમાં મુકી આવીશ અને મવાલી કોણ છે તે જોઈ લઇશ. મારા આડા હાથની એકજ અડબોતથી એના બત્રીસે દાંત કાઢી નાખીશ."

પણ વકીલ સાહેબને મારી સલાહ રૂચી નહીં. સરયુના મામા પણ એમ. એ. થયેલા. એ બોલ્યા કે "દરબાર, આ કાઠિયાવાડ નથી, મુંબઇ છે. આપણે સમાજમાં રહેવું છે. મુંબઇમાં તો કાયદેસર, ધોરણસર અને રીતસર બધું કરવું જોઇએ, વળી તમે કાઠી રહ્યા, લડાયક જાત, અમે વેપારી જાત, અમારાથી બાંય ચડાવાય નહિ. વળી વાત બહુ ચોળાય તો છોકરીના સગપણમાં વાંધો આવે, એ બધું અમારે વિચાર કરીને કામ કરવાનું રહ્યું." એમ કહી એ મામાએ તો મારૂં મોઢું તોડી લીધું.

હું કંઈ બોલ્યો નહીં, પણ તમારા મુંબઈના ગુજરાતીઓની આ મનોવૃત્તિ જોઇ મને બહુ નવાઇ લાગી અને આ સંઘ કાશીએ કેમ પહોંચે છે એ જોવાનું મને કુતૂહલ થયું. સરયુને હેરાન કરનાર મવાલી ક્યારે પકડાય છે એ પ્રશ્નમાં હું પણ રસ લેવા માંડ્યો.

પેલા વકીલ સાહેબની ભલામણથી ડાહ્યાભાઇએ જે ખાનગી ડીટેકટીવ રોકયો હતો તે ચની રોડના બગીચામાં પડયા પાથર્યા રહેતા કોઈ મુસલમાન અને ઘાટીમવાલીના ફોટા લઈ આવ્યો. ઘાટી વરલી પર એક ચાલમાં ગેરકાયદેસર દારૂ ગાળવાનો ધંધો કરતો હતો. જ્યારે પેલો મીયાં આંકફરકની બેટીંગ લેતો હતો અને કમાટીપુરામાં નાનુ જુગારખાનું પણ ચલાવતો હતો. ડીટેકટીવે અઢાર વેશ પલટા કરી આ બે જણની આટલી બાતમી મેળવી હતી. બંને મવાલી તો હતા જ અને મવાલીપણામાં ગૌરવ લેતા હતા. પોલીસ પણ તેમને સારી પેઠે જાણતી હતી. પોલીસના કેટલાક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સેકશનમાં તેમના કેટલાક મિત્રો પણ હતા. પણ એ ડીટેકટીવ સાહેબની બધી મહેનત દળી દળીને ઢાંકણીમાં ઓરવા જેવી થઈ. સરયુએ ફોટામાં એમના મોઢા જોઈ કહ્યું કે "એ એમાંથી કોઈ નહી."

સરયુનો મામો, એનો વકીલ મિત્ર અને મણીભાઇએ ફરી પાછી મંત્રણા કરી અને "ચોપાટી પરનો જાણીતો મવાલી ન હોય તો બીજો કોણ મવાલી સરયુને ચાળો કરતો હોવો જોઇએ." એમ વિચાર કરવા લાગ્યા. વકીલ સાહેબે સરયુના બાપ સાથે મુંબઇ પોલીસ કમિશ્નરની મુલાકાત લીધી. એમની ચીઠી લઈ જે સેકશનમાં ચોપાટી આવતી હતી તે ગામદેવીના ઇન્સ્પેકટર પર લાગવગ લગાડી. ઇન્સ્પેકટરે એ યુકિત કહી કે સરયુ જ્યારે સવારે કોલેજમાં જાય અને સાંજે પાછી આવે ત્યારે સાદા પોષાકમાં બે પોલીસના માણસો તેની પાછળ પાછળ જાય અને સરયુના ચાળા કરતો મવાલી દેખાતાં તેને પોલીસ કોર્ટની ભાષામાં કહીએ તો "રેડ હેન્ડેડ" પકડી લે. આવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. હું પણ બેચાર દિવસ એ લોકોની પાછળ પાછળ જતો હતો. ભલે મણીભાઇ કે લલ્લુભાઈ અને તેના વકીલ મિત્ર મને વાર્યો હતો છતાં મારા પાડોશીની છોકરીને હેરાન કરનાર એ ગુંડો હાથમાં આવે તો એને ઝપેટી નાખવા મારા હાથ સળગતા હતા. આપણે કંઈ કાયદો ને વ્યવસ્થાને ઈ બધું નો સમજીએ. ધીંગાણું થાય તો જરા હાથ દેખાડવામાં મજા આવે.

ચારેક દિવસ સુધી તો સરયુ કોલેજમાં ગઇ ને આવી તે વખતે માર્ગમાં કોઈ મવાલી દેખાયો નહિ, પણ પેલા સાદા—કપડાવાળાનું રોજનું ભથ્થું મણીભાઈ પર ચડ્યા કરતું હતું. પણ પાંચમાં દિવસે સરયુએ એક માણસ સામે આંગળી ચીંધી અને પેલા બેઉ જણા ચોપાટીના લેવલ ક્રોસીંગ આગળ આવેલા એક ઇરાનીના હોટેલના ઓટલા પર ધસી ગયા અને ત્યાં ઉભેલા એક ઇરાની યુવાનને પકડયો. એ ઇરાની યુવાન વીસ બાવીસ વરસની ઉંમરનો હતો. પેલા બેએ તેને પકડયા છતાં એક બાજુનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોઢું અને એક બીજાની આંખથી સરયુ સામે જોઈ મલકાયા કરતો હતો. પકડવા છતાં તેણે ચાળા ચાલુ રાખ્યા હતા.

એટલા પર ધાંધલ થયેલી જોઈ હોટેલનો ઇરાની માલીક બહાર આવ્યો અને પેલા પોલીસના માણસો પાસેથી યુવાનને શા માટે પકડવામાં આવ્યો છે તે હકીકત જાણી. સરયુ અને પેલા પોલીસના માણસોની ભારે અજાયબી વચ્ચે હોટેલનો માલીક ખડખડાટ હસવા લાગ્યો અને બોલ્યો કે "બાઈ તમારી ભૂલ થાય છે અને પોલીસની પણ ભૂલ થાય છે. આ બહેરામ મારા ભત્રીજા થાય છે તે મગજના જરા નબળા છે અને તેની એક આંખ અને મોઢું હલ્યા કરે છે, તેનું કારણ તેને લકવા થયેલા છે. મેં ઘણા ઘણા ડાકટરોની દવા કરી પણ સારા નથી થતા. એ બિચારાને પોતાના શરીરનું ભાન નથી ત્યાં તમારી સામે આંખ શાનો મારે? એ બિચારા ઘણા રાંક માણસ છે. એની આંખ ફરક્યા કરે છે એટલે તો એટલા પર હું તેને આવવા નથી દેતા."

આ ખુલાસો સાંભળી પોલીસના માણસો ભોંઠા પડી ગયા. એ ઇરાની યુવાન બહેરામ બાપડો ખરેખર નબળા મગજનો અને લકવાની અસરવાળો લાગ્યો. છેવટે સરયુએ જ કહ્યું "હવાલદાર ચલો, મેરા મીસ્ટીક હો ગયા થા.'

અને હું પણ મારા હાથની ચળ ઉતારવાની તક ન મળી એનો ભેદ કરતો પાછો ફર્યો. પહેલે જ દહાડે મેં તપાસ કરી હોત તો મણીભાઇને બાપડાને બસો ચારસોના ખાડામાં ન ઉતરવું પડયું હોત. પેલા વકીલ સાહેબ તો મીનીટનાં હીસાબે પોતાની સલાહની કિંમતના રૂપીયા લેતા હતા. જે વાત છૂપી રાખવી હતી એ અમારા આખા માળામાં આજુબાજુ બધે ફેલાઇ. રોજ કૉનફરન્સો થાય ત્યારે ખબર પડયા વિના કંઈ રહે? આ તમારી ગુજરાતીઓની મનોવૃત્તિ. રીતસર અને કાયદેસર બધું કરવું. આના કરતાં અમે કાઠી ગરાસીયા સારા. એક ઘા ને બે કટકા।

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૪. ગુલાબનો બાપ

એ માણસે મારી જોડે પરાણે પરિચય પાડયો હતો, અને મારી અનિચ્છા હોવા છતાં પણ એણે મારી સાથે ગાઢ સંપર્ક સાધ્યો હતો—અલબત્ત લોકલ ટ્રેન પુરતોજ—એ માણસને ભોળો કહેવો, વાતુડીયો કહેવો, કે રાંક કહેવો, તે વિષે હું હજી સુધી કશો નિર્ણય કરી શકયો નથી.

એ વર્ષ પરની વાત છે. મુંબઈ જવા લોકલ ટ્રેન પકડવા વીલેપારલા સ્ટેશન પર હું ઉભો હતો, તેવામાં ઓચીંતાજ મારી પાસે આવી પ્રશ્ન કર્યો કે:—

'ગુલાબને તમે જાણો છો કે?'

'હા, ગુલાબ ઘણી જાતના આવે છે. લાલ ગુલાબ, ગુલાબી ગુલાબ, પીળી ગુલાબ, સફેદ ગુલાબ, એક પારસી નવલકથામાં મેં કાળા ગુલાબની વાત વાંચી હતી, પણ મેં હજી તે જોયું નથી.'

મને ગુલાબના ફુલની વાતો કરતો જોઈ એ પીઢ ઉમરનો લાંબો સોટા જેવો માણસ હસી પડયો. તેના મોઢા પર નિખાલસતા તરવરતી હતી.

'હી હી હી હી ફકીરભાઈ, તમે તો ગુલાબના ફુલની વાત લાવ્યા, પણ હું તો મારા ગુલાબની વાત કરૂં છું.'

'તમારે ત્યાં બગીચો છે? તમે ગુલાબના છોડ લાવ્યા છો?' મેં સામો પ્રશ્ન ફેંકયો.

'અરે ભાઇશા'બ હું તો ભાડે રહું છું. ગુલાબ તો મારો છોકરો છે, આ વર્ષેજ મેટ્રીકમાં પડયો. ગયે રવીવારે તમે પારલાની શાળામાં ભાષણ કરવા ગયા હતા ત્યારે તમારાથી એ દસ કદમ જેટલો દુર બેઠો હતો, અને એકીટસે તમારા સામું જોયા કરતો હતો. ઘેર આવી તમે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરેલી વાતો કહી અમને સૌને ખુબ હસાવ્યા. ગુલાબ કહેતો કે હસાવવામાં તો ફકીરભાઈ અવ્વલ નંબરના છે.'

મારી પ્રશંસા સાંભળી હું જરા ખુશ થયો અને 'બાપ તેવા બેટા અને વડ તેવા ટેટા' એ કહેવત ભૂલી જઈ લંબુસ ભોળા માણસનો ફરજંદ એના જેવો જ લાંબટાંગ હોવો જોઇએ એ ખ્યાલ મનમાંથી ભુંસી નાંખી મેં વિનયથી કહ્યું કે:—

"હા, હા, મને યાદ આવે છે. હા, તમારો ગુલાબ મારાથી દસ જ કદમ દુર બેઠો હતો. છોકરો બહુ તેજસ્વી છે, શું એની આંખો ચળકતી હતી! કપાળ પણ કેવું વિશાળ બુધ્ધિસુચક હતું? અને ખોટું ન લગાડશો, પણ વાન તમારા કરતાં ઉજળો હતો."

મેં તો તદ્દન નાળીયું ફેંક્યું હતું, પણ હકીકત સાચી નીકળી. ગુલાબના પિતા ફરી ખી ખી ખી ખી કરી હસ્યા અને બોલ્યા કે "ગુલાબ મારો પહેલો છોકરો છે. એની મા પર ઉતર્યો છે, અને મારા ઘરમાં ગોદાવરી છે ને એ જુવાનીમાં રૂપ રૂપના અંબાર જેવી હતી, પછી બીજી છોકરી થઈ, તે મારા વાનની છે. નામ કંચન પાડયું છે, પણ શ્યામળી છે."

પોતાના બીજા કયા સગાની મારા આગળ ઓળખાણ આપશે, તેનો ધ્રાસ્કો મને પડ્યો. પણ ત્યાં ટ્રેન આવી જતાં હું જરા આગલા એક ડબ્બામાં જઈ ચઢી બેઠો, ત્યાં મારા ભારે ખીજવાટ અને અજાયબી વચ્ચે ગુલાબનો એ પિતા જેને મેં કદી જોયો ન્હોતો એ મારાજ ડબ્બામાં આવી મારી સામેની બેઠક પર જ ખડકાયો અને પાછો મારી સાથે વાતે વળગ્યો.

'ફકીરભાઇ, ગુલાબનું શું કરવું?' એ માણસે મને પુછ્યુ.

'એને ભણવા દ્યો' મેં જવાબ આપ્યો.

'નહિ, ફકીરભાઇ, તમારી સલાહ માગું છું. મેટ્રીક થયા પછી ગુલાબને કઇ લાઇન લેવરાવવી?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હું તો સલાહ આપું કે તેને બી. એ. થવા દો.'

'અરે, બી. એ. તો ચોમાસાની માખીઓ માફક બહુ ઉભરાઇ ગયા છે. તમે બારીમાંથી કાંકરો ફેંકો અને જરૂર કોઈ બી. એ. ના માથા પર તે પડે.'

'ત્યારે એલ. એલ. બી. થવા દઈ તેને વકીલાત કરવા દયો. તમારે નાણાની ટંકશાળ પડશે."

"અરે વકીલો પણ બહુ ઉભરાઇ ગયા છે. ઘણા તો કોટ પાટલુનનો ખર્ચ કાઢવા પુરતું ય કમાતા નથી. જેનું નામ થઈ ગયું હોય તેમને ઘી કેળાં છે બાકી તો માંડ ૧૦ ટકા મહિને ૨૦૦ ઉપર કમાતા હશે? ઓનરરી મેજીસ્ટ્રેટની કોર્ટો આગળ આઠ આઠ આના અને રૂપીયા માટે કોઇના તરફથી ઉભા રહેતાં મેં વકીલોને જોયાં છે. એટલામાં ઘરની શાકભાજી આવશે. એવો હિસાબ ગણી ઘણાં વકીલો સવારના પહોરમાં અનાડી મેજીસ્ટ્રેટોની કોર્ટના દ્વાર આગળ આથડયા કરે છે."

'ઠીક ત્યારે, ગુલાબને દાકતર બનાવીએ તો કેમ?'

'નહિ ફકીરભાઇ, દાકતરો એ ઘણા માખમારૂ આવે છે, અને પછી એ ભણતર મોંઘુ બહુ.'

'ત્યારે ઇજનેરની લાઇનમાં નાખો.'

'હા, એ વાત વિચારવા જેવી ખરી.'

'તેને બી. કોમ. બનાવો અથવા ખેતીવાડીની તાલીમ આપો, તોય ગમે ત્યાં રોટલો રળી ખાશે.'

'વારૂ, પણ વડીલ હું તમને એમ પુછું કે ગુલાબની વલણ કઈ તરફ છે? એને શેમાં રસ છે?'

'ગુલાબને બધી વાતમાં રસ છે. પાના રમવાનો રસ છે, ક્રીકેટનો શોખ છે, તરવા પણ જાય છે, અને સીનેમા તો દર રવિવારે તે જુએ છે, એને તો સીનેમાના એકટર થવું છે, પણ હું ના પાડું છું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ગુલાબ રૂપાળો હોય, કદાવર હોય અને અભિનયકળાની તેનામાં કુદરતી શક્તિ હોય, તો જરૂર તમે તેને એ લાઇનમાં જવા દો.'

'અરે ફકીરભાઇ, શું વાત લાવ્યા! સીનેમામાં તો છોકરા બગડી જાય બગડી. હું તો એને સ્ટુડીઓનો ઉંબરોય ન ચડવા દઉં.'

'તો એને બી. કોમ, બનાવો, વેપારી લાઇનમાં નાંખો. વેપારી ગ્રેજ્યુએટોની અત્યારે ખુબ ખુબ માંગ છે.'

ગુલાબના બાપાને મારી છેલ્લી સુચના ગમી, અને મારી સલાહથી એમને સંતોષ થયો એથી એ બોલતા બંધ થયા. તેમની બેઠકમાં લપાઇને એકદમ ઘોરવા માંડયા. અને મેં છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો, અને એમના વાર્તાલાપથી બંધ કરવું પડેલું છાપાનું વાંચન મેં પુનઃ શરૂ કર્યું.

ફરી એક વાર રસ્તામાં મને એ મળ્યા અને એકદમ માહિતી આપી કે "ગુલાબ મેટ્રીકમાં પાસ થાય તો એને માટે કન્યાના પાંચ ઠેકાણેથી માંગા આવ્યાં છે. પણ હું તો અંબેલાલની છોકરી ભાનુને જ પસંદ કરૂં છું. અંબેલાલે ૨૦૦૦ નો આંકડો આપવા કબુલ્યું છે."

વાર્તાલાપનો પ્રવાહ લંબાય નહિ એ માટે મેં અંબેલાલ, ભાનુ અને તે આંકડાના પ્રશ્ન સંબંધમાં જરાય રસ ન લીધો, એટલે ગુલાબના બાપા મોંઢામાં બીડીનું ઠીઠું પ્રગટાવી જતો રહ્યો.

આ વાતને બે ચાર મહીના થઈ ગયા પછી એ ગુલાબના બાપા મારાથી દુરને દુર ભાગતા અને મેં એમને જણાવ્યું કે મેં એમને માઠું લાગે એવું વર્તન કદીયે ચલાવ્યું ન્હોતું, છતાંય એ મારી નજીક આવતા નહિ. એટલે એક દિવસ મેં તેમને હુંઢી કાઢયા અને ગુલાબ વિષે વાત છેડી, એટલે એ ડોસા એકદમ ઉશ્કેરાઈ ગયા અને બોલ્યા કે "સરકારના પરિક્ષકો હજામ છે, અને ભાનુનો બાપ અંબેલાલ ડબલ હજામ છે. તેણે ગુલાબ જોડેનું સગપણ તોડી નાખ્યું. અને ભાનુને પેલા નથુભાઇના ચંદુ વેરે આપી. પરિક્ષકો ગમે તેમ, ફાવે તેમ વિદ્યાર્થીઓને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફેલ કરે અને પછી બાપડાઓનો અવતાર બગડે. ગુલાબ બિચારો ૨૪-૨૪ કલાક વાંચતો હતો, પણ નાપાસ થયો.''

'ફરી ભણવા મોકલો. સાત સાત વખત નાપાસ થઇને પણ પાસ થનારા માણસો પડ્યા છે.'

'હવે ગુલાબને વધુ ભણાવવાની આપણી ત્રેવડ નથી, હું તો હવે રીટાયર થવા માગું છું. રેલ્વેમાં મારા ખાતામાં જ એને કલાર્ક તરીકે બેસાડી દીધો છે. નસીબ હશે તો આગળ વધી મોટો અમલદાર થશે, અને આવડત હશે તો રેલ્વેના ખાતામાં પુષ્કળ મારી ખાશે. ફકીરભાઈ, મને તો હવે ક્યાંય કોઈ વાતમાં કશોય રસ રહ્યો નથી.'

હું પુત્રની એક જ નિષ્ફળતાથી તેનામાંથી અને જીવનમાંથી રસ ઉડાવી નાખનાર એ વિચિત્ર બાપને અજબ કુતુહલતાથી જોઈ રહ્યો. હું પણ કેવો કે ગુલાબના બાપનું નામ યે જાણતો નથી.

*

૨૫. હુકમ બાબાનો: રાજ ભનકાનું

એક દિવસે સવારમાં હું છાપા વાંચતો બેઠો હતો. હૈદ્રાબાદમાં હિંદી સૈન્ય દાખલ થયું અને લેફ-જનરલ ચૌધરી હૈદ્રાબાદ સ્ટેટના લશ્કરી ગવરનર નીમાયા એ બીના છાપાઓમાં હતી.

*　　　*

હું છાપા વાંચીને માંડ પરવાર્યો હતો અને મારા ઘરઘાટીને એકાદ કપ ચા બનાવી નાખવા હુકમ આપવાની તૈયારીમાં હતો, ત્યાં મારી સામેના મકાનમાં રહેતા મી. ફુલચંદભાઈ ફટાકીયા મારી ઓરડીમાં ધસી આવ્યા અને સીધો પ્રશ્ન પુછ્યો કે 'હૈદ્રાબાદમાં હવે હુકમ કોનો?'

*　　　*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફુલચંદભાઈ ગંજીપાની રમતના ભારી શોખીન હતા. સાંજે ઘેર આવી વાળું કરી તરતજ કોઈ પડોશીને ત્યાં પાના ટીંચવા ચાલી જાય અને એમના મકાનના ત્રીજે માળના એક દિવાનખાનામાં તો તેમણે ચા પાન સોપારી અને બીડીનો ખર્ચ પોતાના માથે લઈ રીતસરની એક 'ગંજીપા કલબ' જ સ્થાપી દીધી હતી. એમના પોતાના ઘરમાં એ બીજાઓને ગંજીપા રમવા કેમ નહિ બોલાવતા હોય, એ વિષે મને ઘણીવાર વમાસણ થયેલી અને ફુલચંદભાઇએ ખુલાસો પણ કરેલો કે પાનાની રમત પ્રત્યે એમના પત્ની ફુલકુંવરને ચીઢ હતી એટલે પહેલેથીજ ઘરમાં ગંજીપો ખીસામાંથી કે કબાટની બહાર તેઓ કાઢતા નહી. કારણ કે કાઢે તો ઝગડો થાય એટલેજ પડોશીઓને ત્યાં એ રમતનો શોખ પૂરો કરવા ધામો નાખતા. પાનાની રમતના ગાઢ સંપર્કને લીધે એમની ભાષામાં ગંજીપાના પારિભાષીક શબ્દો ઘણી વખત આવી જતા હતા.

કોઈ લીપસ્ટીકથી હોઠ રંગેલી યુવતીને જોઈ ફુલચંદભાઇ ટકોર કરતા કે 'પેલી જોઇ, લાલ બદામની દુગ્ગી! અથવા કોઈ વિચિત્ર દાઢીવાળા માણસને જોઇને બોલતા કે 'નર્યો કાળી બદામનો ગુલ્લો જેવો દેખાય છે' અને કોઈ માણસ એમને બહુ ગમી જાય, તો એના વિષે અભિપ્રાય આપતાં એ બોલતાં કે ફલાણો તો હુકમના એકકા જેવો છે. રીઅલ માણસ છે. બાજી તેના હાથમાં છે.'

* *

ફુલચંદભાઈના પ્રશ્નનો જવાબ મેં જીભથી નહીં, પણ હાથથી છાપું તેમના નાક આગળ ધરી વાળ્યો.

છાપાનું મથાળું વાંચીને બોલ્યા કે, 'હૈદ્રાબાદમાં લેફ્ જનરલ ચાધરી લશ્કરી ગવરનર નીમાયા ત્યારે તેનો અર્થ એ કે હૈદ્રાબાદમાં હુકમ ચૌધરીનો. હવે બાજી એનાજ હાથમાં.'

* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યારે ત્યારે પત્તાની ભાષાનો ઉપયોગ કરવાની એમની ટેવથી હું પુલચંદભાઇ પર જરા ચીડાયો અને બોલ્યો કે: ‘ પુલચંદભાઈ, તમને બધે હુકમ જ દેખાય છે. ગંજીપો અને રમનારાઓએ નક્કી કરેલું હુકમનું પાનું જ તમને ચારે કોર દેખાય છે.’

*　　　　*

પોતાના પ્રિય શોખની ટીકા થતી જોઈ પુલચંદભાઇ છેડાયા અને બોલ્યા કે ‘તારા કરતાં વધારે દિવાળીઓ મેં જોઈ છે. જિવનનો અનુભવ મેં ખુબ ખુબ લીધો છે. અને હું તો માનું છું કે આપણું જીવન આપણી દુનિયા આપણા ધંધા રોજગાર અને સાહસો બધા ગંજીપાના જેવાં જ છે. અને તું ગંજીપાના પાનાના હુકમની મશ્કરી કરે છે, પણ દુનિયાના દરેક દેશમાં કોઈ પક્ષનો હુકમ ચાલે છે, અથવા કોઈ એક વ્યકિતનો હુકમ ચાલે છે, અથવા કોઈ બે ચાર જણની ટોળકીનો હુકમ ચાલે છે. અરે! રાજ્યોમાં ચાલતી સરકારો અને તેના હુકમની ક્યાં વાત કરીએ, દરેક સંસ્થામાં દરેક ગામમાં, અરે! દરેક મહોલ્લામાં, દરેક માળામાં, અને દરેક કુટુંબમાં કોઇ ને કોઈ વ્યકિતનો હુકમ ચાલ્યા જ કરે છે. હુકમ તો સમાજને, કુટુંબને અને વ્યકિતને તેમજ આખા દેશને નિયમનમાં રાખનાર મધ્યબિન્દુ છે.

મને પુલચંદભાઇએ ફેંકેલી વાકધારામાં રસ પડવા માંડયો. મેં એમને જરા ચીઢવવા અને સાથે સાથે જરા વધુ ઉશ્કેરવા સીધો જ પ્રશ્ન પુછ્યો કે :—

‘વારૂ પુલચંદભાઇ, આપ વડીલ છો, મુરબ્બી છો, મારા જેવા નાના માણસની બેઅદબી માફ કરજો પણ હું એમ પુછું છું કે આપના ઘરમાં હુકમ કોનો ચાલે છે!’

*　　　　*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૂછને એમાં બેઅદબી શાની? તારી કાકીનો સ્વભાવ તો તું જાણે છે, અને મારો સ્વભાવ પણ સમજે છે. એટલે મારે ત્યાં પહેલેથી પ્રજા-સત્તાકજ છે. આમ છતાં અમો બંન્ને ધણીધણીયાણીના હુકમના વિસ્તાર નોખા નોખા છે. રસોડામાં પાણીયારા આગળ અને બહાર ગેલેરીમાં જ્યાં તુલસીના કુંડાઓ રોપ્યાં છે ત્યાં તારી કાકી ફુલકુંવરનું શાસન ચાલે છે. ઉપર જણાવેલા સ્થળોએ તારી કાકી કહે એમ મારે કરવું પડે છે જ્યારે દિવાનખાનામાં મારી હિંડોળા ખાટ ઉપર હું બેઠો હોઉં અથવા દીવાનખાનાના ખુણામાં મારૂં લખવાનું ટેબલ અને ચોપડીઓનું ટેબલ ગોઠવ્યું છે ત્યાં મારો હુકમ ચાલે છે. દીવાનખાનામાં હિંચકા પર બેઠો હોઉં ત્યારે ચાનો પ્યાલો મોડો આવે તો તારી કાકીને ધમકાવી નાંખું. અને મારા ટેબલ કે કબાટની ચોપડીઓને એ અડકે તો હું કોઈ આપખુદ સુલતાનની માફક બુમાબુમ કરી મુકું.

* *

'વારૂ. કાકા ત્યારે તમારા છોકરાઓની શી હાલત?' મેં પૂછ્યું 'એક પ્રજા જેવી. જેવી કોઈ રાજ્યમાં પ્રજાની હોય છે, એવી. છોકરાંઓ નાના હતા, ત્યારે રસોડામાં એમની માના તાબામાં રહેતા અને દીવાનખાનામાં હું ડોળા કાઢી દબડાવી તેમને મુંગા રાખતો. પણ એ છોકરાં છોકરીઓ મોટાં થયાં પછી, જુવાન થયા પછી, મારો કે તારી કાકીનો હુકમ માનતા ન્હોતા અને અમારા ઘરમાં અરાજકતા આવી ગઈ હતી. ત્યાં મારી મોટી દિકરી શાંતાનો બાબો આવ્યો અને આજે અમારા ઘરમાં બાબાનું રાજ છે. રસોડામાં ફુલકુંવરનો, અને દીવાનખાનામાં મારો હુકમ ભુંસાઈ ગયો છે.'

* *

કોઈ વખત ચા પીવાની તલપ થાય, તો રામાને પ્રાઇમસ પેટવી ચા બનાવવા કહું તો સીધો જવાબ આપે કે ઘાસલેટ વધારે મળતું નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘરના માણસોની ચા સગડી પર થાય છે, અને પ્રાયમસમાં જે ઘાસલેટ નાખવામાં આવે છે, તે બાબાનું દુધ ગરમ કરવા ખાસ અનામત રાખવામાં આવે છે એટલે ચા પીવી હોય, તો સામેની હોટલમાંથી લાવી આપું, અથવા પોણો કલાક બેસવાના હો તો સગડી પેટાવી તૈયાર કરી આપું.' આમ અત્યારે તો આ તારા ફુલચંદ કાકાના ઘરમાં તો બાબાનું—ભનકાનું રાજ છે પણ મારો બેટો એવો ગોરો ગોરો હસમુખો અને રૂપાળો છે કે ઘરમાં એનું જ રાજ ચાલે છે, એનો જ હુકમ ચાલે છે. ટીંડોરા જેવડું એ નાનકડું છોકરૂં એક ચક્રે આખા કુટુંબ પર શાસન ચલાવે છે. છતાં અમને કોઇને જરાય એનો હુકમ ખુંચાતો નથી, કારણકે ફુલના દડા જેવો એ બાળક અમને સૌને વ્હાલો વ્હાલો લાગે છે.

* *

આટલું વિવેચન કરી મોંઢામાં બીડીનું ઠીઠું મુકી દિવાસળીથી પેટાવી ફુલચંદભાઇએ પુછ્યું કે 'હવે કાંઈ વધારે સાંભળવું છે ?'

મેં કહ્યું : 'ના, કાકા, ધરાઈ ગયો. તમને આજે પેટ ભરીને સાંભળી લીધા. પણ જીવનની હરહંમેશની વાતોને તમે આવી આકર્ષક રીતે રજુ કરી શકો છો.એ મેં આજે પહેલીવાર જોયું.'

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૬. ઉંમરડા ગામની હાઈસ્કૂલના હોલમાં

આત્મારામ ઉંબરડા ગામની લલ્લુભાઇ હાઇસ્કુલમાં અંગ્રેજી શિક્ષક હતા. દરેક વસ્તુ પદાર્થ પાઠથી એટલે કે અખતરા કરીને શીખવવાની તેમને આદત હતી. અમારા વિદ્યાર્થીઓની નજરે એ ઘણાંજ સારા શિક્ષક હતા. જ્યારે ગામની જાહેર જનતા એમને વિષે જુદોજ અભિપ્રાય બાંધતી હતી, એમના શિક્ષણના પ્રતાપે ગામની લલ્લુભાઈ હાઇસ્કુલના છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષાનું પરિણામ હંમેશાં બહુ સારૂં આવતું. આત્મારામ માસ્તરની ચિવ્વટથી વિજ્ઞાનના વિષયમાં ઇલાકાની બીજી કોઇ પણ હાઇસ્કુલ કરતાં અમારી હાઈસ્કુલના વિદ્યાર્થીઓ ચઢીયાતા બન્યા હતા.

આત્મારામ માસ્તરે જ અમને વર્તમાનપત્રો વાંચતા અને યુદ્ધના સમાચારો કઈ દૃષ્ટિથી વાંચવા એ સમજાવ્યું હતું. અમને છોકરાઓને રશીયન મોરચા વિષેના છાપામાં આવતા સમાચારોમાં "સોવિયેટ લશ્કરે કુચ મારી, જર્મન લશ્કરનું દબાણ વધ્યું, જર્મનોએ ટેંકો, વિમાનો અને પાયદળો સાથે હુમલો કર્યો. સોવિયેટ સૈન્યે પેલી તોપોનો મારો ચલાવ્યો, પાયદળ લશ્કરને આગળ મુક્યું." એવા એવા જે વાક્યો આવતા તે યુદ્ધ પરિસ્થિતીનો તાદૃશ્ય ખ્યાલ આપવા આત્મારામ માસ્તરે એક દિવસે લલ્લુભાઇ હાઇસ્કુલના ઉપલા હોલમાં જે હોલ આખા ગામમાં સૌથી મોટામાં મોટો હતો, તેમાં અમારા વર્ગના સાઠ છોકરાઓમાંથી ત્રીસ ત્રીસ છોકરાઓની બે ટોળીઓ પાડી. ચીમન નામના છોકરાને સ્ટાલીન બનાવ્યો હતો. અને ચકુ નામના છોકરાને હિટલર બનાવી હોલની ભોંયપર ચોકથી લીટીઓ દોરી લશ્કરી વ્યુહરચના કેમ થાય છે તે બતાવવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

વર્ગમાં બે ત્રણ દિવસ આગળથીજ આત્મારામ માસ્તરે યુદ્ધની બધી યોજના અમને સમજાવી હતી. માસ્તર સીસોટી મારે ત્યારે હિટલર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

અને સ્ટાલીન પક્ષના છોકરાઓએ કાગળના વિમાનો સામસામા ફેંકવાના હતાં, એ પછી તોપોના ગોળા વર્ષાવવા કાગળના ડુચાઓનો મારો સામસામે કરવાનો હતો. ત્યાર પછી કોઈ વખત જર્મનોએ તો કોઈ વખત રશીયાનોએ પાંચ પાંચની ટોળીમાં આગળ વધવાનું હતું. આ યુદ્ધમાં ફક્ત ફુટપટ્ટી જ રાખવાની હતી પણ કોઇએ કોઇને તાડન ન કરવું એ જાતની ખાસ સુચના માસ્તરે પહેલેથી જ આપી રાખી હતી.

છોકરાઓને નાની નાની ટોળીઓને હોલમાં આગળ વધારી કોઈ ખુરશી કે ટેબલ પર ચડી સામા પક્ષ પર કાગળના ડુચાઓ ફેંકી છાપામાં લડાઇના તારમાં આવતા સમાચાર "રશીયનોએ જર્મનોની લાઇન પર પડતી એક ઉંચી જગા હાથ કરી હતી." એ વાક્યનું રહસ્ય યુદ્ધની નજરે અમને અમારા માસ્તર સમજાવવા માગતા હતા. ત્રણ ચાર દિવસ સુધી શાળાનો સમય પુરો થયા પછી ઉપરના હોલમાં લઈ જઈ આત્મારામ માસ્તર જે શનીવારે બપોર પછી એ યુદ્ધ ગોઠવવાનું હતું તેની વિષે માહિતી આપતા હતા.

એ શનીવારે અમે સૌ છઠ્ઠા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ શાળાના મકાનના ઉપલા હોલમાં ગયા. માસ્તરે બિચારાએ સવારથી વહેલા આવી ચાકથી હોલની જમીન પર રશીયન ને જર્મન મોરચા દાખવનારા નકશાઓ ચીતર્યા હતા. અને માસ્તર સીટી મારે ત્યારે પેલા હિટલરે એટલે ચકુડાએ પોતાના સૈન્ય સાથે રશીયન સરહદમાં ત્રણસો માઇલ એટલે કે હોલમાંના ત્રણ ફુટ જર્મન સરહદમાંથી રશીયન સરહદમાં ધુસી જવાનું હતું. અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે કીવ, મોસ્કો, લેલીનીગ્રાડ એવા રશીયન શહેરો દેખાડતા ચાકના મીંડાઓ કરવામાં આવ્યા હતા.

બપોરનો ત્રણનો વખત થયો. ચકુડાનું યાને હિટલરનું જર્મન સૈન્ય હોલની જમણી બાજુ ગોઠવાયું અને ચીમન જે સ્ટેલીન બન્યો હતો તેનું રશીયન સૈન્ય હોલના ડાબા ભાગમાં વેચાયું હતું. સ્ટેલીનને જરા રશીયન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેવો લાગે તે માટે વાળવાળી આસ્તાખાન ટોપી પહેરાવવામાં આવી હતી. અને આખા ઉંબરડા ગામમાં નાઝીઓના શીરછત્ર લોખંડના (હેલ્મેટ) જેવું કંઈ નહિ મળી શકવાથી તેમજ અમારા ગામના આગના બંબાવાળાઓ મુંબઇની માફક એ હેલ્મેટ નહિ પેરતા હોવાથી ચકુડો પોતે જ આત્મારામ માસ્તરની સુચનાથી એલ્યુમિનીયમનું તેના માથામાં ફીટ થાય એવું તપેલું પહેરી લાવ્યો હતો.

પાછલા પહોરના ત્રણ વાગ્યા. બન્ને પક્ષે હોલની સામસામી ભીંત આગળ પોતાના દફતરો મુકયા અને હાથમાં ફકત ફુટપટ્ટી લઈ બન્ને બાજુના સૈન્યોએ સામસામા મોરચા માંડ્યા. હોલના બારણા આગળ ટેબલ ગોઠવી આત્મારામ માસ્તર તેના ઉપર ઉભા થયા. ત્રણ વખત સીસોટી મારીને હિટલર યા ચકુડાને એરોપ્લેનો છોડી, તોપના ગોળાઓ છોડી, રશીયન લાઇન પર તેના પાયદળ લશ્કરને આગળ વધવાનો હુકમ કર્યો.

ચકુડાની ટોળીમાંથી કાગળના પુષ્કળ વિમાનો સોવિયેટ સરહદમાં આવી પડયાં, રશીયન સરહદમાં ભંગાણ પડયું. રશીયન લડાઇમાં શરૂઆતમાં બન્યું હતું તેમ સ્ટેલીન ચીમનનું સોવિયેટ સૈન્ય ધીમે ધીમે પાછળ હઠ્યું પણ મોસ્કો આગળ જઈ એ થોભ્યું ત્યાં ચીમનની ટોળીએ ટકાવ કર્યો. બહુ જ ધીમે ધીમે યુદ્ધનો દેખાવ કરવાની આત્મારામ માસ્તરની સજાવટ વખાણવા લાયક હતી. હિટલર બનેલો ચકુડો આવેશમાં આવી ગયો, રશીયન સરહદમાં ધસી જઈ એણે ચીમનની બોચી પર લાફો લગાવ્યો, ચીમને તેને આંટી મારી, ચકુડો જમીન દોસ્ત થઈ ગયો.

રશીયન પક્ષવાળાઓ હર્ષમાં આવી નાચવા લાગ્યા હિટલર પક્ષવાળા ઉશ્કેરાઇ ગયા. અને પોતાના સરદારની નાલેશીનું વેર લેવા જર્મન પક્ષવાળાઓએ ભીંત આગળ મુકેલા પોતાના દફતરો લઈ તેમાંથી પાટી પુસ્તકો વગેરે સામા પક્ષ પર ફેંકવા માંડ્યા. રશીયનો પણ નાઝીઓના આ વર્તાવથી મસ્તક પરનો કાબુ ગુમાવી બેઠા તેણે પણ પોતાના જાડ જાડા પાઠ્ય પુસ્તકો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આથવલેની ઓલજીબ્રા અને એમ્પાયર હીસ્ટરી દળદાળ પોથાઓ નાઝીઓ તરફ ભારે ઝનુનથી ફેંકવા માંડ્યા. ચકુડો યા હિટલર જમીન પરથી ઉભો થયો અને આત્મારામ માસ્તરની આજ્ઞા ભુલી પોતાની પાસેની ફુટ્ટીપટ્ટીથી સામા પક્ષના રશીયન છોકરાઓને નાક પર, બોચી પર, ગાલ પર જ્યાં આવે ત્યાં તડાતડ ફટકા લગાવવા લાગ્યો. રશીયન પક્ષે પણ તેની નકલ કરી અને યુદ્ધના નિર્દોષ રીહર્સલને બદલે ખરેખર યુદ્ધ હોલમાં જામી ગયું.

ટેબલ ઉપર ઉભેલા આત્મારામ માસ્તર "અરે બંધ કરો, લડો નહિ." એમ બુમો માર્યા કરતા હતા પણ હોલમાં મચી રહેલા જબ્બર શોરબકોરમાં એમનો અવાજ દબાઈ ગયો હતો. માસ્તર ટેબલ પરથી નીચે ઉતરે એ પહેલાં હવામાં ઉડતી એક જાડી ચોપડીએ એમના માથા પરનું દક્ષિણી ખોખું ઉડાડી નાંખ્યું. ત્યાં રશીયન બાજુથી ઉડેલા એક શાહીના ખડીયાએ માસ્તરના એક બાજુના વદન અને બદન બન્નેને રંગી નાખ્યાં. કેટલીક ચોપડીઓ બારીઓના કાચોને લાગતા બારીના કાચ તડાતડ તુટવા લાગ્યા.

લડનારા હવે સામસામે ગાલી પ્રદાન પણ ફેંકવા માંડ્યા હતા. શાળાના પટાવાળાઓ ઉપર હોલ આગળ ધસી આવ્યા હતા અને એક પટાવાળો હાઈસ્કુલના પ્રીન્સીપાલ કરૂણાશંકરભાઈને તેડી લાવ્યો હતો.

અમારા પ્રીન્સીપાલ કરૂણાશંકરભાઈ બહુજ દબદબાવાળા ગૃહસ્થ હતા. અને હંમેશાં, વાતચીતમાં હલનચલનમાં પોતાનો પ્રભાવ અને ગૌરવ જરા પણ ન ઘવાઈ એવી કાળજી રાખતા હતા. હોલમાં આટલું બધું તોફાન થતું હતું, છતાં મેળાવડાનું પ્રમુખપણું લેવા આવતા હોય એવી દબદબાવાળી ધીમી ચાલથી એ હોલમાં આવ્યા અને "સાઇલેન્ટ પ્લીઝ, નો નોઇસ" એમ એમણે બરાડ મારી પણ છોકરાઓ એમનો અવાજ સાંભળે એ પહેલાં એક જાડી ચોપડી એમના પગના નળાને વાગતાં એ ધનુષ્યબાણ જેમ વાંકા વળી ગયા ત્યાં બીજી એક ચોપડી એમના માથા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોડે અથડાતા એમનું અમદાવાદી પાઘડું ઉડી ગયું. કરૂણાશંકરભાઈ ધીર પુરૂષ હોવાથી ચોપડીઓના આકસ્મિક આવકારથી પોતાના બદનને થયેલી વેદનાને વિસારી મુકી—ગળી જઈ કરૂણાશંકર પાછા ટટ્ટાર થયા. અને રૂઆબથી બુમ મારી "છોકરાઓ આ શું છે. આ કેળવણીનું મંદિર છે કે બજારની શાક મારકીટ છે? ને આત્મારામભાઈ તમે પણ શું કરી રહ્યા છો?"

છોકરાઓ શાંત પડ્યા એ પહેલાં સોવિયેટ સરદાર ચિમને હિટલર ચકુ પર ધસી જઈ એના માથા પર એવા તો જોરથી ઘુસ્તો માર્યો કે ચકુએ માથે ઓઢેલું તપેલું એના માથામાં ઘુસી ગયું અને જમીન પર ગબડી પડી અળોટવા માંડ્યો. યુદ્ધનું વાતાવરણ ઓચિંતુ કરૂણમાં પલટી ગયું. બંને પક્ષના સૈનિકોએ ચકુ પાસે જઈ એના માથામાંથી તપેલું કાઢવા પ્રયાસ કરવા માંડ્યા. છ છોકરાઓએ એના પગ પકડી રાખ્યા બીજા છ છોકરાએ માથા પરનું તપેલું પકડી ખેંચવાના પ્રયાસ કર્યા પણ તપેલું નીકળ્યું નહિ, તપેલાની અંદર ચકુડાનો દબાયલો અવાજ આવતો હતો, "ઓ મરી ગયો, ગુંગળાઈ ગયો, કોઈ તપેલું કાઢો."

છોકરાઓ ચકુના માથામાંથી તપેલું કાઢવા જેમ જેમ પ્રયાસ કરતા હતા, તેમ તેમ ચકુડાનું તપેલું છેક હડપચી સુધી ફીટ થયું હોવાથી વધુ વેદના થતી હતી. ચકુડાની હાલત જોઈ પ્રીન્સીપાલ કરૂણાશંકર પોતાનો રૂઆબ ભૂલી જઈ ચકુડાની પાસે આવ્યા અને એક છોકરો જે સાયકલ ટાયરમાં હવા ભરવાનો પંપ લઈ આવ્યો હતો, તેને ટપલો મારી ઠપકો આપી કોઈ સોની કે કલઈવાળાને ત્યાંથી નાનકડી ધમણ લઈ આવવા પાછો દોડાવ્યો અને ધમણ આવતાં કરૂણાશંકરભાઈ પોતે જ તપેલાની અંદર હવાનો પ્રવાહ ધમણથી રેડી રહ્યા હતા. ત્યાં ચકુડો પડ્યો કે તરત જ બહાર દોડી ગયેલા આત્મારામ માસ્તર દુરની એક શેરીમાંથી એક કંસારાને બોલાવી લાવ્યા અને કંસારાએ તુર્ત જ પોતાના હથીયારોથી ચકુડાના મોં પરનું તપેલું કાપવાની શરૂઆત કરી. આત્મારામભાઈ હોલમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તાબુતના બંદરની માફક આસ્માની શાહીથી ચીતરાઈ ગયા હતા. તે જ સ્વરૂપે ગામમાં દોડી જતાં એમની પાછળ લોકોનું જે મોટું ટોળું હોલમાં ધસી આવ્યું હતું, તેમને હેડ માસ્તરે ધમકાવી પાછું કાઢ્યું. ચકુડાનું તપેલું નીકળ્યું. સારે ભાગ્યે તેને કાંઈ ઇજા થઈ નહોતી—પણ એ જ દિવસથી નીશાળના છોકરાઓ તેને તપેલું કહી ચીડવતા એટલે આખરે કંટાળીને તે બાજુની ગામની સ્કુલમાં ભણવા ચાલ્યો ગયો.

★

૨૭. હંસરાજકાકાની હંસ વૃત્તિ

મારા સ્નેહી હંસરાજભાઇ હંસ વૃત્તિનાં હતા, દરેક પ્રસંગમાંથી એ હંમેશા સારૂં જ તત્વ શોધી કાઢતા. આપણે ત્યાં ચાલતી આવતી કથા છે કે માનસ સરોવરનાં હંસ, દૂધ અને પાણી ભેગાં કર્યાં હોય તો તેમાંથી પાણી પડતું મૂકીને દૂધ જ પીએ, તેમ હંસરાજભાઇ દરેક યુકિત અને પ્રસંગની સારી બાજુ જ જોતા. હંસરાજભાઇના પૂરા પરિચયમાં આવ્યા પછી મારા મનમાં ઘણી વખત પ્રશ્ન થતો કે હંસરાજભાઇ ખરેખર સાચે સાચી હંસ વૃત્તિનાં હતા કે અંગ્રેજીમાં જે તે Cynic કહે છે એવા નિરાશાવાદી હતા અથવા રમુજી કે ટીખળી હતા? હજી સુધી હંસરાજભાઇનું ખરૂં માનસ હું કળી શક્યો નથી. પણ હકીકત એ છે કે જ્યારે જ્યારે હું તેમની આગળ કોઈ વીષયની ફરીઆદ કરતો ત્યારે એ વાતની સારી બાજુ જોઈ એ વૃધ્ધ પુરૂષ હંમેશાં કંઇક ને કંઈ ખુલાસો કરતા.

*   *

એક દીવસ હંસરાજભાઇને ફરીઆદ કરી કે "આ રેશનનાં દાણાથી: ઘણાં માણસો મરી જાય છે." ત્યારે એમણે તુરતજ પ્રત્યુત્તર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપ્યો હતો કે "વસ્તી વધી ગઈ છે. માણસો રેશનનું અનાજ ખાઈ મરી ખુટશે તેટલી ભાડાની જગ્યા ખાલી પડશે, અને તારી ઓફીસના દોસ્ત, ચીમનને બીજે ક્યાંય જગ્યા ન મળવાથી અંધેરીમાં એક મોટરનાં તબેલામાં ઘર વસાવવું પડ્યું, એ બાપડાને કોઈ સારા માળામાં સારૂં જેવું દિવાનખાનું કે હવા અજવાળાવાળી ઓરડી ભાડે મળી શકશે."

હંસરાજભાઈએ ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપવાથી હું વધુ નહીં બોલી શક્યો પણ થોડા દહાડા પછી મેં એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને કહ્યું કે "હંસરાજ કાકા, સરકાર રેશનમાં કેનેડાનાં લાલ ઘઉં આપે છે એથી તો લોકોનાં પેટમાં દુઃખે છે."

"થોડું ક ખાતાં શીખો મિતાહારનો પાઠ શીખો, કેનેડાના ઘઉં લોખંડી ઘઉં છે. આપણાં હીંદીઓનાં નબળાં આંતરડા તેને પચાવી ન શકે એમાં ઘઉંનો વાંક નથી પણ આપણાં લોકોની હોજરીનો અને અકરાંતિયાપણાનો વાંક છે. ચાર રોટલી ખાતા હો તો બે ખાવ અને એક ખાતા હો તો અરધી ખાવ, ઘઉંનો વાંક ન કાઢો પણ તમારી પોતાની જાત ઉપર કાબુ મેળવો."

* *

કાકા પાસે મેં એક દિવસ ફરીયાદ કરી કે "કાકા, એક રવિવારે બપોરે મારા એક મિત્રને ત્યાં હું ગયો હતો, અમારે ત્રણ વાગ્યે નાટક જોવા જવું હતું. મારાં મિત્ર પત્ની શ્રીમતી સુશીલાને મેં વિનંતી કરી કહ્યું કે "બ્હેન ચા મૂકો" ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો કે "રામો કેરોસીન લેવા બે વાગ્યાનો ગયો છે. તે ચારેક વાગ્યાના સુમારે કેરોસીન લઈને આવશે પછી હું સગડી પેટાવીશ. કોલસા પણ પીટ્યા દુકાનવાળાઓ ભીના મોકલે છે. એટલે સગડી સળગતાં ખાસ્સા મજાના બે કલાક જોઈશે. તમે તમારા ભાઈની જોડે નાટક જોઈને પાછા ફરશો ત્યારે તમારૂં સ્વાગત કરવા ચાહના કપ તૈયાર હશે."

* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"બોલો હંસરાજ કાકા, આ નફટ બૈરીને શું કહેવું? આર્ય લોકોનાં સ્વભાવમાંથી અતિથ્ય સત્કારની ભાવના સદંતર ભૂંસાઈ ગઈ લાગે છે. આવી બૈરીઓને શું કહેવું? અમારે ચા પીધા વગર જ નાટક જોવા જવું પડયું. અને અંક પડયો ત્યારે ઇરાનીની હોટેલનો આશરો લેવો પડયો. આ સુશિલાની વર્તણુક માટે કાકા તમો શું અભિપ્રાય આપો છો?"

* *

મેં આશા રાખી હતી કે મારી આ ફરીઆદમાં તો હંસરાજ કાકા મારી તરફેણમાં સૂર પૂરાવશે પણ ત્યાં તો એ બોલ્યા કે "શ્રીમતી સુશિલાની વર્તણુક મને યોગ્ય અને વ્યાજબી લાગી છે. તેની હિંમતભરી પ્રમાણિકતા તરફ મને માનબુદ્ધિ થઈ છે. તેણે પોતાનાં વર્તનમાં મુંબઈની અનેક મધ્યમ વર્ગની ગૃહિણીઓની સ્થિતિનો તાદ્રશ અને વાસ્તવિક ચિતાર તમારી આગળ રજુ કર્યો છે અને આ રેશનનાં જમાનામાં એક સામાન્ય ચાહના પ્યાલા માટે પણ લોકોની હાલત કેવી પરવશ થઈ ગઈ છે. તેનો તમને આબેહુબ ખ્યાલ આપ્યો છે અને સાથે સાથે ધીરજનાં ફળ મીઠાં એ બોધપાઠ તમને ભણાવવાનો એમ આશય રાખ્યો હતો. પણ તમે લોકો ચીડાઈ જવાથી એ આશય ફળીભુત થયો નથી. તેને બદલે સુશિલાની મુશ્કેલી સમજીને તમે નાટકમાંથી ઘેર આવ્યા પછી ચાહ પીવાનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હોત તો એ ચાહ કેટલો મીઠો લાગત?"

* *

એક વખત હંસરાજ કાકા આગળ મેં ફરીઆદ કરી કે "બાજુવાળા નાથાભાઈ, તેમની ધણિઆણી જેકોરબ્હેન અને તેમનાં અર્ધો ડઝન છોકરાને હાથે અને પગે ખસ થઈ પડી છે અને જેકોરબ્હેનને પૂછવાથી તેઓ એમ કહે છે કે "રેશનીંગનાં ઘોડા પણ ન ખાય એવા જવ ખાવાથી આ બધી મોકાણ થઈ છે."

* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ કિસ્સામાં તો હંસરાજ કાકા ટેકો આપશે એમ મને ખાત્રી હતી, પણ ત્યાં તો મારી ભારે અજાયબી વચ્ચે આ ફરીઆદનો જવાબ પણ તેમણે શોધી કાઢ્યો. એ બોલ્યા કે "આપણી શેરીમાં એક નવો તાજેજ પાસ થયેલો ડોકટર આવ્યો છે એ બીચારો અત્યાર સુધી માખો મારતો હતો. નાથાભાઇનાં ઘરનાં માણસોને ત્વચા રોગ થવાથી એની બીચારાની ઘરાકી જામી છે. અને નાથાભાઈ જેવા વસ્તારી માણસોના અરધો ડઝન જેટલાં કુટુંબો આમ દર અઠવાડીએ માંદા પડે તો ડાકટરોનાં દવાખાના ચાલે. આજે જરૂર કરતાં ડાકટરો વધારે બહાર પડે છે, અને લોકો માંદા ન પડે તો એ બાપડાઓનું શું થાય ?"

* *

કોઈ પણ રીતે હંસરાજભાઈ દલીલમાં મને સંતોષ આપે એવી વલણ કદી અખત્યાર કરતા નહીં. એક વખત મેં એમને કહ્યું હતું કે 'લડાઈ પહેલાં તો આપણો શેરીનો મોદી જેને ત્યાં આપણું ખાતું હોય, એ દાણો અને અનાજ સાફસુફ કરી ઘેર મોકલતો, આજે રેશનના દાણા સાફસુફ કરવા માટે ઘરનાં બૈરાંઓને ચાર-ચાર પાંચ-પાંચ કલાક બગાડવા પડે છે."

* *

"બગાડવા પડે છે એમ ન કહે. ખરી રીતે આજના સમયમાં આપણી બ્હેનોને એટલું કામ મળે છે. અગાઉ કણીઆને ત્યાંથી બધું સાફસુફ થઇને આવતું, એટલે બૈરાંઓ સ્હવાર સાંજ રસોઇ કરી બપોરે નવરાં પડતાં. આજુબાજુમાં આડોશી-પાડોશીને ત્યાં જઈ કુથલીઓ કરતાં હતાં અને ગામની ચોવટ કરતાં હતાં તેને બદલે ઘરકામમાં જ રોકાઈ રહે છે એ તો બહુ સારૂં થયું છે."

* *

'પણ કાકા ઘી અને દુધ સારાં નથી મળતાં એનું શું કરવુ ? દુધમાં પાવડરનો ભેળ આવે છે અને ઘીમાં કોણ જાણે કેટલોયે ભેળ થતો હશે ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"આપણી એખીને આપણે ગાયનું કે ભેંસનું દુધ એમને એમ નથી આપતાં—પાણી નાંખી—નરમ બનાવી બાળકની નાની હોજરીને માફક આવે એવું બનાવીએ છીએ. આપણી હોજરીની ચિંતા કરી ભઇયાઓ પહેલેથીજ દુધ નરમ બનાવી આપણને પુરૂં પાડે છે. અને ઘી ખાવાથી નકામી શરીરમાં ચરબી વધે માણસો જાડા થઈ જાય. એમનામાં પ્રમાદ વધે—કંઇ કાર્ય ન કરી શકે એટલે લોકો સાહસ ન કરી શકે. નિષ્ક્રિય અને નિશ્ચેતન બની જાય એટલે લોકો સાહસ ન કરી શકે. સાહસ ન કરી શકે એટલે સ્વરાજ ન લઈ શકે. આજદિન સુધી સદિઓથી ઘી, લાડવા અને મિષ્ટાન્ન ખાવામાંજ આપણે ભારતવાસીઓએ આપણું લડાયક ખમીર અને આઝાદી ગુમાવ્યાં છે. માટે આજથી આ સૂત્ર પોકારવા માંડ, "ઘી ખાના હરામ હય!"

* *

"કાકા, યુરોપની લડાઇ હવે ક્યારે બંધ થશે. હવે તો કંટાળી ગયા?"

"અરે. હાલવા દે—પશ્ચિમનાં ગોરાઓ ખુબ લડયા જ કરે એમાં જ જગતની રંગીન પ્રજાને લાભ છે. આપણે તો એમને પાનો ચઢાવ્યા કરવો જોઇએ અને કહયે રાખવું જોઇએ કે "લડયે રાખો બાપલા—એક પણ નાઝીને છોડતા નહીં, અને આજ યુધ્ધમાંથી રશીયા અને તેના મીત્ર રાજ્યો બાખડી પડે અથવા વેપાર અને બજારો માટે ઈંગ્લાંડ અને અમેરીકા આથડી પડે તો આપણે હીંદીઓએ તો ઘરમાં ઘીના દીવા કરવા જોઇએ અને ખુશાલીમાં આવી ઘેર સત્યનારાણની કથા કરાવવી જોઇએ. બાકી હીસ્સો આપ્યા વગર 'લોહી રેડયા વગર, હિંદ કેવી રીતે સ્વાવલંબી બની શકે એ માર્ગ તો ગાંધીજીએ પહેલેથીજ બતાવ્યો છે."

હંસરાજ કાકાની એ અડગ અને અણનમ, નીરક્ષક દૃષ્ટિ જોઈ હું એમના મિજાજ, સ્વભાવ અને હિંમત પર ,આફરિન થાઉં છું.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૮. અમથાભાઈનો આધ્યાત્મિકવાદ

મ્હારા પાડોશી અમથાભાઈ ઓચિંતા આધ્યામિકવાદી બની ગયા. સ્થુલ જગતમાંથી ઉંડી સુક્ષ્મ ભૂમિકામાં વિહાર કરવા લાગ્યા. સામાન્ય માનવવ્યવહારમાંથી ખસી જઈ એકાંત જીવન ગાળવા લાગ્યા. એકાંત એટલે નગરનો ત્યાગ કરી એ કોઈ પર્વતની ગુફામાં જઈ ન્હોતા રહ્યા; શહેર છોડી તેમણે વનનો વાસો ન્હોતો કર્યો. એકાંત એ અર્થમાં કે સાંજે ઘેર આવી અમારા પાડોશી લલ્લુભાઇને ત્યાં એ પત્તાં રમવા જતા હતા ને દર રવીવારે અમને પોતાને ત્યાં પાછલા પોહરે ચ્હા પીવા બોલાવતા હતા. એ બધું એમણે છોડી દીધું હતું. અને જીવનનો આખો ક્રમ એમણે બદલાવી નાખ્યો હતો.

આમ તો શેરબજારમાં એક મોટા દલાલને ત્યાં એ કામ કરતા હતા, એટલે આજીવિકાની ખાતર એમને શેરબજારનું ધમાલીયું જીવન તો ગાળવું પડતું હતું. અગાઉ એ ખૂબ બોલકણા અને આખો દિવસ હસતા રમતા રહેતા હતા; પણ છેલ્લા બે ત્રણ મહીનાથી એ હંમેશાં ઘેર આવી એમના ત્રીજી વારના પત્નિ સુરભી આગળ હંમેશાં એ ધર્મગ્રંથનું વાંચન કરતા અને સુરભીને પણ નવલકથાઓનો ને બીજી ચોપડીઓ વંચાવવાનું બંધ કરી, શ્રીમદ્ ભાગવત્, રામાયણ અને ગીતાના વાંચનમાં એમને પરોવી દીધા હતા.

અત્યાર સુધી ભક્તિના જે જીવન મ્હેં વાંચ્યા હતા તેમાં એકલા પુરૂષને જ ભકિતમાર્ગ તરફ વળેલો જાણ્યો હતો, નરસિંહ મહેતાના પત્નિ કુંવરબાઇના માતુશ્રીનું અવસાન થતાં નરસિંહ મહેતા બોલ્યા હતા: “ભલું થયુ ભાંગી જંજાળ, સુખે ભજીશું શ્રી ગોપાલ.” એ બતાવે છે કે હંમેશાં પુરૂષો એકલા જ ભક્તિમાર્ગ તરફ વળે છે અને ભલે ભાવિક પ્રજા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવા ભકતોને પૂજે, તેમના નામની દેરીઓ ઉભી કરે, એમાં તેમની પ્રતિમા પધરાવે; પરંતુ ભકતોની હયાતી દરમિયાન એમની ભાર્યાઓને એમની કિંમત હોતી નથી.

મ્હારાષ્ટ્રના સંત તુકારામને પણ એમની સ્ત્રી ઓળખી શકયાં ન્હોતાં, જ્યારે અમથાભાઈ અને એમના પત્નિ સુરભિને—બન્નેને ભકિતમાર્ગમાં પ્રવેશેલાં જોઈ મ્હને ખુબ ખુબ નવાઈ લાગી હતી અને મને લાગ્યું હતું કે હિંદના ભકતોના ચરિત્રોમાં અનોખો બનાવ બનશે અને એક સાથે એક દંપતિ—ધણીધણીયાણી બન્ને ભકત તરીકે ગુજરાતમાં નામના મેળવશે.

અમથાભાઇનું માનસ પરિવર્તન કેમ થયું તે કંઈ મ્હને સમજાયું નહિ. જે કદી સાધુ સંતોના સમાગમ કરતા ન્હોતા તેમ કદી જાત્રાએ ગયા ન્હોતા, એમને આગલી બન્ને પત્નિઓ હયાત હતી એ વખતે તો અમથાભાઈ શેર બજારમાં સારૂ કમાવનારા, અન્ય યુવાનોની જેમ નાટક સીનેમાના શોખીન, કલાવંતિઓના શોખીન, સંગીતના શોખીન, અને અતિ રસિક હતા. પરંતુ ત્રીજી વાર શ્રીમતિ સુરભી સાથે લગ્ન કર્યા પછી એક-બે વર્ષ સુધી તો સુરભીને નાટક સીનેમામાં લઈ જવામાં અને ફરવાહરવામાંથી પરવારતા નહિ. સુરભી પણ અમથાભાઇના આગલા જન્મના પૂણ્યથી અત્યંત સ્વરૂપવાન હતી, ઘરરખ્ખુ હતી, શાણી અને સ્વભાવની રાંક હતી—અને એમને ત્યાં અગાઉ દર રવીવારે જે દાયરો જામતો તેમાં સુરભી ભાભીના હાથની ચ્હા પીવાનું પ્રલોભન તે દાયરાના દરેક સભ્યને સઉથી વધુ જોરદાર હતું. અને સુરભી અને અમથાભાઈ પણ વાર તહેવારે સાથેજ આડોશી-પાડોશીને ત્યાં ગયા કરતા હતા.

ત્રીજી વારના લગ્ન થયા પછી ત્રણ ચાર વરસ વીતી જવા આવ્યા અને અમથાભાઈના સ્વભાવમાં ઓચીંતુ પરીવર્તન થઈ ગયું, અને એ પોતે ધર્મ માર્ગે ઉતરી પડયા અને સાથે સુરભીબ્હેનને પણ વાળ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુરભીબ્હેનને અમથાભાઈ ધર્મી બની ગયા પછી ઓચીંતું હીસ્ટીરીયાનું દર્દ ઉપડ્યું, અમથાભાઇએ ઘણા ઘણા ડાકટરો, હકીમો અને વઇદોની દવા કરી, પણ એ દર્દ મટયું નહી.

પ્રભુભજનથી જ અને ધર્મ જ્ઞાનથી જ સુરભીબ્હેનના શરીરમાંથી રોગ જશે એમ ધારી અમથાભાઈ રોજ એમની પાસે ભાગવતપુરાણ વાંચતા હતા. એમના મીત્રોમાં મને એકલાનેજ એમના ઘરમાં દાખલ થવાનો અધિકાર હતો. બીજા ઓળખીતાઓ ને જુના, મિત્રોને અમથાભાઈ પોતાને ત્યાં આવવાનું ઉત્તેજન આપતા નહિ, એટલેજ એમના પીછાનવાળાઓમાં અમથાભાઇએ એકાંતવાસ સેવવા માંડયો છે એ વાત ઉડી હતી.

એક દિવસે ખુબ ખુબ કંટાળીને અમથાભાઇએ ગમે એટલી ફી પડે પણ કોઈ સારા નામીચા ડાકટરને સુરભીબ્હેનને જોવા લઈ આવવા મ્હને કહ્યું. હીસ્ટરીઆના દર્દથી અને ધર્મધ્યાનમાં વધુ પડતું લક્ષ આપવાથી સુરભીબ્હેનનું સૌન્દર્ય ધીરે ધીરે કરમાતું ને સુકાતું લાગતું હતું. અગાઉ એમના વદન પર જે હાસ્યના ફુવારા ઉડતા અને એમના ઘાટીલા બદનમાંથી જે સ્ફુર્તિના કીરણો અગાઉ ફુટતા હતા તેને બદલે હમણાં એમનું શરિર નંખાઈ ગયું હતું. ને મોઢું નિસ્તેજ બની ગયું હતું.

શ્રીમતિ સુરભિની મ્હને દયા આવવાથી ડોકટર મનહરલાલ નામના મ્હારા એક ડોકટર મિત્રને હું અમથાભાઇના ઘેર લઈ ગયો. ડોકટર મનહરલાલ લંડનના એમ. ડી. હતા, માનસશાસ્ત્રનો એમનો અભ્યાસ ઘણો ઉંડો હતો. એક રવીવારે અમે અમથાભાઇના ઘરે ગયા. તે વખતે અમથાભાઇ બેઠા બેઠા ભજન કરતા હતા ને સુરભીબ્હેન શ્રદ્ધાથી તેનું શ્રવણ કરતા હતા, સુરભીબ્હેનની તબીયત તપાસી એમણે દવા લખી આપી અને મુંબાઇના મ્હોટા કેમીસ્ટને ત્યાંથી એ લઈ આવવા મ્હને આજ્ઞા કરી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું ને અમથાભાઈ પરામાં રહેતા હતા ને ડૉક્ટર મનહરલાલને સ્ટેશને મૂકવા હું ગયો ને સુરભીબ્હેન માટે દવા લેવાની હોવાથી હું પણ ત્હેમની સાથે ટ્રેનમાં મુંબાઈ જવા ચઢી બેઠો.

ડબ્બામાં બેસતાં જ મનહરલાલે મ્હારી સ્હામે જોઇને કહ્યું: "સુરભિ બ્હેનને સારૂં થઇ જશે. પણ ખરી દવા તો ત્હારા દોસ્તની કરવાની જરૂર છે."

"પણ અમથાભાઇ તો ભગત છે ને?" મ્હેં કહ્યું "એનાં નખમાંય રોગ દેખાતો નથી."

"અરે, મ્હોટામાં મ્હોટો રોગ છે, તને શું ખબર પડે? એ કંઇ ખરો ભગત નથી? ભગતડાપણાનો ઢોંગ કરે છે. ભક્તો તો વીર નર હોય, આનંદી હોય, પરમાનંદમાં મસ્ત હોય, અમથાભાઇના ચહેરા પર તો કોઇથી (ડરી) ગયેલા માણસની છાપ છે."

"પણ એને છે શું?" મ્હેં પુછ્યું.

"એ હું પછી તને કહીશ. એને તું મ્હારી ચેંબરમાં મોકલજે."

"પણ એને શું દરદ છે, ડૉક્ટર સાહેબ?"

"તું પણ ઘણો ચીકણો માણસ લાગે છે. અત્યારે વાત નહી. આ વાંદરા સ્ટેશન આવ્યું. મ્હારે અહીં એક મારા મીત્રને મળવા જવું છે. હું અહીં જ ઉતરી જઇશ. તારા અમથાને 'યાકુતિ' ખવરાવવાની જરૂર છે. બસ, વધુ ન પૂછતો." એમ કહી ડૉક્ટર ટ્રેનમાંથી ઉતરી ગયા.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૯. ઘર ઘરની ફરિયાદ : ઘાટી

ગયા અઠવાડીયામાં એક માળામાં એક મિત્રને હું મળવા ગયો હતો. મિત્ર બજારમાં કંઇક કામે ગયા હતા. મિત્ર પત્નીએ મને આદરથી બેસાડયો અને મારે માટે ચ્હા મુકયો. ચ્હા તૈયાર થયો, મેં તેને ઈન્સાફ આપ્યો. મિત્ર પત્નીએ ચ્હાની તપેલી અને પ્યાલા-રકાબી ઓરડીમાં નળ પર પોતે જાતે જ સાફ કરી નાખતાં મને જરા નવાઈ લાગી. કારણ કે અમારે ત્યાં છુટક ઘાટી હતો એ મને એક આગલી મુલાકાત પરથી યાદ હતું.

મિત્ર પત્ની કંઇક અળાયેલી અને ગભરાયેલી લાગતી હતી. તેનાં છોકરાંઓને એ જલ્દી જલ્દી નાહી લેવા દબાણ કરતી હતી. અને વારે ઘડીએ પેલો બુમ મારશે, ગુસ્સે થશે, એમ બોલ્યા કરતી હતી. મારા મિત્રનો સ્વભાવ તો હું જાણતો હતો. એ કદી ગુસ્સે થાય એવો નહોતો. પણ મારા મિત્રના પિતાને હું ઓળખતો નહોતો, એટલે મિત્ર પત્નીને અકળાએલી જોઈ મને લાગ્યું કે એ બાઇનો સસરો ગરમ મગજનો હોવો જોઇએ અને તેના તીખા સ્વભાવથી એ ધડક-ફુજારામાં રહેતી હોવી જોઇએ.

આ જાતનો હું વિચાર કરતો હતો ત્યાં તો મારો મિત્ર અને તેનો બાપ બંને બહારથી આવ્યા અને એ બંનેને પણ પેલી સ્ત્રીએ જલ્દી જલ્દી નાહી નાખવા અને લુગડાં કાઢી આપવા આગ્રહ કર્યો, ત્યારે એ બાઇની અકળામણનું કારણ શુ હતું, તેની મને ખબર પડી.

માળાના માંધાતા શ્રીમાન રામા યાને છુટા ઘાટીથી એ બાઈ ગભરાઈ ગઈ હતી. મુંબઇના મધ્યમ વર્ગના અને ખાસ કરીને નીચલા મધ્યમ વર્ગના ગુજરાતીઓ પર અને ખાસ કરીને ગુજરાતી ગૃહિણીઓ પર આજકાલ છુટક રામાઓ એક ચક્રે રાજ્ય ચલાવે છે. અગાઉ રામાઓ પોતાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગરજે રત્નાગિરિથી મુંબઈ આવી ઘરકામ મેળવવા માટે આતુર રહેતા હતા. આજે માળાની મહિલાઓને એ નામદારોની ખુશામત કરવી પડે છે.

યુદ્ધ પરિસ્થિતિને અંગે કેટલીક વસ્તુઓના ભાવ ખુબ ખુબ ઉંચે ચડ્યા છે અને તેમાં કાળાબજાર જામ્યા છે, તેમ કેટલીક વ્યકિતઓના ભાવ પણ આ યુદ્ધના વર્ષો દરમ્યાન ઘણાં ઘણાં વધી ગયા છે. અગાઉ એક રૂપીએ કે બે રૂપીએ છુટક ઘાટીઓ ઠામ-વાસણ સાંજી જતા હતા ને મકાનના દાદર હેઠળ નીરાંતે ઘોરતા હતા. આજે ઘણાં ઘણાં કારખાનાઓ નીકળવાથી ઘણાં ઘાટીઓ કારખાનાઓમાં રોજ પર ચાલી જાય છે અને તેથી ઘરકામ માટે બહુ ઓછા ઘાટીઓ મળે છે. કારખાનામાં સાત સાત કે આઠ આઠ કલાક સતત સખત કામ ન કરી શકે, એવા પીઢ ઉંમરના કે વયોવૃદ્ધ ઘાટીઓ માળાની ગૃહિણીઓને માટે ફાજલ પુરાંતમાં રહે છે અને આવા ઘરડા ઘાટીઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં થોડી અને કોઈ મોટી ચાલ કે માળામાં ઓરડીઓની સંખ્યા વધારે એટલે આ રામાઓ ફાવે તેવો રૂઆબ ગુજરાતી ગૃહિણીઓ પ્રત્યે કરે છે.

કોઇ માનવંતા મહેમાનની જે કાળજીથી સરભરા કરવી પડે, તેવી સરભરા માળાની માનુનીઓને આજે રામાઓની કરવી પડે છે. ધણીઓ સામે મિજાજથી બોલનારી, સાસુઓ સામે છાછ્યાં લેનારી, સાસુને આખા માળામાં ભુંડી લગાડનારી અને સસરા અને જેઠને શુદ્ર જંતુ સમજનારી ઘણીએ મિજાજી વહુઓ, ઘરકામ કરનારા નામદાર રામાઓ આગળ મિંયાની મીંદડી જેવી થઇ જાય છે. સવારના પહોરમાં ગરમાગરમ ચાનો પ્યાલો પોતાના પતિ કે બાળકો પહેલાં પણ દાદર નીચે સુતેલા રામાને બોલાવી તેની આગળ ધરે છે, અને પછી તેને પાન-સોપારી અને બીડીના પૈસા આપે છે. એ શ્રીમાન રામાને હંમેશાં હસીને જ બોલાવે છે અને દરરોજ એ મોંઘેરા મહેમાનો માટે નવી નવી રસોઈ કરીને તેને માટેનો હિસ્સો દરરોજ જુદો રાખે છે. છતાં રામાઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આગ્રહ રાખે છે, આટલા વાગ્યે વાસણ માંજવા માટે તૈયાર થઈ જવા જ જોઈએ, ચોક્કસ વખતે ઘરનાં માણસોએ—બધાએ—નાહી જ લેવું જોઈએ. અને કપડાં રામો નળ પર જઈ ધોઈ લાવે, પણ સાબુ લગાડવા તે બંધાયેલો નથી. ગૃહિણીઓએ લુગડાં ગરમ પાણીમાં બોળી તેને સાબુ લગાડી તૈયાર રાખવા જોઈએ. બહાર બજારમાંથી કંઈ લાવવા માટે રામો બંધાયેલો નથી. કોઈ વખતે વળી એની કૃપા થાય તો નીચે જઈ દહીં–દૂધ લઈ આવે. બાકી બીજું કોઈ પણ કામ કરવા એ વ્યક્તિ બંધાયેલી નથી.

મહિનામાં ખૂશી પડે ત્યારે રામો ખાડા પાડી શકે. એમને રોકનાર બાઈઓની તાકાત નથી કે એમને એક અક્ષર પણ કહે. કંઈ પણ બોલે, તો 'હું કામ છોડીને ચાલ્યો જઈશ,' એવો દમ ભરાવે એટલે બાપડી ગુજરાતી બાઈઓ ઢીલી ને ઢચ થઈ જાય. કોઈકજ કાઠીઆવાડ કે કચ્છની એવી ખડતલ બાઈઓ નીકળી આવે છે, જે કછોટો મારી નળ પર પહોંચી જાય અને ઘરકામ આખું પોતે આટોપી, રામાની ગરજ વગર પોતાનું ઘર ચલાવે. આવી બાઈઓને રામાઓ પણ ઓળખી ગયા હોય છે, એટલે એમની સામે મિજાજ કરતા નથી. પણ ઘણીખરી ગરવી ગુજરાતણો એવી નબળા બાંધાની આવે છે કે નળ પરથી હાંડો ભરીને લાવવો હોય તો પેટચુટી ખસી જાય અને લુગડાંને ધોકા મારતાં બાવડાં દુઃખવા આવે.

ગુજરાતણો સકશત થાય અને ખોટી નાજુકાઈ અને શેઠાણીની મનોદશાને ત્યાગી સ્વાવલંબી બનતાં શીખે તો જ માળાના આ મિજાજી રામાઓના ત્રાસથી એ બચી શકે.

સમાપ્ત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ

(સ્પેશીયલ નં. ૧) (રજીસ્ટર્ડ)

પ્રખ્યાત ડૉકટરો, વૈદ્યો, પ્રોફેસરો તથા સ્ત્રી પુરૂષો આ તેલની પ્રશંસા કરતા થાકતા નથી. કારણ તે અનેક ફાયદાઓની ખાત્રી આપે છે.

* તેનાથી જ્ઞાનતંતુ અને ક્રીયાતંતુ બળવાન બને છે. * માથાનો દુખાવો મટે છે. * યાદદાસ્ત શકિત વધે છે. * આંખના અનેક દરદો દુર થાય છે. * વાળ કાળા અને તેજસ્વી બને છે, ટાલ પર વાળ ઉગે છે. * ખોડો દુર થાય છે. * ગાઢ નીદ્રા લાવે છે. * શરીરે દરરોજ ચોળવાથી ચામડીના તથા લોહીના અનેક દરદો તથા એનીમીયા દુર થાય છે. * ખરી પડતા વાળ અટકે છે અને વધે છે. * કાનમાં નાખવાથી કાનની અનેક ફરીયાદો દુર થાય છે. * લીખ અને જુ દુર થાય છે.

માથામાં ચોળવાથી લોહીનું દબાણ નાબુદ થાય છે

..........બનાવટી માલથી સાવધ રહો..........

સુચના:—

દરેક રૂતુમાં દરેક સ્ત્રી-પુરૂષો અને બાળકો માટે રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ અનુકુળ છે. ખાત્રી માટે તમારા કેમીસ્ટ કે દુકાનદાર પાસે આ તેલનીજ માગણી કરો. બધી જગ્યાએ મળી શકે છે.

કીંમત:—મોટી બાટલીના રૂ. ૩-૮-૦

નાની બાટલીના રૂ. ૨-૦-૦

ટપાલથી મંગાવનારે

મોટી બાટલીના રૂ. ૫-૫-૦

અને નાની બાટલીના રૂ. ૩-૭-૦

(પોસ્ટેજ અને પેકીંગ ચાર્જ સહીત મોકલવા)

વી.પી. થતું નથી.

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

"ઉમેશ ધામ" ૨૭, વીન્સેન્ટ સ્કવેર સ્ટ્રીટ નં. ૨,
દાદર (જી. આઈ. પી.) રેલ્વે સ્ટેશન પાસે, મુંબઈ ૧૪.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનોરંજન

બા બાપ અને બાળક દરેકમાં
લોકપ્રિય થયેલું માસિક

મનોરંજન

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૬—૧૨—૦
પરદેશ માટે શીલીંગ પંદર
છૂટક અંકની કિંમત રૂા. ૦—૧૦—૦
વાર્ષિક લવાજમ
ભરનારને કિં. રૂા. ૩—૮—૦ નું
હાસ્યરસીક પુસ્તક ભેટ તરીકે મળશે.
તમારૂં લવાજમ આજે જ મોકલી
ગ્રાહક બનો.

એન. એમ. ઠક્કરની કું.
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar